

ЭЛ ДӨӨЛӨТҮ-ЭНЕ ТИЛ

Макалалар, маектер, ырлар

Түзгөн Самсак Станалиев

“Турар”

Бишкек-2012

УДК 821.51

ББК 84 Ки 7-4

Э 45 Эл дөөлөтү – эне тил: Макалалар, маектер, ырлар /Түз: С.Станалиев.-Б.: Турар, 2012.—300 б.

ISB 978-9967-15-178-9

Китепке акын-жазуучулардын, маданият ишмерлеринин өкүлдөрү менен азыркы жазма кыргыз тилин негиздегендердин мамлекеттик тил жөнүндөгү макалалары, маектери, ырлары топтоштурулду. Анда кыргыз тилинин алфавити менен кыргыз алиппесинин жаралыш учурунан азыркы мезгилге чейинки улуттук тилдин ар кандай көйгөйлүү маселелери козголот.

Кээ бир макалалар мезгил талабына ылайык айрым кыскартуулар менен берилди.

**Рыскелди Момбеков, Кыргыз
Республикасынын Президентине
караштуу Мамлекеттик тил боюнча
улуттук комиссиянын төрагасы**

Даанышман өтөт, сөз калат

Ырас, эне тилибиздин эзелки доору, жаралыш тарыхы жөнүндөгү даректер биздин күнгө жеткен жок. Анткен менен анын таш тамгага айланып, сан кылым санаты менен карыткан тарыхый жазма маданиятыбыз туурасындагы маалыматтарды биз жакшы билебиз. Бул жазма-сызма өнөрүнүн кылымдан кылым жаратып кайра кайрылбас мезгил күчүнө багынбай, тескерисинче, ал доорду өзү аркылуу биздин күнгө жеткирген теңдешин Теңир бере элек улуу күч экендигин далилдейт. Азыркы жазма маданиятыбыз да дал ошондой касиеттүү сапатка ээ.

Таш жазмага айланган тарыхыбыз болобу, кагазга түшкөн маданиятыбыз болобу анын бүт бардыгы бир улуу түшүнүктү, кан ичмеси качан болсо кайнаган кас душман да даай алгыс чырактай жанган чындыкты “ даанышман өтөт, сөз калат” деген ой айкөлүн жаратуучу катары түктүү жерде түбөлүк жашай берет. Ошол үчүн эне тилибиздин тагдыры менен тарыхы кыргыз акын жазуучуларыбыздын, чыгаан илимпоздорубуздун, көрүнүктүү интеллигенттерибиздин жана жалпы элибиздин жашоод-жазмышы менен ажырыктын тамырындай ажырагыс бир болгон. Ооба, өлбөстүк менен түбөлүктүүлүк, улуттун унутулбас кенчи ушинтип жаралат. Эгер ушул ой айныгыс акыйкат болсо анда ар бир кыргыз баласы, өзүн Манас атанын урпагы санаган ар бир адам кыргыз тилим деп, кыямат-кайым келсе да кыл чайнап каршы турууга милдеттүү жана ал ошол үчүн жаралган. Бул кыргыздын улуттук ыйык милдети, ар-намысы жана акыл-эси. Ошондуктан кыргыз эли, негизинен, үч нерсе үчүн: Ата-Журту үчүн, эне тили үчүн, анан Манас атасы менен “Манас” эпосу үчүн кылыч мизин майтарып, жүрөгүн окко тосуп, тамырынын акыркы кашыгына, көөдөндө саңку деминин чыгышына чейин күрөшө берет. Анткени улут өзүнүн өткөн тарыхы, өзүнүн ким экенин эне тили аркылуу таанып билет.

Кыргыз тилинин тагдыры кыргыз элинин тагдыры менен тамырлаш дедик. Муну тарых бизге жеткирип, муну мезгил делилдеп берди. Буга 30-жылдардагы улутчул “эл душмандары” аталган кыргыз интеллигенциясынын тагдыр-турмушу күбө болуп бере алат. Алар ар кандай жалган жалаалар менен “улутчул” аталып, эң биринчи кезекте улут тили үчүн, улут маданияты үчүн, ошо кыргыз тили жараткан “Манас” эпасу баштаган улут руху үчүн ажалга бетме-бет чыгышкан. Мындай таш ыйлаган тагдырга алгачкы “Алиппенин” автору Ишенаалы Арабаев, жазма кыргыз тили жараткан Касым Тыныстанов, Хусейн Карасаев, Ташым Байжиев, Зияш Бектенов, Тазабек Саманчин жана улуту башка Евгений Поливанов, Константин Юдахин өндүү илимпоздор дуушар болушкан. Ал эми Сыдык Карачев, Шарип Көкөнов, Аалы Токомбаев, Касымалы Баялинов, Касымалы Жантөшөв, Жоомарт Бөкөнбаев, Түгөлбай Сыдыкбеков, Кубаныч Маликов, Темиркул Уметалиев ж.б. калемгерлер алды атууга, кийинкилери түрмөгө түшүп, башкалары суракка алынып, жат идеядагы чыгармаларды жараткан “улутчулдар” катары жазаланган. Ажалдын өзү чыдай алгыс тагдырга кыргыз элинин эркиндиги жана өз алдынча мамлекеттүүлүгү үчүн күрөшкөн Абдыкерим Сыдыков, Баялы Исакеев, Мурат Салихов, Төрөкул Айтматов, Осмонкул Алиев, Токчоро Жолдошев, Эркинбек Эсенаманов

өндүү алгачкы коомдук жана мамлекеттик ишмерлерибиз дуушар болушкан. Буларды айыптоо кагаздарында улуттук тилге, улуттук көркөм сөз өнөрүнө байланышкан чечимдер болгон. Бардыгыбызга белгилүү Исхак Раззаковдун тагдырычы! Бул факты-маалыматтардын биз танган менен, биз билмексен болгон менен тарых тандырбайт, тарых айта берет.

Даанышман өтүп сөз кала береринин эң кашкайган чындыгын “Манас” эпосубуздун биздин күнгө жеткендиги далилдейт. Теңдешсиз эпос 30-жылдары, андан кийин 50-жылдардын башында трагедиялуу талкууга түштү. Башкасын айтпасак да, 1952-жылы 6-10-июнда өткөн эпостун элдүүлүк маселеси талкууланган “Манасты” изилдөөгө арналган бүткүлсоюздук илимий конференцияда түздөн-түз кыргыз тилинин жаратмандык мүмкүнчүлүгү аталган чыгарма менен эриш-аркак жаралганын ким билбейт. Конференциянын алдында партиялык гезиттерге төрт ой эне тилде 30га жакын оң, терс маанидеги макалалар жарыяланган. Илимий жыйынга Раззаковдун өзү катышкан, ошол кыл чайнашуу талкууда 33 адам сүйлөп, “Манастын” жана “Манасты” жараткан кыргыз тили үчүн намыс талаш таймашында акыл күчүн сынашкан. Бул биздин элдин, биздин рухий дөөлөтүбүздүн тарыхый сабагы.

Ошондуктан тил улуттун байыркы тарыхы менен маданиятын, адабияты менен элдик билим - илимин сактап калган казына дейбиз. Биз дал ушул көз карашты туу тутуп, колуңуздардагы “Эл дөөлөтү-эне тил” аталыштагы жыйнакты чыгардык. Азыркы жазма адабиятыбыз жаралгандан берки (1924-жыл) кыргыз тил тагдырына күйгөн акын-жазуучуларыбыздын, маданият ишмерлерибиздин, ошондой эле башка улуттун өкүлдөрүнүн макалаларын, маектерин, ой жүгүртүүлөрүн, ырларын учур талабына ылайыктап алууга аракет кылдык. Мындай саамалыкты биз, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын эмгек жамааты, мындан ары да улантууга ниет байлап, асыл максат аркалап турабыз. Албетте, анын маани-мазмуну бул жыйнактан башкача болот. Негизги ой тилек, көздөгөн мүдөө мамлекеттик тилдин тагдырына, ал үчүн өмүрүн, арнагандардын нускалуу жолуна багытталмакчы.

Мындай иш аракеттин дагы бир жакшы жагы бар. Анткени күндөлүк басма сөзгө жарыяланган мамлекеттик тил жөнүндө макалалар окулуп же окулбай ошо бойдон китепканалардын архивине айланып кала берет. Аны атайын чыгынган адам гана убактысына кайыл болуп издебесе, эч ким деле көңүл бурбайт. А китепке болсо ар дайыма кайрылып турууга мүмкүнчүлүк табылат.

Экинчиден, “Эл дөөлөтү – эне тил” жыйнага кыргыз алфавити, кыргыз “Алиппеси” жөнүндөгү макалалар менен ачылат. Анткени кыргыз жазма тили тамгасыз жаралбайт, эгер тамга болсо анда ал “Алиппесиз” окулбайт да жазылбайт. Ушул көз карашты эске алуу менен И.Арабаевдин өзүнүн “Алиппесине” жазган баш сөзүн, К.Тыныстановдун 1926-жылы Түркологдордун бүткүл союздук биринчи съездинде жасаган айтылуу докладдын жарыяладык. “Жаңы алфавитке өтүү жөнүндө” - деп аталган бул доклад жогоруда айтылган съезддин материалдары жарыяланган “Бллетендин” үчүнчү санына жарык көргөн экен. Орус тилинде жасалган баяндаманы ошол турушунда, биринчи гана бөлүгүн, кыргыз тилинин алфавитине тиешелүү жагын гана бердик. Ошондой болсо да бул доклад кыргыз басылмасына биринчи жолу берилип жатышы менен окурмандардын

кызыгуусун жаратат, изилдөөчүлөргө таман алдынан табылган табылга болот деген ойдобуз.

Азыркы өнүгүшү өзгөрмөлүү мезгилде тил жоголот, тилдин өркүндөшү токтойт деген акыр замандын келип калганын кабарлаган маалыматтар айтылууда. Аны мезгил көрсөтөт, аны мезгил билет. Негизи тил жоголбойт, эгер кандайдыр бир табигый же атайын же атайын жасалган зордукчул күчтөрдүн таасиринен жок болуу мүшкүлүнө кабылса, анын кайра жаралуу тагдыры кайрылбасы чыры жок чандык. Ошондуктан азыр ар бир элдин ошол бир эле улуттун тили катары эмес, жалпы адамзаттын асыл кенчи, акыл-эси, кубанычы менен сыймыгы болуп саналарын эстен чыгарбашыбыз керек.

Ишеналы АРАБАЙ УУЛУ

Ишеналы Арабаев улуттук жазма маданиятыбыздын жаралыш башатында турган агартуучу, тилчи жана эң негизгиси кыргыз алиппечи болгон. Анын “Алиппеси” менен азыркы кыргыз жазмасы, кыргыз тили башталган. “Алиппе” 1924-жылы Ташкент шаарынан араб арибинде жарык көргөн. Жазма тил тамга менен алиппеден башталган соң жогоруда аталган эмгектин баш сөзүн ошо биринчи жазылышында грамматикалык өзгөчөлүктөрү кандай болсо ошол калыбында берилди.

БАШКЫ СӨЗ

Ар бир улут өзүнө енчлүв тили болбой улут болалбайт. Енчиктүү тили жок маданийаттан, магарыфтан курув калувында шек жок, хакыйкат заманыбыз маданият хам магарыф заманы болгондуктан ар бир улут өз ене тили менен езилген емгекчилерине тарбие берип хам кедейдин келердеги жаш мувундарын ене тилинде мектеб, китебтер дайарлап шону менен тарбийа кылув тийиш.

Мына бу ең керектүв кеңчиликте кеңеш хукүмати көмүнүс партийасы жолду кеңири чаап берип олтурат.

Ал еми андай болгондо кыргыз болгон жери өзинче бир улут экенибизде талаш жок, бирок Түркстандагы башка улуттардан тил жөнүндө биздин айырма барбы? Деген бир совол бар! Жобоб ачык алына тете бар.

1-Мундан миң жарым жылдан бери сүйленип килинген кыргыз тили башка тилге катышпастан сакталып келди деп айтувга хечким талашпас. (Бирем сарам киргени болсо кыргыз бөркүн кийген чыгар). Мисалы өзбек, татар ва башка түрүк рувларынын тилин алсак арабы, фарсы тилдер көб катышкандан, екинчиден, лугат хам шивада көб башкалык болгондон жалпы түшүнүп мүмкүн емес.

2-Бизге ең жакын тили казак тили бирок анда да лугат, шиве жагынан зор айырма бар екинчи түрдө айтканда табыш хам үн жагынан олага койула турган тамга жагынан айырма көб. Шонуң үчүн казак тилин кыргызга ене тили ордуна итериб көз жумуп жүргүзүв дурус эмес.

Мисал көрсөтүб олтурув ажат емес тилеген адам болсо мына бул кыргыз алиппесин алып башка түрк рувларынын алиппеси менен салыштырса жетет дейбиз.

Жанада ескертиб өтүвге болоду: мына бу кыргыз алиппеси тартиб кылынууда тилибизге ең жакын болгон казак алиппесин тартиби алынды хам, жалгыз жогоруда айтылгандан лугат шива жагында жана да тобуш хам үнү жагындагы айырмалар ойго алыныб өзгөртүлүб тизилди. Кыскасын айтканда, тумак кыргызча тегерек тебетей жасалды

Мындан былайга тил куралдары хам башка окув китептери ушул жол менен бармакчы.

1.Мугалимдерге ескертүв: кыргыз тилиндеги 5 (беш) үндүв тыбыштар ар кайсысы екиден созлува мүмкүн тоо, жоо, буу, саан, жеен, таан, жиин, кыын сыйактув.

2. “а” кыргыз тилинде хеч вакт ичке айтылбайт, жагни кывачы ичкерте албайт.

3. Сөз аяктарындагы “и” менен “у” нун казак тилиндегидей дөдөмөлүк кыргыз тилинде көбүнчө ачык ешитилет.

Сондуктан ачык еситлкенче алмаштырбай жазув керек.

Сөз башында “о” жаки “у” болсо аягы үндүв тыбыш да көбүнчө “о” жаки “у” болмокчу. Мисалы, ошо, ушу, коров, буров, токмок, укурук, түндүк сыйактуулар.

4. Булардан башка сөз аягындагы жарнак, жалговлордо “т”, “д” апачык ешитилгенче жазлу тийиш табылды. Табылган кемчилик кийин тил куралдары тартиб кылынкыча текшерилиб толукталмакчы.

5. Алипбеде орто ариптин сүрети көрсөтилбеди оган түбтү ажат түшбегендиктен. Ол алипбенин жазылуунан ачык көрүнүб олтурат.

Шонун сыйакту аякка жазыла турган “е” тамгасында көрсөтиледи кыргыз тилинде айтылбагандыктан.

6. Бу алипбе хам башка окув китептери жана да кыргыздын көркөм халык адабийаттары Ташкент шаарындагы кыргыз жаштарынын маданий хам магариф уйумунун хам кыргыз-казак билим кемесийесинин табшырув бойунча ошолордун карамагынан өтүб мамлекет билим кеңешинин кабылдо менен бастырылыб олтурат, хам бастырылмакчы.

Мына бул алипбенин кем кемтигин тааб жол жобоо көрсөткен дагдылув мугалимдерибиз боло галса, рахмат айтыб еби келген жеринде екинчи баслыда ондоб жастырабыз.

Айрыкча кыргыз мектептеринде мына алипбени окуткан мугалимдерден үмүт етебиз, эне тилин түбүнөн түрө караб текшериб өз пикирлерин көрсөтилерин.

7.Ескертүв: мына бул алипбени ашыгыч ретте жаздык каракыргыз кемесийеси айрым болбостон мурун; шонуң үчүн сөз аягындагы арип тамгалары кыргыз тилине келмеген жерлери да бар ол хаталык бул алипбенин мынабу басылууда аша текшерилбеди, андай кемчиликтердин барын текшериб китебтерибизден екинчи баслувнда жолго койобуз. Бул биринчи алымда бүтүн өзгөртүб жиберүге колайсыз болгон себептер бар:

1. Мугалидерибиздин дагдысы аз, 2) Кыргыздагы калам тартарлык окугандарыбыздын жана да мугалимдерибиздин талкусуна түшбегендик, 3) шонуң үчүн бу жылкы бастырылган китебдерибизди өлчөп бир жылга жетерлик гана бастырыб олтурабыз.

24-жыл Биринчи март
Басууга даярдаган Сулайман Рысбаев

В 1926 году в Баку состоялся исторический I Всесоюзный Тюркологический съезд. В его работе наряду с такими учёными как В.В.Бартольд, Е.А.Крымский, С.Ф.Ольденбург, Б.Чобан-заде, А.А.Миллер, К.К.Юдахин, А.Н.Самойлович, Ф.Копрюлюзаде, Н.И.Ашмарин принимал участие и великий сын кыргызского народа Касым

Тыныстанов. Некоторые доклады имевшие особое значение, были опубликованы в "Бюллетенях организационной Комиссии по созыву I Всесоюзного Тюркологического съезда". В их числе был и доклад К.Тыныстанова "О переходе к новому алфавиту" опубликованный в третьем номере "Бюллетенях". Этот доклад и тезисы к нему сначала были прочитаны на первом научно-педагогическом съезде Кыргызской Автономной области и приняты единогласно съездом. "Бюллетень" с докладом К.Тыныстанова давно стал библиографической редкостью. Многие, в том числе языковеды не знакомы с этим материалом. Поэтому мы решили предоставить его вниманию широкой публики. Тем более что вопрос алфавитной реформы является сегодня актуальной проблемой для нас для тюркских народов.

Вулгар Султанов

*(Институт Языкознания им.
Насими АН Азербайджан)
Адрес: 370053
Баку-53, ул. Ширвани, 41*

Касым ТЫНЫСТАНОВ

О переходе к новому алфавиту

В мусульманском мире издревле принят арабский алфавит не потому что он считается более удобным, а просто потому, что с распространением ислама среди тюркских племен, через арабов распространился и упомянутый выше арабский алфавит. По исторической судьбе и кыргызский народ воспринял от арабов как магометанство, так и его алфавит, каковыми исключительно пользовался и пользуется до настоящего времени.

За последние время старый арабский алфавит нерассмотрен и упрощен, но и в упрощенном виде он с технической стороны мало представляет удобств. В настоящее время появилось новое течение коренного изменения арабского алфавита, т.е. вместо трех форм изображения взять только одну начальную форму каждой буквы, отбросив среднюю и конечную форму. Эта мысль хороша, но только едва ли это изменение может принести желанное упрощение такового.

Употребляемый в настоящее время арабский алфавит если и будет упрощен, как предлагают некоторые из товарищей все таки все неудобства его останутся.

Все трудности связанные с употреблением арабского алфавита и заставляет нас изыскать более удобный и легкий алфавит. Вопрос о замене арабского алфавита другим более удобным поднять не нами одними и не теперь, а года 2-3 назад он был поднят тюркскими народами, населяющими не территории бывший СССР.

И вот азербайджанцы первые открывают путь к замене арабского алфавита более удобным латинскими. И в настоящее время этот вопрос

горячо нуждается и другими тюркскими народами населяющими бывшего СССР.

Этот вопрос, вопрос о замене существующего алфавита, не новость, он поднимался и в прошлое время, но религиозный фанатизм темных масс помешал провести в жизнь это доброе начинание передовых людей тюркских народов.

Но теперь, освободившись от гнета царизма, мы должны освободиться и от старых религиозных воззрений, рассматривая этот вопрос исключительно с практической точки зрения, а именно как можно скорее и проще поднять культурный уровень своего отсталого народа.

Собравшиеся на настоящий Съезд¹ товарищи должны вплотную к разрешению этого большого вопроса и решив его в положительном смысле, тем самым дать возможность скорейшего культурного развития Кыргызстана.

При обсуждении этого, нового для нас, вопроса с вашей стороны могут быть подняты следующие вопросы:

Какое облегчение может принести нам латинский алфавит?

Отзовется ли на введение нового алфавита 95% неграмотность среди кыргызского народа?

Как родственные народы смогут пользоваться литературой друг друга, если не все тюркские народы примут латинский алфавит?

Не отзовется ли на нашем родном наречии прием нами латинского алфавита и не может ли измениться самый родной язык?

На эти четыре вопроса, предлагаемые с вашей стороны, я постараюсь заранее дать ответы.

Прежде чем рассуждать о качествах латинского алфавита, мы должны обратить свое внимание на недочеты арабского алфавита, заставляющего нас изыскивать более легкий алфавит. Недочеты и недостатки употребляемого ныне нами арабского алфавита заключаются в следующем:

Бесчисленное множество всевозможных точек в арабском алфавите страшно затрудняет как в письме так и в чтении и отнимает много времени.

Каждая буква имеет три формы изображения, что и особенно затрудняет при прохождении грамоты.

Если мы будем рассматривать арабского алфавита с технической стороны, то и там он не удобен и.т.п.

Принимая латинский алфавит, мы во-первых избавляемся от множества точек. Во-вторых, латинские буквы при употреблении пишутся каждая отдельно не сливаясь, как это происходит с арабскими, да и в техническом отношении несравненно удобнее чем арабского, например: наборщик русских букв может набирать, в среднем в день до 4000 знаков а арабских не более 2000 (я беру русский шрифт в пример потому, что он сходен с латинским)

1.

Сохраняется орфография оригинала

Если мы будем рассматривать в свою очередь латинский алфавит то и там мы встретим недочеты в отношении множества форм букв например: если арабский алфавит имеет три формы начертания, то латинский четыре (прописная печатная и письменная и строчная печатными письменная) В этом отношении латинский алфавит ничуть не отличается от арабского и хвалить его с этой стороны не приходится. Но нужно иметь в виду то, что принимая латинский алфавит, мы его должны упростить.. наша цель цель – неслепое подражание чужому а изыскание более легкого. Поэтому мы должны выбрать из латинского алфавита только нужное нам количество букв (24 буквы) и притом только одно начертание, письменное или печатное отбрасывая прописные буквы совершенно. При выборе, я думаю мы остановимся на письменных формах, как более применимых.

В латинском алфавите начертание некоторых букв – тоже затруднительное, поэтому я думаю, что можно взять некоторые буквы более простого начертания из русского алфавита.

При обсуждении настоящего вопроса, некоторые из вас, вероятно, задумаются над тем, почему бы нам не принять целиком русского вместо латинского алфавита, тем более, что нам, живущим на территории бывшего СССР, все время приходится иметь дело с русскими и их литературой. Конечно, приходится задумываться и над этим вопросом. Как мы хотели изменяя арабского алфавита упростить его то и европейские алфавиты исторически пережили то же самое. Возможно, что главная раница в форме начертаний арабского и латинского алфавита и их настоящая громадная разница произошла от направлений и способа их письма. Русский алфавит мы не принимаем не потому что этот алфавит труднее латинского во-первых потому что латинский алфавит распространен среди большинства европейских народов и больше употребляется в науке, а во-вторых, прием русского алфавита может вызвать ропот среди некультурных масс. Из этих двух причин неприема русского алфавита я считаю более важным вторую причину, как политическую а почему мне кажется что каждый сознательный гражданин учитывая политическое соотношении, не станет возрождать и согласится принять не русского а латинского алфавита.

На второй вопрос, каковой могли бы задать не рано ли принять нам новый алфавит: - я могу сказать следующее.

Каждый здравомыслящий гражданин должен понять целесообразность изменения алфавита, хотябы я и не давал по этому вопросу особых объяснений так как наш народ на 95% неграмотен и гораздо будет легче обучать его грамоте на латинском алфавите, чем на старом арабском ибо переучивать грамотных по арабскому было бы гораздо труднее чем учить по новому совершенно неграмотных. Если мы будем обучать в начале параллельно как арабскому, так и новому алфавиту то народ сам скорее поймет. Какой из двух более приемлем, что и поможет проведению новой идеи.

Литература кыргызского народа в настоящее время только в стадии развития и имеет очень мало изданных книг, каковые нетрудно и переиздать

но гораздо труднее было бы вводить новый алфавит, когда широко разовьется литература.

Ввиду вышеизложенного не может быть и речи о немедленном переходе на новый алфавит:

Если другие тюркские народы не примут латинского алфавита, можем ли мы принять его самостоятельно? Бесспорно примем и я думаю что ничего не потеряем, не касаясь даже языка тюркских народов. Можно указать на громадное разнообразие в употребляемых букв и правописаний. Приведу два примера: ... Многие из вас не могут прочесть тем более обучавшиеся на новый киргизской орфографии. Обучавшиеся в настоящее время новой орфографии совсем не могут прочесть первое слово а второе слово прочтут: “Миглым” на самом деле первое слово обозначает “Мухтасаф” а второе слово “Мугалим”. Такие особенности в орфографии ни в коем случае не сближают литературу тюркских народов.

Если бы все тюркские народы приняли латинский алфавит, то было бы гораздо доступнее взаимное пользование литературой, чему могли бы только частично мешать некоторые особенности употребляемых букв и языка. В связи с переходом на латинский алфавит, само по себе отпадает механическое изучение старого арабского правописания, которым до сего времени пользуются некоторые тюркские народы. Только переменной алфавита мы можем успешнее сблизить литературу тюркских народов и избавиться от механического изучения старого арабского правописания и от тех неудобств которые встречаются в технике.

Алфавит есть плод ума человека, созданный самим же человеком, и человек вправе изменять его приспособляя к жизни. Следовательно не может быть и речи о том что перемена алфавита может оказать влияние на язык.

1926 год

Константин ЮДАХИН,
академик

ТИЛ ИЛИМИ - ОКЕАН

Тил илими өзүнчө бир океан. Анын учу-кыйрына жетүү кыйын. Кыйын болсо да бул тармакта иштөөнүн өзү абдан кызык жана татаал.

Минтип айтканымдын жөнү бар. Мен 1890-жылы мурдагы Оренбург губерниясындагы Орск шаарында туулуп, азыркы Жамбыл шаарында казак, кыргыз балдары менен бирге ойноп өстүм. Улутум орус болгону менен казакча, кыргызча “суудай” билчүмүн. 1906-жылы Ташкенттеги Туркстандык семинарияга келгенимде анда тажик, перс тилдеринде сабак өтөт экен, бул тилдерди да үйрөнүп алдым. Мына ушул 1906-жылдан тартып

азыркы 84 жаштагы курагыма чейин тил илими “аймагында” эмгектенип келе жатамын.

1925-жылы Ташкенттеги САГУнун чыгыш элдеринин тили боюнча факультетти бүтүрүп, Ленинграддагы Чыгыш таануу институтунда өзбек, казак тилдери боюнча окутуучу болуп иштеп да жүрдүм, өзбек-орус сөздүгүн да даярдап жүрүп, эки жылдан кийин бүтүрдүм. 1925-жылдан баштап кыргыз-орус сөздүгүнө карата материал чогултуп жүрүп, 2500 сөз менен ал 1940-жылы жарыкка чыкты.

“Түрк-татар алфавиттериндеги айрым тамгаларды кыскартуу жөнүндө”, “Жаңы кыргыз алфавити” сыяктуу илимий макалаларым өз учурунда Орто Азия элдеринин орфография-терминологиясын жана дегеле жазма ишин жөндөөдө бир топ мааниге ээ болгон. Кыргыз тилинин азыркы алфавитинин жана орфографиясынын жарык көрүүсү да мезгилинде менин жетекчилигим менен болгон эле.

1944-жылы Х.Карасаев, Ж.Шүкүров, мен үчөөбүз түзгөн сөздүк жарык көрдү жана ушул жылы Кыргызстанга көчүп келдим. Бирок жогорудагы сөздүктөр элдин бүгүнкү талабына анча жооп бере албай калды. Ошондуктан дагы Түгөлбай Сыдыкбеков, Касымалы Жантөшев, Кубанычбек Маликов жана башка кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармалары, “Манас” сыяктуу эпосторду терең үйрөнүү менен орус-кыргыз сөздүгүнө таруудай бирден терип, көп жылдар бою сөз чогултууга туура келди. Бул 51 миң сөздөн турган орус-кыргыз сөздүк Улуу Октябрь Социалисттик революциясынын 40 жылдыгына арналып, 1957-жылы жарыкка чыкты.

Кылымдар бою жазмасы бар элдердин, алсак, англис-орус же француз-орус сөздүгүн түзүү алда канча жеңил болот эле. Бул жагынан жазмасы жок кыргыз тил илиминде сөздүк түзүү көп кыйынчылыкка турду. Иш сөз издөө менен чектелген жок. Ошол сөздүн эквивалентин туура табуу максат эле. Анын үстүнө дагы бир кыйынчылык – кыргыз элинде бар нерсенин оруста, орус элинде бар нерсенин кыргыз элинде жоктугу. Мисалы: “Аса байлап азоо атын, ай мунарын жем кылып!”, же “Чын бадана торгой көз, бараңдын огу батпаган, каранын огу какпаган”, же “учкаштыра кет” сыяктууларды өз колорити менен орусча туура которуп берүүгө аракеттендик. Ал эми мындай мисалдар сөздүктө эң эле көп. Бул кыргыз-орус сөздүгү 1965-жылы Москвадан чыкты. Сөздүктө кыргыз тилинин лексикалык, семантикалык байлыгы ачылып, кыргыз элинин тарыхынан, психологиясынан, турмуш-жайынан шоола чачуу менен тарыхка бир топ материал бере алган.

Өкмөт менен партиябыз тил илимине үзгүлтүксүз көрсөтүп келе жаткан кызматымды баалап, Ленин, эки Эмгек Кызыл Туу, “Ардак белгиси” ордендери менен сыйлап, 1967-жылы кыргыз-орус сөздүгү үчүн

Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты деген наам ыйгарды. “Манас” эпосунун орусча котормосунун бир тобун редакцияладым. Жогоруда тил илими океан дегеним, учурунда элге кеңири тарап кеткен кыргыз-орус сөздүгүн кайрадан карап көрсөм, дагы эле чеги көрүнбөйт, көп эмгекти, изденүүнү талап кылат. Ошондуктан азыр ушул сөздүктү кайра баштан толуктап, кошумчалап, тактап жатамын. Бул-менин Кыргыз республикама арнаган белегим болмокчу.

1974-жыл

**Хусейин КАРАСАЕВ,
академик**

КЫРГЫЗ ТИЛИ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ БОЛУУГА УКУКТУУ

Бул – кыргыз элинин тарыхындагы чоң жетишкендик. Совет бийлиги жаңыдан курулган кезге чейин кыргыз тили өзүнчө орфографиялык нормага ээ болгон эмес. Туура саясаттын негизинде кыргыз тили жандана баштаган. 1926-1930-жылга чейин кыргыз тили жакшы жагдайда болду. Имла эрежелери түзүлдү. Ал тургай Кыргызстанда жашаган жоорупалыктар кыргыз тилин үйрөнүүгө (албетте иштегендер) милдеттүү болду. Мекемелерде кыргыз тилин орустарга үйрөтүү курстары ачылды. Мына ошол түрткү болуп, кыргызча-орусча сөздүктөр түзүлдү. Эң алды менен коомдук терминдер иштелип чыкты. Алар “Эркин-Тоо” гезитинин беттерине дайыма жарыяланып келди.

1930-жылдан тартып бул иштин кедери кетти. Орус сөздөрүн, орус тили аркылуу кирген эл аралык терминдерди орус имласы боюнча жазуу деген агым күчтүү бет алды. Ал тургай орус сөздөрүн кыргыз тилине багындырып жазган адамдар улутчул, эл душманы катары айыптала турган болду.

Улам бир тамгага өтө берип, сабатсыздыкты бир нече жолу жойдук. Бул маданий өсүшкө чоң залакасын тийгизди. Ислам дини киргенде эле колдоно баштаган өзүнүн тамгасын (араб тамгасын) жоюп, славян элдери колдонгон алфавитке өттүк. Орус тилинде канча тамга болсо, бүт бойдон күргүштөп киргизилди. Кыргыз тилинин законуна багындыруу деген жоюлду. Кыргыздын тыбыштык аталышына жат табыштарды тилибизге зордоп киргизип, мектептеги жаш бөбөктөрдү курулай кыйнаганга өттүк. Орус тилин билбеген бөбөктөр: Я, Ю, Е, Ё катышкан коюм, уюм сыяктуу сөздөрдүн уңгусун таппай, башы катты. “Кооператив” деген сөздү кыргыздын орус тилин, анын имласын билбеген балдар “коопиратип” деп, “салют” деген сөздү “салуйут” деп окушу керек. Булары кызылдай эле зордук го. Бөбөктөрдү “көк мээ” кылуу го!

Кыргыз тилинен керексиз тамгаларды (Ц, Щ, Ъ, Ь, Я, Ю, Е, Ё) чыгарып салбай туруп, бөбөктөрдү кыйноодон куткарбайбыз. Мен да бир жылдары бала окуткан адаммын. Эл катары мен деле бир нерсени түшүнөм го деп ойлойм

Керексиз тамгаларды алфавиттен чыгарганда гана, тыштан кирген сөздөрдүн кыргыз тилине багындырып жазууга мүмкүндүк туулат. Кыргыз тилин таза сакташыбыз керек.

Кыргызча айтышына жат табыштарды зордук менен кыргыз тилине киргизүүнүн кажаты жок. Бала бойго жеткенде, орус тилин окуй баштаганда ошондо гана жогорку тамгаларды (тыбыштарды) үйрөнүшү керек.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил кылуу үчүн сөз байлыгын байытышыбыз керек. Эл адабиятында жайнап жүргөн сөздөрдү басмага жарыялап, маанисин ачып, актив (шайдоот) сөзгө айландырышыбыз зарыл. Кыргыз тили өзүнөн өзү эле мамлекеттин тили боло калбайт. Унутулуп бара жаткан, “уктап” калган сөздөрдү “ойготуп”, күндө колдоно турган кылышыбыз керек. Куру кыйкырык менен мамлекеттик тил жасалбайт.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил кылуу үчүн чогулуштарды кыргыз тилинде жүргүзүү зарыл. Кыргыз стенографиясын жолго коюу керек. Бул маселеде иштеп жүрүп тартпаган мээнетим калбады.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил кылуу деген укуктун шарапатынан, мурун куугунтуктап, ылайга салып тепкилеп, китебимди чыгарбай келген адамдар, эми “Стенография” китебин жазып бериңиз деп калыптыр. Оо, укмуш! Адам дегендин кээ бири эки жүздүү болот турбайбы! “Макул. Жазып берейин. Тилим күйгөн. Келишим кылалы 25%ин азыр бериңиз” десем. Андай закон жок дейт. Дегеле жашым 80ге шыкап барып калганда, тынч үйдө отурайын деген пикирге келдим. Бирок, менин студенттеримдин тагдыры эмне болот? Журналистер кафедрасында стенография окутула турган болуп атса. Башка жаза турган адам жок болсо, элдин тилинин тагдыры эмне болот деп, беш - алты ай такай отуруп, “Кыргыз тилинин стенография” окуу китебин жазып, кафедра башчысы Асаналиев Үсөнбекке өткөрүп бердим. Чиновник кебетесин алып калган Мукаш Базаркуловго эрегишемби?! Макул, стенографияны журналисттер кафедрасына киргиздик. Аны ким окутат? Илгери менден окугандар унутуп да калыптыр. Муну ойлогон адам бар бекен. Муну министр Мукаш Базаркулов ойлоп да койбосо керек. Жападан жалгыз специалист мен экемин. Мени чакырып, сүйлөшүп да койбойт. Калыбы өз мансабына курсант болуп жүрсө керек.

Ал тургай силердеги кол жазманы жоготуп жиберипсиңер. “Таппай койдук”, - деген жоопту да Мукаштан ала албадым. Ал тургай “айлам кеткенде арыз-мунумду борбордук гезиттерге айтууга аргасыз болом го, “он күндөн калбай жазуу түрүндө жооп бериңиз” деп да жазып көрдүм, Мукаш баатыр бучкагына тенебейт. Жооп жок. Ошондон кийин “адамдын укугу” деген курулай гана сөз экенине көзүм да жетти. “Оору калса да, адат калбайт” деген кыргыздын макалында калет жок экен. “Чиновниктик адат бизге көп жылдардан бери сиңип калган окшобойбу. Жаман адат – жүнгө кирген уйгактай” деп айтат кыргыз эли. Ал төрө пейилдик жаман адат –

оңойлук менен чыгаар эмес”. Өзүм билем - өтүгүмдү төргө илем” деген төрөпейилдик калаар эмес!

Аалы ТОКОМБАЕВ,
Эл жазуучу

КЕҢЕШЧҮ КЕП КӨП

Өнүккөн улуттук тили болбогон элди маданияттуу эл деп айтууга болбойт. Эскерте кетемин: кыргыз тили жөнүндө көптөн бери маселе коюп, өзүбүзчө талкуулашып да келе жатабыз. Биздеги орфография, жазуу эрежелери тилди так бере албагандыгы жөнүндө келише албай келатканыбызга көп жылдар өттү. Ушу күнгө чейин мезгил талабына ылайык алфавитибиз жоктугунан улам биздин башка боордош элдерибиз казак, өзбек, каракалпак кыргыз тилин так окуй алышпайт. Казак жолдошторум менен кат жазышканда мен араб тамгасы менен жазам. Бир ооз сөз менен айтканда, “к”, “г” тамгасын тактап албасак болбойт. Мен бул эки тамга өзүнүн аттарына ээ болоруна ишенем. Кыргыз тилин бузуп жаткан тескери далилдин бири ушул.

Кыргыздын шарттуу адабий тили революциядан кийин гана чачыранды, көп уруу элдердин тилинен куралган. Ал социалисттик жаңы улут болуп жаралган күндөн, тактап айтсак, кыргыз автономиялуу областы менен бирге жаралган “Эркин-Тоодон” гана башталат. Ушул кыска тарыхтын аралыгында кыргыз маданияты менен адабияты өркүндөп өсүүдө. Илим-билим тургай, өз ара сүйлөшүүгө жараган карапайым эски тилибиз бүгүнкү күндө ар тараптан баюуда.

Ырасын айтсак, кийинки кездерде адабий тилибиздин өнүгүшүнө кыйла тоскоолдуктар болуп жаткандыгын жогоруда эскерте кеткендей тилибизди так сүйлөтө албаган “к”, “г” тамгаларынын каткалаң болгондугу. Экинчи себеби, ар бир тилдин улуттук бөтөнчөлүктөрү болот. Ошол бөтөнчөлүктөрүнө жараша өз тилдеринин купулуна - ийкемдүүлүгүнө ылайык келген элпек сулуу тил жарала тургандыгын маданий коомчулуктун өкүлдөрү танбайт. Орус тилинин закону кандайча өздөштүрүлгөндүгүнөн мисал көрсөтөлү: **Кыргыз-киргиз, Чүй-Чу, Кенешаңыракай-Кенесанархай, Майлуусай - Майлы-Сай, Боролдой-Бурулдай, Балчык - Волчук, кароол-карауль** ж.б. деп башка тилдерден кирген сөздөрдү өз тилдеринин законуна багынтып алганын көрөбүз. Башка тилдерде деле так ошондой. Эчактан эле кыргыз тилине кирип кеткен орус сөздөрү кыргыз тилинин законуна – шартына багынган мисалдар да көп: **церковь - чиркөө,**

старшина-старчын, волосный – болуш, самовар-самоор, целковый – сөлкөбай ж.б.

Ошондой эле араб менен тажик тилдеринен келген сөздөрдү да жогоруда айтылган тил закону боюнча өздөштүрүп алганбыз. Маселен: Гяли – Аалы, Мухаммад – Мамбет, Макка – Мекке, софи- сопу, шаригат – шарият, руза - орозо, ахартраби – чар тарабы ж.б.

1930-40-жылдарга чейин жогорку мен көрсөткөн фактылар боюнча жазып да, окуп да келгенбиз. Кыргызда мына мындай мыскыл тамаша бар. “Керимди Мекеге жиберсек, кеңкелес болуп келиптир”. Ошонун сыңарындай, тил закондорун толук билелек кезибизде (ал кезде өтө билимдүү адамыбыз жок эле) эптеп чүргөп, толук болбосо да закондоштуруп алган азыркы алфавитибиз менен азыркы жазуу эрежебиз ушул күнгө чейин жашап келатат. Биз бул жаңылыштыгыбызды эчак сезгенбиз, эчак сөз козгогонбуз. 1930-жылдарга чейин так сүйлөп келип, билимсиздиктен бузуп алган тилибизди илимпоздорубуз, тилчилерибиз жетилген кезде оңдой албаганыбызга өкүнөм да, таң калам. 1976-жылы 9-июлда “Правдага” кабарды - балкарлардын алфавиттери жөнүндө жарыяланган конкурска 80ден ашуун долбоор түшкөнү жарыяланган.

Көп тилдүү майда элдердин тилдерине ылайыктап алфавит түзүү кандай оор, кандай азап, кандай эрдик, кандай сыймык! Кабардин – Балкар АССРинин илим-изилдөө институтунун кайраткерлигине кубанып, Кайсын Кулиев каламдашыма кат жазып, тилчилерине алкыштуу саламымды айтыңыз деп өтүндүм да, өзүбүзгө өкүндүм. Буга ким айыптуу? Тилчилерби? Же мен сыяктуу кыжырлануучуларбы? Ал жабык калды.

Биз дүркүрөп байып бараткан тилибизди башка элдер сыяктуу эле өз тилибиздин закондоруна ылайыктап байытып жолго салууну макулдасак. Биздин азыркы жазып жүргөн тилибиз кай бир учурда оозеки тилибизден айырмаланып келатат. Эчактан бери “артист”, “област”, “коммунист” деп айтчу элек. “Артисти” десек “артисти” эмне кылыптыр, “коммунисти” десек “коммунисти” эмне кылыптыр, “областы” десек “областы” эмне кылыптыр деген суроо туулат. Бул түшүнүктөр түпкү маанисин бере албайт.

Маселен, мурда “областта он артист бар”, “он коммунист бар” деп жазып, сүйлөсөк, азыркы күндө: “областында он артисти бар”, “он коммунисти бар” деп жазабыз. Менин оюмча, өзүнүн сүйлөмүнүн улуттук айтылыш келишимин оркойгон оройлукка буруп, тилибиздин ийкемдүүлүгүн, элпектигин сулуулугун жоготууга ар бир илимпоз гана эмес, ар бир ардуу кишилер макул боло койбос. Менин акыркы токтоло турган маселем –тилдин тазалыгы, сулуулугу, элпектиги жөнүндө болмок.

Тил интернационалдыгы менен бай жана маанилүү. Тил байлыгы элдик, адабий тилдердин атасы- элдик тил. Аны тартипке салып, көркүнө чыгара көркөмдөш, фольклордон нукура адабий тилге көтөрүү - таланттын иши. Жазуучулардын кыраакылыгы, элдин тилин көп билгендиги эне тилибизге албетте салым кошот. Кай бир убактарда эне тилге чала түшүнгөн, өз тилиндеги көп диалектилерди билбеген жазуучу, журналисттер, айрыкча жаштар кыргыз тилин байытууга чыны менен далалат кылгылары келет. Кайдандыр боордош элдерден же бирөөлөрдөн уккандарын жакшы ниеттери менен кыргыз тилине алып келүүгө аракеттенишет. Бирок, көп учурларда пайданын ордуна жолтоо болуп калат.

Кээ бир журналисттер элетте жүрүп, эне тилди үйрөнүү же таамай сүйлөөгө тарбиялоонун ордуна, өздөрү тескери сүйлөшөт. Карапайым эл күндөлүк сүйлөгөн тилибизди колдонушпастан кыргыз тилин начар билген котормолорун колдонушат. Жогоруда тизмелеп көрсөткөн сөздөрдү керек болсо жазуучуларыбыз кейипкерлерине айттырышса ылайык келет. Ушуга окшогон тилдерди авторлор адабий тилге кошуп жазгандыгы өкүнүчтүү эмеспи.

Кыргыз тилинде “таттуу”, “татыктуу”, “татыгы жок”, деген сөздөр тамак-ашка гана айтылат. Маселен, “татымы жок кара жарма” ж.б.

Тилге кошумча жаңы табылга дайым боло бербейт. Тил интернационалдык орток байлык болгондуктан тилдин кору көп тилдердин катышуусу менен байыйт. Тойторуп айтсак, сөзүбүзгө жаңыдан сөз кошулуп тилге сиңип кетсе. Ал архитектордун мыкты долбооруна кошумча кеңеш берген менен тең деп ойлоймун. Менин макаламдагы сунуш ойлор, көрсөтүлгөн фактылар жаңылык эмес.

Бул филология илимине жетекчилик кылгандардын себепсиз кайдыгерлигинен же түшүнбөгөндүгүнөн гана эмес го деп ойлоймун. Жарты кылым өткөнчө, өнүккөн социализм дооруна чейин улуттук тилибиздин алиппесин, орфографиябызды тартипке сала албагандыгыбызга кандай себеп, кандай кедерги, тоскоолдуктар бар? Бул гана эмес, тарых илимдеринде да кыйла орой кемчиликтер кездешип жүрөт. Ага азыр токтолбойбуз. Азыркы биздин милдет – тилибиздин байлыгын илимий кылдаттык менен кароо, тилибиздин эволюциялык кыймылын ээсиздикке калтырбастан, калыптануу жолунда бараткан жаш адабий тилибизди өнүккөн деңгээлине жеткирүү болуп саналат.

1986-жыл

ТЕРМИН ЖАНА ТИЛ МАДАНИЯТЫ

Кийинки жылдарда сүйлөгөн сөздөрүбүздө, жазгандарыбызда болсун одоно, чоочун, чоркок, атүгүл тантык сөздөр көбөйүп, нукура төл сөздөрүбүзгө залал келе баштады. Бул тилибиздин байып бараткандыгына жатпайт. Эне тилибиздин салтында жок, түшүнүксүз, копол сөздөрдү ылгабай, тил мыйзамына, эрежеге баш ийдирбей эле, чаржайыт колдоно берсек, тилибиз байымак турсун, кайра кунары качып, касиети кетери шексиз.

Арийне, эне тилибиз башка элдердин тили, дили, үрп-адаты жакын элдердин тилдеринен оошкон сөздөр, атоолор аркылуу байып, өнүгөрүндө, байырында талаш жок. Карыя тилчибиз Хусейин Карасаев орус жана башка тилдерден келген сөздөрдү кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө багындыруу менен алып, пайдаланууну күчөтсөк гана тилибиз байып, түшүнүктүү болуп өнүгөрүн айтыптыр. Орус тилинен оошкон сөздөрдү, атоолорду тил өзгөчөлүктөрүбүзгө багындырып, пайдалануу жагынан тажрыйбабыз жок деле эмес. Илгертен бери эле орус тили аркылуу өткөн сөздөр, маселен: самовар – самоор, картошка – картөшкө, бутылка – бөтөлкө, газета – гезит өңдүү эле түшүнүктүү болуп калды.

Ал эми илимий-техникалык илгерилештер күчөгөн кезде башка тилдерден келген: телевизор, радио, ротор, трактор, комбайн, автобус, троллейбус, газ ж.б. көп сөздөр башка тилдерде ошол эле калыбында колдонулуп келе жатат. Бирок, радио, телевизор дегендерди өчөшкөнсүп “үналгы”, “сыналгы” деп колдонуу одоно, ылайыксыз кулакка да серт угулат. Бул да болсо жатык, төл атоолорубузду жаңылантып, кыздын ордуна – “айча” деп, уулдун ордуна “тегин” деп алабыз дегендей обу жоктук. Жаңы илимий, маданияттуу, өнүгүштөргө жараша алынган учкул, маданияттуу атоолорду орунсуз жериш болбойт.

Анан, атуул, ыйман дегендей сөздөр да көбөйдү. Чынында ыйман – ызааттуу, уяттуу деген эле сөз. Инсан – киши, адам. Деги, башка тилдердеги атоолорду жөнү жок, туш келди эле ала берүүдөн тилибиз кооздолуп кетпейт. кайра түшүнүгү, салттуулугу азаят. "Атуул" деген сөздү жоктон тапкансып, басма сөздөргө да жазып, элге кеңири жайылтып жиберешти. Бул жөнүндө жазуучу Сагындык Өмүрбаев менен аңгемелешкен абышка таңгалып, “ой тобо, атуул деген сөздү андай албай чочудум” деп, эң туура айтыптыр. Кыргыздын эне тилин, нукура, төл атоолорун, имласын, тил эрежелерин билбеген айрымдар атоолорду чалды-куйду атап, баш катырып жатышат. Бул абалды олуттуу түрдө оңдош керек!

Агроөнөр жайларыбызда, айыл чарбачылыгыбызда кездешкен, көбөйүп да бараткан атоолорду тил мыйзамыбызга салып, которуп айтууга, жазууга боло тургандары жок эмес. Бирок, көп учурларда ал атоолор орусча же башка

тилде кандай айтылса, ошондой аталып, жазылып калуу көбөйүүдө. Ошондуктан сөздөр, атоолор чааралакей болуп баратат.

“Силос”, “комбайн”, “насос”, “кран”, “агрегат” деген сөздөр ошол калыбында айтылса бир жөн го. Андай атоолорду оозеки гана эмес, басма сөздөргө да, ошо эле калыбында жазып жиберүүчүлүктөн улам бара-бара төл сөздөр көмүлүп, аларды кийинки муундар билбей калуу мүшкүлү келери ыктымал.

Орусча сүйлөгөндөр менен бирге иштеп жатышкан кыргыз жумушчулар, агрономдор, инженерлер, техниктер жумуш учурунда гана оозеки пайдаланган орусча атоолор гезит, журналга да ошол калыбында жазылып жатканы кыйын. Айрым кабарчылар, журналисттер өндүрүштө жумушчулар менен аңгемелешип алган материалдарын гезит, журналдарга жазып, даярдап берүүдө атоолорду, сөздөрдү оңдоп, которуп, этияттап жазууга түк көңүл бурушпайт. Иши кылып материалдарды редакцияга өткөрүүгө шашылышат. Мурдагыдай редакцияларда кыргыз тилин, имласын, атоолорду жакшы билишкен адис, тилчи кызматкерлер отурбайт. Бул да сөздөрдүн, атоолордун тил эрежеси, имла боюнча жазылбай, которулбай кетип жатышына чоң себеп.

Орустан өткөн сөздөрдү ар ким башкача айтат. Бирок съезди – “саяз” дегендерден көрө, өзбекче болсо да “курултай” деп жазганыбыз түшүнүктүү да. Анан орусча сөздөрдү, атоолорду ылайыктуу, жатык атаганыбыз туура. Руководителди – “баштык” дегизбей, “башчы” деп айтуу сылык. “Баштык” дегенде – “калта”, “намыян” деген мааниге да кетип, атоо такыр одоно угулуп калат. Кайсы бир орусча атоолорду кыргыздар баштатан эле өздөрү түшүнгөнүнө жараша, маанисин бузбай айтып, көнүп калышканы жакшы. Маселен, орусча “подряд” деген сөздү карапайым эле кыргыздар тил ыкмасына салышып, илгери эле “бөдүрөт” деп атап калышкан. “Подрядчикти” – “бөдүрөтчү” дешчү. Мында сөздүн унгусу да, мааниси да, тилдин ыргагы да бузулган эмес.

Тилибизди өнүктүрүү үчүн, эң алды менен өзүбүздөгү күчтөн, тил казынабыздан, илгертен берки, берекелүү көрөңгөбүздөн пайдалансак. Ушул кезде жогоруда айтылгандай болуп, айрыкча терминдерибиз, атоолорубуз, аларды жасап пайдалануу жагынан чоң мүчүлүштөр бар. Колубуздагы тил байлыгынан пайдаланып, өзүбүздүн сөздөрүбүздөн эле атоолор, терминдер жасап, түзүп алсак, башка тилдерден келген атоолорду тил ыргагына салып айтуу, жазуу туура эрежеге салынса.

“Орусча-кыргызча сөздүк” тилчи окумуштууларыбыз Х.Карасаев, Ж.Шүкүров тарабынан түзүлүп жана тилчи профессор К.Юдахиндин редакциясы астында 1944-жылы басылып чыкканын билебиз. 51000 сөздөн турган эң пайдалуу, залкар эмгектин – “Орусча-кыргызча сөздүгүбүздүн” өзү эле жаштарга, өзгөчө адабий котормочуларга чоң жардамчы, үйрөткүч болуп калган. Мындан ары да ошол милдетти аткарат. Айрыкча көп атоолорду дайыма үйрөтүп, айтып туруучу нускалуу эмгек! Мындагы атоолордун, терминдердин көбү дээрлик кыргыз эне тилинин байыркы, төл атоолорунан алынып жасалганы, түзүлгөнү чын!

Бирок, бул залкар сөздүктөн пайдаланууга мойну жар бербегендер жок деп айта албайбыз. Ырас, котормочулар пайдаланышат, үйрөнүшөт. Ошондой болсо да алардын арасында айрымдар көңүлкоштук кылып, жүр нарыга салып, ариптерди, атоолорду таап, издеп отуруудан эригишип, далай сөздөрдү, атоолорду өзү билгенинче эле соктуруп, жазып салуучулар болот. Ошондуктан да котормолор сабатсыз болуп, көбүнчө тил атоолор жагынан абдан аксайт.

К.К.Юдахиндин “Үйүндүн байлыгын көчкөндө көрөрсүң” деген, кыргыз тилинен үйрөнгөн лакабын келтирип айткан сөзүн мен да уккамын. Ал бул сөздү улуу “Манас” жомогун “реакциячыл” деп айтуучулар көбөйүп, ашынып турушкан кезде, сөздүктөргө да “Манас” жана башка улуу жомоктордон алынган атоолордон улам да жеме-жука угулуп жаткан чакта айтса керек эле?! Ооба, ал кезде далай жолдоштор күрөө тамырын балтадай кылып, “кыргыз тили – кедей тил” дешип күпүлдөшчү.

Эсимде, жазуучу Мухтар Ауэзов да бир жыйналышта “Манас” эпосун жактап сүйлөп, аны реакциячыл, кийинки муундарды маданий, адабий жактан тарбиялоого залалын тийгизет дегендей терс ойлорго каршылыгын билдирген. Атүгүл, заманында окумуштуу, фольклорист, калемгер Чокан Валиханов да “Манас” эпосун урматтап Кыргызстанда илимий экспедицияда болгон кезинде ысык-көлдүк манасчылардын оозунан “Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” аттуу чоң бөлүгүн биринчи жолу өз колу менен жазып алып, дүйнөгө таратканын айткан.

Терминология маселесин күчөтүп, терминдерди, атоолорду баштан аяк кайра карап чыгып, тартипке салып, “Манас” сыяктуу улуу мурас жомокторубуздан бери айтылып келаткан төл сөздөрүбүздүн өзүнөн эле биринчи иретте терминдер, атоолор жасап, өнүктүрүү жөнүндөгү ой эң туура! Өз тилибизде жетишпеген атоолорду башка боордош элдердин тилинен, сөздөрүнөн алып жасоо, түзүү милдети да алдыбызда. Атоо, термин жасоодогу эскерте турган жагдай – сөздүн, атоонун маанисин, сылыктыгын, салттуулугун кемитпөөгө көп көңүл бурулса! Маселен, “кемсомол” дебей – комсомол, “саяз” дебей – съезд деп, “тиерде, биерде” дегенче – “тигил жерде”, “бул жерде” дегендей эле айтылыш керек да. Сөздү, атоолорду тескери, баш-аягы кылып, чоркок сүйлөтпөөнү көздөш керек. Өзгөчө көнүп, жатыгып калган жер-суу, айыл-кыштак, шаарлардын аттары элдин нукура, улуттук атоолорунда болушу, аталышы гана керек! Бул жагынан да терминология комиссиясы, тилчилер көп иштер жүргүзөт деп ишенебиз.

Терминдер, атоолор башка тилдерден революциядан кийинки жылдарда гана көп кирген деп айтууга болбойт. Илгери, Манас доорунда эле башка тилдерден, маселен, фарсы-тажик, түрк-араб тилдеринен өтүп келген атоолор да көп эле болгон. Хусейин Карасаев аксакалдын айтуусуна караганда “Манас” эпосунун бир жеринде “Майканага туруптур, бандулусун уруптур!” деген ыр бар. Майкана – фарсы-тажик тилинде – “ата журт, мекен” деген сөз имиш. “Бандулу” болсо кытай-араб сөзүнөн келген.

Андыктан, мурда эле башка тилдерден келген ушундай атоолорду да өз тилибизге ыйгарып, которуп дегендей алууга болот. Кытай-араб тилинен

келген бандулунун азыркыча аталышы болсо барабан экен. Деги, мындай атоолордун тарыхы нускасын жойбош үчүн которбой эле жазып, баланча тилден алынган дегендей түшүнүк берип коюу керек. Ошондуктан да байыркы фольклордук, бай сөздөрүбүздөн атоолор түзүшүбүз эң пайдалуу.

Дагы айтам сөздүн, атоонун маңызын, маанисин бузуп, орой, терс, одоно атоолордон кутулуш керек. “Кожайке”, “батир”, “ыңкылап”, “зыялы” дегендей чала, чоркок, нускасы бузулган сөздөрдү такыр ташташ керек. Эне тилибиздин түштүк лексикасындагы көп атоолор көбүнчө тажик, өзбек тилдеринен келген. Андай сөздөрдүн кыргыз тилибиздин өзгөчөлүгүнө, салтыбызга жараша так, түшүнүктүү, туура болушуна, аталышына көңүл бурулса! Мындай болбой эле, түштүктөгү башка тилдерден кошулган сөздөр, ошол эле калыбында аталып, айтылып калгандары бар. Маселен, “таяке” деген атты өзбекче “тага” деп айтуу өөн угулат. Анан “чөлкөмө”, “чөлкөм” деген атоолорду ким чыгарып жүрөт? Орто Азия “чөлкөмү” дебей, Орто Азия “аймагы” десек түшүнүктүү эле болбойбу!

Кайсы жагыбызда, аймагыбызда болбосун: музейди – “мураскана”, коммунисти – “көмүнүст”, Компартияны – “Кемпартия” деш такыр туура эмес. Мындай атоолордо сөздүн мааниси бузулат, тамтыгы кетет. Ал эми интернационалдын ордуна “бейналминал” деп өзбекче сөздү алгандан көрө, жалпыга таандык, түшүнүктүү “интернационал” бойдон калганы түзүк. “Интернационалчылар” деп айтууга да ылайыктуу.

Жадакалса “ынтымак”, “ыйман” деген сөздөр жөнүндө да көп ойлор болуп жатат. Деги, “ыйман”, “ынтымак” деген сөздүн маанисин ким билбейт?

1990-жыл.

Кубанычбек МАЛИКОВ,
Эл акыны

ОРУНДУУ КӨТӨРҮЛГӨН МАСЕЛЕ

Жазуучу Ч.Айтматовдун “Жаңычылык жөлөктөрү” деген чоң макаласы үстүбүздөгү жылдын 6-апрелинде “Литературная газетага” басылып чыкты. Макала өзүнүн чалгындуулугу, терең маанилүүлүгү менен мени катуу ойлонтту. Өзгөчө анын жыйынтыктоо жагындагы: “Экинчи бир нерсе, байыртан бери калыптанып, өзүнүн эч өзгөрбөс маанисинде колдонулуп келаткан сөздөрдү орус сөздөрү менен түз, механикалык түрдө алмаштыруу. Бул жерде мен “Мекен”, “Акыйкат” же “Чындык” деген сыяктуу эчен кылымдардын элегинен өтүп, элдин тагдыры менен кошо тарыхтын көрүгүнөн кайнап чыккан тузу касиеттүү түшүнүктөрдү “Родина”, “Правда” деген сөздөр менен эч жөнү жок алмаштырып, биздин эне тилибиз “Мекен” деген ыйык нерсеге жетиле элек жарды тил экенин далилдөөгө аракеттенгендерди айтып жатам. Бул көрүнүш улуттук тилдин тазалыгын бузуп гана тим болбостон лингвистикадагы жармачтыктын, жатып

ичерликтин илдетин пайда кылууда”, - дегендеринин кыргыз республикасындагы тил маданиятынын бүгүнкү абалына типтике тиешеси бар. Ч.Айтматовдун бул принциптүү макаласына өз үнүбүздү кошордун алдында Чынгыз өзү да кыргыз жеринин мейманы эмес, ушул жерде “киндиги кесилип, кири жуулган”, ушул элдин өз тилинде ойлонуп, ой-пикирин жазып жүргөн өзүнүн чакан улутунун чыныгы уулу экендигин да, эмне айтса, эмне жазса өз элиндеги турмушту эске ала олтуруп, ал эмес көзү көрүп, көңүлү сезгенди жазбай кое албагандыгын да көңүлгө алуубуз керек. Ошону менен катар чыгаан маркскчилердин улут деген эмне деген суроого жооп бергенде алар: барыдан мурда ошол улуттун жалпы баары сүйлөгөн бир тили боло тургандыгын, туташ жаткан жер-суусу (территориясы) боло тургандыгын көрсөтүшөт. Ал эми турмуш өзү эле көрсөтүп тургандай, эгерде сөздү кызыл кекиртектик аралаштырбай калыбеттик менен алып бара турган болсок (мейли көп эл болсун, мейли аз эл болсун) белгилүү бир жер-сууга эгедер болуп, эчен кылымдап өмүр сүрүп келе жаткан элдердин (же улуттардын) ичинде өз тилинде “Мекен”, “Акыйкат”, “Чындык” деген түшүнүгү жок бир дагы эл жок чыгар. Өз тилинде “Мекен”, “Акыйкат”, “Чындык” деген түшүнүгү, сөзү жок эл эл болуп өмүр сүрө албаганда качан тарыхтан калган болуш керек.

Мен тилдин теориячысы болбосом да тилдин жардамы менен нан таап жеп жүргөн адам болгондуктан ушул “Мекен”, “Акыйкат” деген сөздөрдүн ар бир тилдеги орун-очогуна бир аз (чамамдын жетишинче) көз жүгүрткүм келет. Бул жагынан Владимир Далдын “Түшүндүрмө сөздүгүнүн” 1956-жылы Москвада басылып чыккан 1У томун карап көрсөк, анын 101-бетинде “Родина” деген сөз “төрөө”, “туулган жер” – деген мааниден алынганы көрсөтүлгөн. Же ошол эле 1У томдун 9-бетин ачсаңыздар “төрөө” деген сөздүн төркүнү “туулган жер” – деген мааниде, баланын төрөлгөн жерине байланышкан ондогон макал, ылакаптар келтирилген.

Ал эми өзүбүзгө кошуна турган түбү, тили жакын элдердин тил маданиятын жолго коюу тажрыйбасына кайрылсак В.Далдын сөздүгүндөгү жолжобо боюнча эле иш жөнөп жатат. Маселен тажиктердин 1955-жылы Москвадан чыккан “Кыскача тажик-орус сөздүгүнүн” 92-бетин карасаңыздар орустун “Родина” же “Отечество”, “Отчизна” – деген сөздөрү тажиктин “Ватан” деген гана бир сөзү менен берилген.

Ал эми биз менен тектеш, тили да жакын өзбек менен казак маданиятынын ишмерлеринин тажрыйбасы бул жагынан биздин көңүлүбүздү өзгөчө буруш керек. Бул жерде кыстарынды ой катарында айтыла кетчү бир сөз – жалпы эле тарыхчылардын бирдиктүү пикирине караганда кыргыз эли “кыргыз” деген аты алдакачантан бери келаткан. Алтай жакта да, Ала-Тоо, Алай жакта да жалаң тоолорду жамынып өмүр өткөргөн эски эл. Ошондуктан бул элдин тилиндеги чоң-чоң түшүнүктөр дагы илгерки замандардан бери жашап келе жатканына ар бир эстүү-баштуу адам шек келтире албайт.

Өзбектер да Мекенди “Ватан” дешет. Казактар болсо Мекенди “Отан” деп алып келе жатышат. Өзбектер “Кремльниң катта сарайы” десе, казактар

“Улкен сарайы” деп алып жүрүшөт. Эмне үчүндүр, биз өзүбүздө эч кимди туурабаган жана өзүнүн толук маанисин бералбаган “Мекен” деген “Манас” эпосунан баштап бардык кенже деп аталган эпосторубуздан орун алган чоң сөз, элге кеңири таралган көңүлдү мекендеген сөз турса, аны кайсы бирөөлөрүбүз колдонгубуз келбейт. Өзгөчө Улуу Ата Мекендик согушта “Ата Мекен, Мекен” деген баш сөз, төл сөздөр өзүнүн патриоттук улуу ролун ойноп бербедиби... Ата Мекен, Мекен жөнүндө элге жайылып кеткен ырларыбыз азбы? Тууган жер, Ата Мекен же Мекен деген сөз элдин сезиминде байыртан орун албастан кыргыз тилине кечээ күнү эле келе калган сөзбү?.. Кандайдыр катуу кырдаал боло калганда кыргыздардын эстүү-баштуулары ар качан адилеттик болсун үчүн – “сөз чынынан бузулбайт. Аябай акыйкаттап текшерип керек” деп келишкен эмес беле?

“Сарай” деген өңдүү сөздөрдү биз эмне үчүн колдонбойбуз? Эмне үчүн тектеш, тили жакын өзбек менен казактан биз бөлүнүп калууга, өзүбүздө бар чоң-чоң сөздөр турса аны жерип, аны таштап баса берүүгө тийишпиз?! “Кремлдин чоң сарайы” деп алалы десе, кайсы бирөөлөр “мал сарайы да бар эмеспи?” – деп айта калышат. Андай болсо “Айчүрөктүн Ак сарайын” кайда алып барабыз?.. Кремлдин сарайында деле батрак-кедейлер турган эмес, аны деле княздар, падышалар салдырган, али да ичинде чет-четинде чиркөөлөр турат. Аны койчу-колондор салдырбаса керек. Бирок эски доорлордун эстелиги катарында ал тарыхый эстеликтер дагы эле тура бермек. Ал эми таланттуу семетейчи Акмат Рысменде уулунун:

“...Айчүрөктүн Ак сарай

Ар немеге чак сарай.

Бейбак өзү салдырган

Бекемдиги бир далай.

Каалгасы сом калай

Каңгыраган чоң сарай...” – дегенине караганда кыргыз жеринде деле мал сарайдан башка дагы сарайлар болгондугу апачык көрүнүп турат. Же болбосо Манастын күмбөзүн, Токмоктогу, Өзгөндөгү мунараларды, Ат-Башыдагы Таш-Рабатты мал сарай деп айтабызбы? Же илгери кыштын күнү короо кой имерилип жатчу кадимки эле “таш короо” дейбизби?... Ошол биз атаган кыргыз жериндеги байыркы эстеликтерди деле ошол орто кылымдарда эл башкарып тургандар (падышалар, хандар, бектер, балким чоң бай-манаптар) салдырышкан. Ар бир доордун өзүнө жараша башчылары, башкаруучулары болгон. Анын баарына (капкачанкы өтүп кеткен доорго) бүгүнкү күндүн көзү менен кароого, аларга бүгүнкү күндүн талабын коюшка биздин эч кандай акыбыз болбосо керек.

Кыргызда тууган жер, Ата Мекен, Мекен, Ата Журт деген сөздөр бүгүн деле эл оозунан түшпөйт. Ошолордун ичинен “Мекен” деген сөз “Родина” деген сөздүн маанисин эч канча бөксөртпөй берип турат. Элдин сезиминде, элдин оозунда турган сөздү элдин оозунан жулуп алып таштоого болбойт. Согуштун алдындагы чыккан бир чоң ырлар жыйнагын биздин чоң акын-драматург Ата Мекендин согуштун кан майданында курман болгон жоокер

Жусуп Турусбеков “Мекен” деп атаган. Сөз маанисин жакшы салмактап, болочогун ачык болжоп туруп китебине ошондой ат койгон...

Мен тарыхчы болбосом да жазуучулук сезимим менен айта кетчү дагы бир пикирим: Мекен дегендин өзү да адал эмгеги менен ата-бабасынан бери бир жерде турак алып жашап келген элде гана болот Мекен болсо эмгекчил (өзү мал баккан, өзү кетмен чапкан) элге гана таандык. Эгер ааламдык масштабды алсак бүткүл ааламдагы эчен кылымдап бир жерде ата-бабалары өтүп, ошол жердин суугуна тонуп, ысыгына күйүп, мекенинин башына келген жакшылыкты да, жамандыкты да бирдей көтөрүп, өз шартына жараша тиричилигин өткөрүп жаткан бардык элдер. Мына ошондой эмгекчил, бири-бирине күйөрман элдердин өз тилинде “Мекен” деген түшүнүгү да болот. Ал түшүнүк Ч.Айтматов айткандай Ыйык, Сыймыктуу. Ар бир эмгекчил элдин өз тилиндеги “Мекен” деген түшүнүгү элдердин достугуна, интернационализмге эч качан каршы келбейт. Дагы айтаарым – жазуучу Ч.Айтматовдун “Жаңычылдык жөлөктөрү” деген макаласы бир окулуп гана кала берчү макала эмес, белгилүү жыйынтыктарды чыгарууну талап этүүгө акылуу, өтө маанилүү макала.

1977-жыл.

Түгөлбай СЫДЫКБЕКОВ,
КР Эл баатыры, Эл жазуучусу

ТИЛИБИЗ БӨТӨНЧӨ ЭМЕС

1920-жылдын көктөмү.

Короо четиндеги көк аңкыган дөбөчөдө кепкор кишилер маек куруп, жагымдуу кеп-сөз жайбаракат жамырап кулак курчу кана калып жатканда Жакшыбай чечендин үнү көтөрүңкү чыкты:

-Акыл-парасат сөз атасын күткөндө, кут ырыстуу үйдүн төрүндө! - деп чечен тике карады. Көздөрү бажырая калып, кебин улады.

Кепке кулак төшөп, кишилер тымыды.

Дал ошол күндөн касиеттүү кутту төргө өткөргөн акыл-парасат деген кош сөз менин дилимде. Ата, энелеп тамтуң баскандан тартып улам укканым улам кулагыма алтын сырга - улам жаңы табылга болуп, рухий дүнүйөмдү байыткан эне тилим мендеги кишилик касиеттин ажарын ачты.

Албетте, сени да башка жаныбарлардан айырмалап – кишилик касиетиндин ажарын ачкан эне тилиң.

Эмесе, биз, алгач ушул асыл касиетти айныгыз кылып баалайлы. Анан анын тагдыры жөнүндө кам көрүшөлү.

Академик Бартольд байыркы кытай маалыматында эски доордун 1022-жылында кытай жазмасына түшүп калган эки-үч түрк сөздөрүнүн бири

КЫҢАРАК “карлук сөзү” деген аныктама бар. Биз карлуктун тегин тектешти жайына коюп, ошол үч миң жылдан бери боз үйүнө үзүк, туурдук жасарда энелерибиз кийиз кескен жалпак бычагы – КЫҢАРАК бүгүн да ошол милдетти өтөөдө. Ага карабастан бул мезгилдеги кишилерден КЫҢАРАКты билбей калгандар бар. Ал эми индейстердин бир көсөмү Мато Нажиндин “Менин элим Сиу” деген мемуарында индейс тилинен түшүнүк берилген эки жандуу сөздүн бири УКРЮК – укурук, бири КОРАЛЬ – короо. Экөө тең биз колдонгон сөздөр. Укуруктап ат кармайбыз. Короого жылкы камайбыз.

Ушундан улам азырынча айтарыбыз тилибиздин өмүр-жашы үч миң жылдын ары жагында, тараган аймагы Американын өз калкы индейстерге чейин жетиптир.

Тил илими өнүккөн сайын, балким бул чектер да өзгөрүлүшү ыктымал. Ал жагын карыя тарыхтын калыс кабарына коё туруп, V-X-кылымдар калтырган маданий белеги Орхон-Энесай жана Талас рун жазмаларындагы байыркы тилибизди бир аз иликтегенибизде, ал жазмалар түрк тилинде жазылганы талашсыз болгон соң – ал кыргыз тили экендиги да талашсыз.

Неге дегенде чоң тилчи-окумуштуу Махмуд Кашкари урум менен чин аралыгында доор сүрүшкөн түрк калктарынын жеке тилин эле эмес, турмуш-тиричилигин, кулк-мүнөзүн, салт-санаасын, үрп-адатын кенен изилдеп туруп жазган. “Түрк сөздөрүнүн жыйнагында” кыргызды нак түрк тилинде сүйлөгөнүн айтат.

Албетте, өз заманынын чоң окумуштуусу Махмуддан талашууга бет багалбай, анын үч томдон турган сөздүгүндө топтолгон сөздөрдүн сексен проценттейи бүгүнкү тилибиздеги жандуу сөздөрдөн экенин айтып да, жазып да жүрөбүз. Кантсе да, баягы сактыктын кесепетиби? Анча элес алына элек алиге...

Ал байыркы тилибиз бечел калбады. Өнүктү. Байыды. Калк башынан кечирген эчен албан кагыштардагы өнүгүү, басынуу; коомдук түзүлүштөрдөгү өнөр кесиптердин, илим-билимдин жаңыланышына тете тилибиз да жаңыланды.

Эске алар нерсе, жаңылануу тек тегинде кандай болсо ошондой келбеди. Арабдан, фарсиден, кытайдан, моңголдон деле албан-албан калктан кабыл алынган сөздөр эне тилибиздин ички мыйзамына багынды. Сөз күүсүнө ыргакташ, обонуна обондош – капкарт айкашты. Оркоюп чоочун болбой жандуу кынапталды. Өз болду.

Ансыз ал четтен келген сөздөр чоочун боюнча оркоюп кабыл алынбастан кала бермек.

Ар заманда киши кишини кулдантуу болду. Бирок ал кулдун тилин багынтуу дүнүйөдө болбоптур...

Эмесе, бардык иште кем-кетикти ачык сүйлөп жаткан кезде жарым кылымдан берки биздеги тил жөнүндө жүргүзгөн тажырыйба терс жолдо экендигин айтышалы.

Отузунчу, айрыкча кыркынчы жылдары термин маселеси негизинен бир беткей каралды. Орус тилинен ошкон сөздөр жеринде кандай айтылса, биз ошондой алышка милдеттүүбүз деген калпыс “жобо” күчкө кирди. Ар

бир тилдин ички өзгөчөлүгү бар. Ага зомбулук этишке болбойт, дешип этиет айтышкан кишилерге “улутчулдук” тикелей жабылды. Чектелген тамгалардын керектигин ашкере акын-жазуучулардан Жоомарт Бөкөнбаев, Кубанычбек Маликовдорго шек кетти. Молдо Кылычтын тилин изилдегени үчүн Жапар Шүкүров, сөздүккө столду - үстөл, сицаны - чыт деп бергени үчүн Кусеин Карасаевди кашкайган улутчул катары илимге жолдору бөгөлдү. Жылдар бою ишсиз калышты. Ушундай зомбулуктан кийин айрыкча орус тилинен кирген сөздөрдү, терминдерди эне тил мыйзамына ылайыктоо “кылмыш” катары каралды. Алматы – Алма-Атага, Бээжин – Пекинге айланганы мында калсын. Бир кездери чаласабат писарлардын жазгандары боюнча Бишкек – Пишпек, тескей-терскейге айланып бурмаланганына карабастан “орус айткандай боло берсин” делген. Дүнүйөдөгү карталарда аталып калган Пишпекти - Бишкекке, терскейди – тескейге оңдоонун өзү көп каражатты талап этет. Кала берсин деген актануу, чынында биримдигибизге эм беле. Не тымызын ичтен мүлжүгөн микроб сыяктуу зыяндуубу? Ойлонулган эмес...

“Кырк капкалуу чоң Бээжин” качантадан бери “Манаста” айтылып келатыр? Он бешби? А балким жыйырма кылымбы? Деле байыркы төл сөзүбүз го!

“Кырк капкалуу чоң Пекин” дегенибизде тарыхый демге доо кетип жатпайбы?

Заманыбыздын улуу манасчысы Саякбай мурчуя калып бир жолу бизге кекээр айтканы бар:

Эй, иттер. Бекин, бекин дейсиңер. Эриш бузуп, эр өлтүрдүмбү бекингендей?! Көрүңүздөрчү, тил мыйзамы сөз ыргагын кандай бурду?

Четтен келген сөздөрдүн тегинде кандай айтылса ошондой алганыбыздан тартып чоочун сөздөрдөн тизмектелген жансыз сүйлөмдөр боз кендирден көпшөк эшилген көтөрмөдөй чубалжып дилге уюбады. Кулакка куюлбады. Көп учурда мааниси терс. Эмине жөнүндө сөз баратканы түшүнүксүз.

Ушуга карабастан:

Мыйзам эмес – **закон**, **сот** эмес – **суд**, **картөшкө** эмес – **картошка**, **комсомол** эмес - **комсомолец**, **облус** эмес – **область**, **белет** эмес – **билет**, **керебет** эмес – **кровать**... ал тургай **мекен** эмес – **родина**... деп тике берилген буйрукту биз жарым кылымдан бери бериле өтөп келатабыз. Бирок тил маданияты өзүнүн жандуулугун айкындап – сыдыргыдан өткөндөй көмөкөйдө зымырап өз күүсүн сактайбы? Айтылганда дилге уюп, кулакка куюлабы? Не сөз ыргагы идиргиктеп көмөкөйгө кептеле калып, ачылбас оозуң араандай ачылып, кабыргаң кайышабы?

Ачыгын эле айталы. Сөз күүсү чачырайт. Ооз араандай ачылат. Жаман жайдак өгүздө өңкүлдөтө желдиргениңдей өзөгүнө күч кетет.

Ишенбесеңиздер төмөнкү саптарды өз-өз күүсүнө салып окуп көрүңүздөр:

Алматынын алмасын,

Тандап алдым ширин деп.

Алматылык Турсунай,
Алдымдан чыкты күлүндөп.

Деген арзуу сезимин, маселен, Ысык-Көл облусунан Алматыга барган комсомол ырдады эле. Сөз ыргагы, сөз күүсү эркин зыпылдап сезимин мемиретти.

Ал эми **Алматыны – Алма-Атага, алматылыкты – алма-аталыкка, облусту – областга, комсомолду – комсомолецке** алмаштырып окуйлучу. Сөздүн өңгүл-дөңгүлү сезимди бүлүнтүп жиберди. Адындан чыккан Турсунайга саламдашканча алда нече ирет оозуң араандай ачылды. Көмөкөйгө күч келди.

Баса, жаратылыш кишиге тилди ыйгарганда, ал ушунчалык кыйналсын деди беле? Жок! Маданият башатын байытып кишилик касиетин бийик өтөсүн деген!

Тил маданияты өнүккөн сайын сөз күчү артып, анын мааниси кенен жана туюнумдуу болот. Туюнумдуу сөз жугумдуу – жугумдуу сөз таасирдүү. Машаага таамай тийген октой сая кетпейт. Кеп арманда - кысыр калбайт!

...келет, белет, берет – таандыгы аталбаса деле сөз мааниси түшүнүктүү.

...келет, билет берет - келген ким? Ал эмнени билет? Эмнени берет? Эне тилибиздин ушул касиетин эске албастан белетти – билет деп "е" тамгасын "и" ге алмаштырдык эле канча сөз үйүрүнөн адашты. Канча суроолор туулду.

Жалган. Андай эмес дей турган болсок, анда бетме-бет олтуруп өзүбүз жазып, өзүбүз басып калкыбызга сунуш этип келаткан гезит, журналдарыбызды, ал тургай акын, жазуучуларыбыздын китептерин угуза окуп көрөлүчү.

Өзүбүз жазып койгон сөздүн маанисин өзүбүз туюндура албайбыз. Не такалбай шыдыр айталбайбыз. Көмөкөйгө күч келет. Сөзгө какайсың. Тил сынат. Сөз маанисин тереңдетип, маданиятын көтөрүү мындай турсун. Дилге жукпайт. Баарынан коркунучтуусу эч убакта төл сөзгө айланбайт. Ынтымакка доо кетирет...

Эгерде биздин ушул тажырыйбабыз тил маданиятына ыңгайлуу болгондо, орус тилине четтен келген сөздөр тегинде кандай айтылса, ошондой алынбайт беле? Маселен:

Нация – нацио, культ – культус, революция – революцио, микроб – микрос, прогресс – прогрессус, два – дуо, делегат – делегатус...

Ал эми сүйлөм түзүлүштөрүчү:

Иоан слишком сентиментал...

Андрео делегатус съезд...

Сергей Иоанович авторитат ветеранус...

Көрүнүздөрчү. Эгерде четтен келген сөздөрдү өз тегинде кабыл алган болсо, бул кезде орус тили өзүнүн улуттук күүсүнөн эчак ажырамак. Тил өзгөчөлүгүн сактап, улуттук касиетин өнүктүрүү үчүн жалпы тилдердегидей эле орус тилине да чет тилдер үндөштү. Сөз ыргагына багынды. Төл

сөздөрүнө караганда четтен келген сөздөрдүн арбындыгы сөз корунун байышына, тил маданиятынын калыптанышына өнөктөш болду.

Ата, энелеп тили чыга баштаган чүрпөдөн тартып, мына эми көзү жумулат деген карыяга чейин тилге кам көрүшкө акылуу.

Бирок акым бар деп эле дөөдүрөй бериш – кырман толо чечтелген топурак чачканга тете. Ал эми тилдин тегин тектебей, анын ички маани касиетин сезбей, күүсүн, ыргагын эшитпей, деле сөздүн көркөм элесин көз алдыга элестете албай туруп, анын маданияты, тагдыры жөнүндө курулай кам көрүштүн пайдадан мурда залалы чоң. Адал ой, ак тилекте өзүмдүн билгенимди айтып калайынчы дегендерге кечиримдүү. Билгендерин айтышсын. Сөз кенчин кенен чабытташбаса да табылга сөздөрү кай бир кем-кетикке сеп болор.

Тек кимгедир таш ыргытып калайын. Атасынын көрү. Аңтара салбасам да атына көлөкө түшүрөм деген арам ой менен кежирлене кекенип, карасанатайлыкка кабелтең киришкендерге ушул кезге дейре бизде шарт кеңири... Тоголок каттарга көңүл бурбай таштагандай эле андай зыяндуу көрүнүштү да четке кагуу – деле тил тагдыры үчүн туура кам көрүп, тил маданиятын көтөрүүгө жолтоо болуп келаткан бузукулукту жолдон алуу.

Айрыкча термин жөнүндө сөз болгондо ал карасанатайлар ашкере кыраакы. Бардык тил укукташ экендигин, бир тилге экинчи тилдин залал келтиришине жол бербөөнү В.И.Лениндин алда нече ирет айдан ачык айтканын элес албастан төшүн соккондор:

Биз улуу орус тилинин касиетин сакташка милдеттүүбүз! – деп жең учунан жылаандын башын көрсөтүш тилдин камы эмес, тек өз кызыкчылыгын көздөгөндүк.

Бизде, чарбада, маселен, жүз тубардан 198ден төл алып, береке тапкандардын бети ачылса, тарыхыбызды жоюп, салтыбызга чабуул коюп, тилибизди кемсинтип береке тапкандар илим төрүндө жайдаңдай басып жүрүшөт алиге...

Кыргыз тилинен оошкон: **Бишкек, тескей, Токмок, аргымак, сел** дагы далай ушулар сыяктуу сөздөргө орус кишисинин тили келер беле? Албетте келмек. Ошо келип туруп эле айта да, жаза да келгенде сүйлөм ыргагына анча өнөктөшпөй туруп сөз күүсүн бузгандыктан: **Пишпек, терскей, Токмак, сель, аргамакка** айланды. Шаардын, жердин аттары бузулбай айтылышы керек беле? Бузулду. Сөз ыргагы орус кишисинин көмөкөй күүсүнө багынды.

Эмесе, шаардын, жер-суунун аттарына чейин четтен келген таандык аттарды, сөздөрдү өзүнө багынтпай тегинде кандай айтылса, ошондой айта бергидей кыргыз көмөкөйү бардыгына чебер (универсал) жаңы материалдан - маселен, капрондон, же нейлондон жаралган беле?..

Атамзамандан бери созгон обону өзгөрсө башка элдердикиндей эле бузулар, бүлүнөр, жоюлуп кетер сөз ыргагы бар. Сөз ыргагын бузуу – тилди жоюу. Эне сүтү менен бүткөн касиетти жоюу – маданият башатына чыккынчылык.

- Эртең тилим жоюлса, мен бүгүн өлөмүн – деген жалгыз Расул Гамзатов эмес экен. Өз эне тилин сүйлөй албай кабаарып шагы сынган жаштар баарыдан мурда ата, энелерине нааразы. Өз балдарыбыз менен өзүбүз сүйлөшө албай калдык дешип ата, эне капа. Орус тилин начар билген жаштар аскерде жүдөө дешип нускоочулар ачуулуу. **Үгүт-насаат – үгүт-насият** деген төл сөзүбүз турганда АГИТАЦИЯ-ПРОПАГАНДА эмил эшикти кооздоп насаатчылардын көңүлдөрү жай...

Ал эми ашыга ишке берилген котормочу журналисттер сөз төркүнүн баамдай албай калганда жаңылбас үчүн: **“жеңилбес легендарлуу советтик армия”** дей салып сөз тизгинин чубалтуу – тек **интенсификациялоо** экенин моюнга алсак деле тигил сүйлөмгө **легендарлуу** керекпи?

Каарман, жеңилбес дегенде дал ошол легендарлуулуктун касиети бар го. Орус тилинде атап айтууну талап эткен – **легендарный**, түрк тилинде анын маанисин **каарман, жеңилбес** камтыйт. Ажырым айтылчу сөздөр бардык тилде карт (адекватный) келе бербейт.

Ага мисал, кыргыз тилиндеги: зоңкогой, оңкогой, эпейген, сепейген, тыртыйган, ырсыган, лакыйган, булкуйган сыяктуу элестүү сөздөр орус тилинде жокко эсе. Сөздүктөрдү караңыздар. Аталган сөздөрдүн ар биринде элес да, кенен мазмун да бар. Маселен, эпейген – үч-төрт жашар баланын таптатынакай болуп эпейип отурган элеси. Сепейген – катуурак шамалга учуп кетчүдөй көрүнгөн кунсуз кишинин элеси. Лакыйган, булкуйгандар – ат көтөрө алгыс зор, эткелдердин элеси, турпаты, кебетеси бүт көз алдыга келди.

- Маанисин бир сөз менен бере албадык. Кыргыз тилиндеги элес сөздөр “Кыргызча-орусча сөздүккө” кирбеди, - деп Константин Кузьмич Юдахиндин айтканы бар.

Эмесе басма сөздөрдө, радиоберүүдө, телекөрсөтүүлөрдө:

...420 сом натуральный киреше алган...

...курулуп жаткан системаны...

...массалык баатырдыкты айтышты...

Ушулар сыяктуу карала сөздөрдөн тизмектелген торала сүйлөмдөрдү колдонушкан журналисттер, котормочулар менен сырдашып көрдүк. Баарыдан кызыгы өздөрү айтып, жазып колдонгон сөздөрдүн маанисин өздөрү так туюнбагандыктары байкалды.

Эмесе, **натуральныйды – нак, системаны – имараттар, курулуштар, массалык баатырдыкты – жапырт эрдик** дегенде сөз маанисин туюнууга болотко.

Тил маданиятына көңүлү кошо карагандыктын кесепетинен бизде маңкурттук ушунчалык калыптанып баратыптыр дейсиң, улуттук маданиятыбыздын башаты – бай, татымдуу, жандуу тилибиздин шакелденип жатканын элес албай калдык...

Сөз кору эки булактан кана байып өнүгөт

1.Эне тил жана ага тектеш тилдердин сөз казынасы.

2.Эне тилде жана тектеш тилдерде жок сөздөрдү башка тилдерден ооштуруп алуу.

Жаңы сөз жаратууда орус тилинин тажырыйбасы абдан ийкемдүү. Маселен, отузунчу жылдары **учма – аэроплан** аталса, кийинчерээк **самолет** деген төл сөзгө оошту. Анан **самоход, луноход, вертолет** сыяктуу жаңы терминдер төл сөздүн казынасынан алынса, орус тилинде мурда болбогон **сел - сель** кыргыз тилине оошту. Андан жаралган **селевой поток** бүтүндөй орус тил фонетикасына багынды. Жандуу сөзгө айланды.

Биз, четтен келген сөзгө жаңы коңшунун айымына суктангандай соңуркайбыз. Кызыгабыз. Анын көркүнө көңүл бөлбөй ыйык көрөбүз.

Ага бир мисал: **Интенсификация** деген “айымга” кызыгып, маселен, **“Окууну интенсивдештирүү биздин милдет”** дедик элек, түшүнүгү тунгуюк экендигин мындай коёлу. Сүйлөмдүн өзү керилген узун сабак – 34 тамга! Ал эми: **“Окууну дыкандоо милдетибиз”** десек 24 тамга. Сүйлөм түшүнүктүү. Дыкан – жыйынтыктуу, бышык. Демек, тез да. Балким, кишиге карай айтылат дээрбиз. Ооба, дыкан киши. Иши да дыкан. Дыкан бүткөн иш. Дыкан үйүлгөн үймөк, дыкан курулган үй – сапаттуу да, тез да иштелет.

Ушундай түшүнүгү кеңири кабелтең сөзүбүздү жеришке эч акыбыз жок.

Тил маданияты жетилген сайын сөз такталат. Мааниси кеңейет. Сүйлөм дыкандалат.

Англис тилинде бир нече кылымдан бери тек үн чыгарган эң кыска сырдык сөзгө чейин чогултуп, алтымыш миллион кеп-сөз сөздүккө түшкөндүгүн көрүнүздөрчү деп, тилчи Жээнбай Мукамбаев таң калат.

Албетте, таң каларлык камкордук ал элдин өз тилине иштеген камкордугу. Анча кам көрүлө элек кезде орус тил кенчи он миңдеп эле саналса, бул кезде ал өз коруна жүз миңдеп баратыр. .

Ой, сезимди ойготолу. Тил тегин тактайлы. Маанилеш сөздөрдүн ошол көп маанисин кеңири туюна иликтейли. Өзүбүздө жок сөздөрдү албетте, четтен алалы. Четтен келген сөздөрдү албетте, кыргыз адабий тилинин мыйзамына сыйдыралы. Ар бир термин, ар бир кеп-сөз өз тегинде эминени туюндурат. Ошол нак туюнмасын чечмелеп кабыл алууга жетишели.

Деле тилге тажырыйба (эксперимент) жүргүзүү тил илимине терс көрүнүш экендигин бүгүн турмуш иш жүзүндө аныктады. Мурда бул оң ийгилик берет деп ишенилген. Жок. Ал терс, зыяндуу экендиги бүгүн айдан ачык айкындалбаганда, аны оңдобой коюшубуз тил илимине жат көрүнүштү кубаттагандык – эки эсе кылмыш.

Бардык замандарда ар бир тил четтен келген сөздөрдү өз мыйзамына багындырганга гана ал жандуу сөзгө айланган. Тил маданиятына үлүш кошуп, сөз казынасын байыткан.

Ал эрежеден чет болгудай кыргыз тилинде эч бөтөнчүлүк жок.

Март, 1988-жыл

АДАБИЙ ТИЛДИН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Байыркы кылымдарда Борбордук Азияда кыргыздар бир кыйла күчтүү мамлекет түзүп, башка элдер менен катышып, соода-сатык жүргүзүп, саясий-согуштук күчкө ээ болгондугу белгилүү. Бирок ошол доордо анын негизги улуттук белгиси болгон жалпы элдик тилинин биздин советтик күндөрдөгүдөй чоң саясий роль ойногондугу бизге маалым болсо да, андай абалга жетүү ал кезде мүмкүн да эмес эле деп ойлом. Кыргыз тили Советтер доорунда да, коммунисттер партиясынын сталиндик улут саясатынын туура жүзөгө ашырылышы натыйжасында мамлекеттик тил катарындагы саясий мааниге жетише алды.

Тилдин саясий ролу аны байланыш куралы иретинде колдонгон саясий абалына тыгыз байланыштуу. Советтик шарттарда бирдикке жетишип, социализмдин даңгыр жолуна түшкөн элдин тили биринчи күндөрдөн тартып эле өз нугуна кирип, жаңы-жаңы милдетти аткара баштады. Элдин миң жылдаган тарыхында биринчи мерчемде бардык жаштарды милдеттүү түрдө окутуу, сабатсыздыкты жоюу, ар түрлүү мазмундагы китептер, ондогон басма сөз органдары, радио, театрлар, жыйналыштар жана мекемелердин жазуу иштери элдин эне тилинде жүргүзүлдү.

Жаңы коомдун өнүгүшү үчүн ийгиликтүү кызмат кылуу менен катар кыргыз тили адабий формага жана бирдиктүү нормага ээ болуп, өнүгүп, өсүп турду. Ушул кездеги адабий тилибиз бардык говорлордун жана диалектилердин жалпы элдик белгилерин бүт бойдон өзүнүн ичине алган жалпы кыргыз тилге айланган. Адабий тилибиздин фонетикалык системасы, грамматикалык түзүлүшү жана негизги активдүү лексикасы бүт элдик мүнөзгө ээ болгондуктан, ал абдан туура илимий негизде түзүлгөн деп билебиз. Анын жазуусу жана орфографиялык негиздери адабий тилдин андан ары да токтоосуз өнүгүшүн толук камсыз кылууга ылайыкталган. Ушул максатта тилибизге жандуу таасир берип турган орус тили аркылуу күн сайын кошулуп жаткан толгон-толгон сөздөрдү тездик менен өздөштүрүүнү көздөп, оозеки речте мурун учурабаган тыбыштар кабыл алынып, аларды айтуу үчүн алфавиттин составы жаңы ариптер менен толукталган. Ошону менен катар жаңы кабыл алынган сөздөрдү чар жайыт жазууга жол берилбес үчүн аларды бир формада – орусча жазылышы боюнча жазуу жөнүндөгү орфографиялык принцип практикада сындан өтүп, өзүн толук актады.

Коомдун тынымсыз алга барышын байланыш жана өнүгүш куралы катарында толук тейлеп отурган адабий тилибиздин калыптанышын советтик түзүлүштүн жана лениндик саясаттын улуу жетишкендиктеринин бири катарында кароо керек. Бирок ошону менен катар жаш адабий тилибизди мындан ары жетилдирүү жөнүндө дайыма камкордук көрүүнү унутушубуз жарабайт. Биздин оюбузча, бул камкордук төмөнкү үч түрлүү практикалык

чаралардан туруш керек деп ойлойбуз: 1. республикалык чаралар; 2. ведомстволук чаралар; 3. маданий чаралар.

1. Бир нече кылымдар бою (октябрь революциясына чейин) кыргыз уруулары бир-биринен аска тоолор менен бөлүнгөн алыстыкта, экономикалык жана саясий биримдиксиз жашап келгендиктен, акыркы кездерде бир-бирине өтө жакын кыргыз говорлорунун ордуна тилде барган сайын айырмалар күчөй берип, үч чоң диалект пайда болгон. Бул айырмалар тыбыштык жактан да жана айрыкча лексика боюнча да оңой байкалат. Кыргыз диалектилеринин өкүлдөрү сүйлөшкөндө бирин-бири кыйынчылыксыз түшүнөт, бирок, ошондой болсо да, речте чоң айырмачылыктар бар. Тилдеги диалектилик өзгөчөлүктөр аста-аста жоголоорунда шек жок. Өзү жоголуу процесси өтө узак процесс. Бүт элибиз маданиятташтыруу социализм доорунда коомдун ар бир мүчөсү адабий тилде сүйлөш керек. Тилекке каршы, адабий тилибиздин калыптанышына отуз жылдан ашканына карабастан, али да болсо, колхозчулар менен жумушчуларды мындай коелук, басма сөз жана театр кызматкерлеринен баштап жашап калган кыргыз интеллигенттеринин көпчүлүгү адабий тилдин эмес, ар бирөө өз диалектисинде сүйлөйт. Буга окшогон тил маданиятсыздыгынан кээ бир райондордон келген жаш өспүрүмдөрдүн да алыс эместиги өтө өкүнүчтүү. Албетте, адабий тил, биринчи кезекте, мектеп жана басма сөз аркылуу бүт элге алынып, жалпы элдик нормага айланат. Бирок бул эң узак убакытты талап кылат. Маданий тилдин ар тараптан өнүгүшү үчүн да анын бүт элге тез алынышы үчүн да тилди колдонуу сферасын кеңитүү зарыл. Бул үчүн республикалык масштабда бир катар орчундуу чаралардын ишке ашырылышы талап кылынат. Ушул планда радио берүүлөрдүн, киноэкрандын, телевизордун ролу өтө чоң. Буга карабастан, Кыргыз ССР маданият министрлиги кыргызча дубляж кылынган кинофильмдерди, негедир республиканын шаарларында, ал тургай айыл-кыштактарында да эң эле аз көрсөтөт. Ошол эле министрликтин кызматкерлери Ош жана Жалал-Абад областтарынын алыскы райондорунда Фрунзенин жана областтык борборлордун радио берүүлөрүн угуунун ордуна, күндүр-түндүр Өзбекстан жана Тажикстандын радио берүүлөрүн угаарын жакшы билет. Бирок ушул күнгө чейин мунун себепин таап, кардиналдуу чаралар колдонула элек.

Ар түрлүү саясий, экономикалык жана маданий чаралардын эл сүйгөн эне тилде ишке ашырылышынын саясий мааниси өтө чоң. Кийинки жылдарда республикалык жана жергиликтүү мекемелерибиз ишти кыргызча жүргүзүүдөн пайдаланбай кетти. Мындай практиканы актоого эч кандай негиз жок. Республикалык мекемелер тургай, көп учурда чылк кыргыздар жашаган жергиликтүү советтерге жана колхоздорго чейин документацияларды жана башка иш кагаздарын элдин эне тилинде жүргүзбөгөндүгүн актоого болбойт.

Тил канчалык кең масштабда колдонулса, анын ар тараптан өсүшүнө ошончолук ыңгайлуу шарт түзүлмөк. Мына ушул максатта эне тилде саясий жана илимий жыйналыштарды төмөнкү коллективдерде гана эмес.

Республикалык масштабга чейин жүргүзүү, көркөм жана саясий-массалык адабияттарды гана эмес, илимий эмгектерди да жазуу жана басып чыгаруу маселелеринин мааниси өтө зор. Ошону менен катар, ушул кезде техникалык орто окуу жайларында кадр даярдоо жумушун эне тилде өткөзүүгө толук мүмкүнчүлүк бар. Бул сыяктуу тил саясатын жүргүзүүнүн жалпы элдик мааниси чоң. Мындай чаралар калың эл массасын мамлекеттик башкаруучулук иштерине кеңири тартмак, кыргыздардын ичинен техникалык интеллигенциянын тез жана көп өсүп чыгышын алдан канча жеңилдетмек. Ошону менен катар жалпы элдин маданиятын, ошонун ичинде анын тил маданиятын да тездик менен жогорулатмак. Мындайча шарттарда кээ бир интеллигенттер тарабынан өз балдарына эне тилди үйрөтпөй тарбиялоо сыяктуу биздин коомго чоочун жоруктар өзүнөн-өзү жоюлмакчы.

II. Жаңы түзүлгөн адабий тил ар кандай жаш организм сыңары өзүнүн өсүп-өнүгүшү үчүн күндөлүк камкордук кылууну талап кылат. Ал эми жаңыдан эле калыптанган кыргыз адабий тилине келгенде, бул маселе аны кең түрдө туура колдонууга, анын ички байлыктарын толук пайдаланууга байланыштуу. Бул жагынан биз Кыргыз ССР агартуу министрлигине карата айта турган бир нече дообуз бар.

Нечен кылымдар мурун калыптанып бүтүп, ата-бабаларга сиңген адабий тилди мектепте окутууга караганда, жаңыдан калыптанып бүт элге жетерлик түрдө сиңе элек адабий тилди окутууга көп жана узак убакыт талап кылынаары ар кимге түшүнүктүү. Бирок агартуу министрлиги согуштан кийинки жылдары кыргыз мектептеринде башка предметтердин сааттарынын көбөйтүлүшүн кыргыз тилине каралган сааттардын эсебинен чечип келатат. Бул эч кандай илимге жана саясатка туура келбеген иш. Ошону менен катар мектепке чейинки балдар мекемелеринде, асыресе шаарларда, балдарга тил тарбиясын берүү жөнүндө бир катар конкреттүү чаралар көрүлүшү жөнүндө канча мертебе басма сөздөрдө айтылып келе жатса да, алиге бир кадам шилтене элек.

Кыргыз мектептеринде бардык предметтерден берүүдө адабий тилдин нормасын толук сактоо боюнча бирдиктүү талап коюлууга тийиш. Бирок кыргыз адабий тилинен толук маалыматы болбой туруп, педагогикалык жогорку окуу жайларынын ар түрлүү факультеттерин бүтүрүп барып, мектепте сабак берген мугалимдердин көпчүлүгү адабий тилдин өздөштүрүлүшүнө жардамчы болбой келатат. Бул маселеге агартуу органдары жана мектеп башчылары көп жерлерде эч көңүл бурбайт. Бул кемчиликти жоюу үчүн педагогикалык жогорку окуу жайларына студент кабыл алууда бардык факультеттерге кирүүчүлөр үчүн (кийин кыргыз мектептерине барып иштөөчүлөр үчүн) кыргыз тилинен экзамен алуу менен катар кеминде жүз сааттык көлөмдө адабий тилдин курсу окутулуш керек.

Адабий тилдин өсүшү, байышы, биринчи кезекте, көркөм чыгарманын өнүгүшүнө, анын тилине байланыштуу болот. Биздин советтик жазуучуларыбыз адабий тилдин биринчи куруучулары болгондугунда эч талаш жок. Бирок жазуучуларыбыздын тили бир ыңгайлуу мүнөздө болуп келаткандыгын эске албай кое албайбыз. Ар бир жазуучу ар бир

чыгармасында ар түрдүү окуяларга катышкан каармандарды өз тилинде сүйлөтүш керек, б.а. каармандардын профессионалдык жана диалектилик тил өзгөчөлүктөрү толук сакталышы зарыл. К.Жантөшев, Т.Сыдыкбеков, А.Токомбаев, С.Сасыкбаев жана башка жазуучуларыбыз түштүк райондордун турмушуна арналган азын-оолак чыгармалар беришти. Бирок андагы колхозчу же дыйкан каармандарынын тилинде диалектилик өзгөчөлүктөрдүн жыты да жок. Алардын лексикасы – баягы эле түндүк райондордун лексикасы. Диалектилик лексика – өсүп келаткан адабий тил үчүн түгөнгүс булактардын бири. Бул кырдаал дайыма эсте тутулуш керек.

Ш.Элдин тездик менен коммунизмге бара жатышында өнүгүш курал иретинде колдонулуучу тил илимий жактан терең изилденген болуш керек. Бул жагынан тилчилерибиздин алдында көп жана оор милдеттер турат. Адамдын ой-пикирлеринин нечен түрлүү кылдат жактарын билдирген грамматикалык маанилер жана алардын формалык көрсөткүчтөрү, сөздүгүбүздүн семантикалык мүмкүнчүлүктөрү, тилибиздин тарыхы жана өрчүш закондору сыяктуу толгон салмактуу проблемаларды жаңы-жаңы изилдөөлөрдү талап кылат. Советтик доордо гана кыргыз тили изилдене баштады. Ушул күндө орус окумуштууларынын жардамы аркасында жана советтик кыргыз окумуштуулары өсүп чыгуу натыйжасында кыргыз тили жөнүндө жаңы советтик илим түзүлдү. Бул илим али абдан жаш, ал биринчи гана кадамдар жасады. Грамматиканын жана лексиканын айрым маселелерине жана айрым говорлорго арналган ондогон изилдөөлөр жазылды, сөздүктөр түзүлдү. Бирок бүгүнкү тилдин бир тармагына ар тараптан толук илимий мүнөздөмө берген монографиялык терең эмгек али жазыла элек. Тил окумуштуулары эл алдында бул карызды эч унутпайт. Мына ушундай илимий деңгээлде иштелген эмгектер канчалык тез жазылса, адабий тилди орто жана жогорку мектептерде окутуу жумушу ошончолук бачым жолго салынмакчы. Грамматиканын айрым бөлүмдөрү алигиче терең иштелбегендиктен адабий тилди окутуу иши жолго салына элек. Орто мектептерде колдонулуп келаткан тил куралдарыбызда сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык жана синтаксистик сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү чала иштелген, тилдин өзүнө таандык фонетикалык закондору терең жана туура талданбаган, айрым сөз түркүмдөрү, асыресе этиштер, лексикалык жана грамматикалык маанилери боюнча жетишерлик даражада классификацияланбаган; жаңы түзүлгөн адабий тил үчүн принципалдуу мааниге ээ болгон орфоэпиялык (жазылганды туура окуу) эрежелери түк иштелбеген. Ошол сыяктуу тыныш белгилерин коюу боюнча илимий жактан такталган эрежелер да иштеле элек. Басма сөздө тыныш белгилери боюнча байкалган ушул кездеги чаржайыттык пунктуациянын такталган эрежелеринин жоктугуна байланыштуу. Айтор, биз, тилчилер, илимий иштер жагынан гана эмес, күндөлүк практиканын алдыга коюп отурган талаптарынын бир кыйласын чече элекпиз.

1958-жыл.

**Сүйүнбай ЭРАЛИЕВ,
Муса ЖАНГАЗИЕВ,
Жунай МАВЛЯНОВ,
Сооронбай ЖУСУЕВ,
Жалил САДЫКОВ,
Өскөн ДАНИКЕЕВ,
Сагындык ӨМҮРБАЕВ,
Омор СУЛТАНОВ,
Качкынбай АРТЫКБАЕВ,
Асанбек СТАМОВ**

КАЛКТЫН КҮТКӨНҮ

Кийинки кездерде мамлекеттик тилдин абалы тууралуу өтө тынчсызданган үндөр радиодон, телевизордон тез-тез уктурулуп, карапайым калктан баштап дасыккан адистерге чейин жекече жана коллективдүү түрдө кол койгон макалалар, өкмөткө кайрылуулар үзгүлтүксүз жарыяланууда. Алардан баарында тең мамлекеттик тилдин азыркы аянчытуу абалы, кыргыз тилинин үй тилинин деңгээлинен өйдө көтөрүлө албай жатканы, өкмөттүк мекемелерден баштап ооруканаларга чейин иш кагаздары жалаң гана орус тилинде жүргүзүлүп, Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн эң башкы белгиси болгон мамлекеттик тилибиздин мамлекеттик болбой жатканы баяндалып, бүткүл кыргыз калкынын тынчсызданып жаткандыгы көрүнүп турат.

Мына ушундай кырдаалда Конституциябыздын 10-статьясына өзгөртүү киргизүү жөнүндө конституциялык соттун чыгарган чечими калкты чагылган түшкөндөй ого бетер селт эттирип, таң калтырып отурат. Бир улуу чындыкты калайык-калкыбыздын жакшы түшүнүп калгандыгы ачык байкалууда. Алар өздөрүнүн жарыялаган ой-пикирлеринде орус тилине официалдуу тил статусун берүүгө каршы экендигин билдиришти. Бул орус тилин жеригендиктен эмес, кыргыз тилинин тагдырына күйгөндүктөн айтылып отурат. Орус тили эч кандай конституциялык камкордукка муктаж эмес, ал эчак эле эл аралык тил катары БУУда таанылып, бүткүл дүйнө колдонуп жаткан тил. Эгерде орус тилине официалдуу тил деген статус берилсе, анда кыргыз тили биротоло үй тили бойдон калаарын эл жакшы түшүнүп жатышат. Анткени ушул азыр эле кээ бир мекемелерде, ишканаларда, окуу жайларында чогулуштар, иш кагаздары официалдуу орус тилинде жүргүзүлсүн деп бир тарабы айтса, жок, мамлекеттик тилде жүргүзүлүү керек деп экинчи тарабы айтып, карама-каршылыктар пайда болуп жатканына өзүбүз күбө боло баштадык. Эгерде орус тилине конституциялык статус берилсе, анда республикадагы турмуштун туруктуу болушуна чоң күмөн туулары талашсыз.

Экинчиден, “официалдуу тил” деген статус эч бир нормалдуу эгемендүүлүгү бар өлкөдө кабыл алынган эмес экен. Ал көбүнчө колонизатор өлкөлөр тарабынан колония кылып алган элдерге таңууланган “мыйзам”.

Азырынча биздин республикабыз андай колония абалында болбогондон кийин “официалдуу тил” деген статуска жол берүүгө болбойт дешет көп сандаган авторлор.

Үчүнчүдөн, статкомдун 1996-жылкы берген маалыматы боюнча Республикабызда кыргыздар жалпы калктын 60% түзөт экен. Орустар 16%, өзбектер 14% болуптур. 16% орус элинин тилине официалдуу тил статусун берсек, 14% өзбек калкы биздин тилге да ошондой статус бергиле десе, аларды ким тыя алат? Ошентип, туруктуулукка дагы шек кетери бышык.

Кыскасы, жарыяланган, сүйлөнгөн материалдардын бардыгында жогоркудагыдай сыяктуу баарыбызды олуттуу түрдө ойлонто турган ойлор, сунуштар айтылган. Андай пикирлерди айтуу, жарыялоо дагы да улантылууда.

Ушундай жалпы элдик пикирлерди колдоо менен биз, жазуучулар, мамлекеттик тилдин бүгүнкү аянычтуу абалына кайдыгер карап тура албасыбызды билдиребиз. Мамлекеттик тилди кыргыздар гана эмес, Кыргызстанда жашаган бардык элдер Өзбекстандагыдай, Грузиядагыдай, Эстониядагыдай эле урматтоого, аны үйрөнүүгө көңүл буруулары керек. Ошондо гана эгемендүү мамлекет экенибиз жүзөгө ашмакчы.

1989-жылы кабыл алынган Өкмөттүк токтомдо (27-октябрь, № 288) 1999-жылдын 1-январынан тартып бүт республикада иш кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлсүн деп көрсөтүлгөн. Бул токтом али күчүндө. Демек, мамлекеттик мекемелер, ишканалар, сот, прокуратура, милиция, коопсуздук органдары, нотариалдык конторалар, үй башкармалары, министрликтер, окуу жайлары өңдүү жайлар иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүгө тезинен өтүүлөрү тийиш. Анткени, токтомдо көрсөтүлгөн мөөнөттүн бүтөрүнө бар болгону эки гана жыл калды. Албетте, 1989-1990-жылдардагыдай темп менен ишти андан ары активдүү жүргүзгөндө, тилди саясат оюнчугуна айландырбаганда токтомдун аткарылышы реалдуу чындык эле. Азыр Президенттин, Премьердин, Жогорку Кеңештин, министрликтердин аппараттарынан баштап тезинен иш кагаздарын бүт бойдон мамлекеттик тилде жүргүзүүгө өтүү керек. Ал үчүн кадрларды мамлекеттик тилде сабаттуу жаза алган, билимдүү, ишти жакшы билген тажрыйбалуу адамдар менен тезинен алмаштыруу зарыл. Башка жол жок. Мамлекеттик тилдин адабий нормасында жаза албаган кадрлар менен иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү эч качан мүмкүн эмес. Ар жылы бекитилүүчү бюджеттен мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн атайы каражат бөлүнмөйүн, мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам да, токтомдор да ишке ашмак эмес.

Кырдаал ушундай кыйчалыш болуп турганда мамлекеттик тилибизге дагы бир башка тилди жармаштыруу менен (“официалдуу тил”, “улут аралык катнаш тил” деп жармаштыруу менен) биз анын тамырына биротоло балта чабабыз. Конституциябыздын 5-статьясы эң жакшы жазылган. Анда башка тилдерге кам көрүү жагы да катуу эскертилген. Ошон үчүн ага эч кандай өзгөртүү киргизбестен, мурунку кабыл алынган калыбында калтыруу өтө зарыл.

Ошон үчүн урматтуу Аскар Акаевичтин көңүлүн ушул маселеге бургубуз келет. Конституциябыздын алдында куранды кармап ант берген кыргыз атуулу жана кыргыз элинин биринчи Президенти катары Сиздин патриоттук сезимиңиздин бийик экендигинен кылдай да күмөн санабай, жалпы калкыңыздын күйүп-бышкан ой-пикирлерин, сунуштарын эске алып, мамлекеттик тилибиздин тагдырына олуттуу түрдө көңүл бураарыңызга жана баарыбызды кубантаарыңызга бекем ишенебиз.

1996-жыл.

Чынгыз АЙТМАТОВ,
КР Эл баатыры, Эл жазуучусу

ЭНЕ ТИЛ ТАГДЫРЫ

(Республикалык илимий-практикалык конференцияда сүйлөгөн сөзү)

Жолдоштор! Бул сөзүмдү даярдоого ичимден кыйла кыйылып отуруп кириштим. Өтө маанилүү маселенин кадыры үчүн эчен-эчен жазып жаткан жаңы чыгармамды жыйыштыра турууга туура келбедиби. Анын үстүнө азыркы шартта интернационализмдин зарылчылыгы туурасында жазуу жүзүндө да, оозеки да бир нече жолу айткандай болгом. Мезгил дегенибиз үстөкө-босток камчыланып өтө берет экен, жаш улгайган сайын анын ар бир саатын, ар бир мүнөтүн барктап калат экенсиң, жыйырма же отуз жыл бою текеберленип, тегерегиндегилерди теңсинбей жүрүп, жеке чыгармачылыгында тырмактай дурус нерсе жаратпаган, арийне, адабияттагы күрөштүн эгерим бүтпөгөн алдамчы таасирлерине туйтунган куу баш адабий турмуштун ачык мисалдарын өз көзүң менен көрүп турат экенсиң... асыресе, жайдак жерде тырмакчадагы “классик” атангандан, элди ушул автор качандыр бир бирдеме жазгандай түрдөндү эле, бирок эмне жазып, эмне койгону жадымдан чыгып кетиптир дедиртип, тирүү болуп санда жок жүргөндөн сабыркайсың...

Кантсе да көндүм жумушка кайрадан кайрылууну жашоо талап кылып отуру – улуттар аралык мамилелерди, ириде адабий чөйрөдөгү маселелерди өркүндөтүү маселеси баары үчүн жана өлкөнүн бардык региондорунда турмуштук өзгөчө мааниси бар ишке айланып баратат. Тилекке каршы, мындайда унчукпай кое албайсың. Айрыкча М.С.Горбачевдун Октябрь революциясынын 70 жылдыгына арналган салтанаттуу заседаниедеги докладында айтылган совет мезгилиндеги көп улуттуу коомдун тарыхы, лениндик жолдо кылым карыткан улуттук маселенин дүйнөлүк практикада мурда болуп көрбөгөндөй чечилиши жана өнүктүрүлүшү, интернационалдык проблемалардын негизинде социалисттик чындыкты андан ары аңдап-түшүнүүнүн зарылдыгы жана ушуга байланыштуу КПСС БК улуттар аралык мамилелердин тарыхый тажрыйбасын жана келечегин жакынкы мезгилде тереңдетип үйрөнүүгө киришүүгө даяр экендиги жөнүндөгү сөздөрүн эске

алып, өзүндү-өзүң чыйралтасың, а түгүл ушул менин көз карашым, дүйнө таануум жалпы көрүнүшкө бирдеме кошоор, замандаштарга бирде болбосо бирде көмөк көрсөтүп, бирин-экин пайдасы тиер деп ишеним артасың.

Ушундан улам мен биздин күндөрдөгү, асыресе, биздин республикадагы интернационализм практикасынын айрым учурлары жөнүндө жана биринчи кезекте, гуманитардык маселелердин жагдайында кеп салгым келет. Биз рухий, идеологиялык дөөлөттөрдүн чөйрөсүндө советтик адамдарга интернационалдык тарбия берүүнүн 70 жылдык тажрыйбасынын жыйынтыгын эмнеден көрөбүз. Байкашымда, андай жыйынтык ар ким белгилүү бир этникалык топтун өкүлү болуу менен бирге бардык нерседе аң-сезимдүү түрдө өзүн бүтүндүн бирдей бөлүгү деп сезгенинде экен. Андан аркы мүлдө чен-өлчөмдөр – улуттун тагдырынын, эмгегинин жана социалдык кыймыл-аракетинин бир бүтүн социалисттик мамлекет, бир бүтүн саясий түзүлүш катары жашаган көп тилдүү, көп составдуу советтик коомдун бардык коллективдүү, жамы баарына жалпы тиешелүү нерселери менен ажырагыс биримдиги ушундан улам келип чыгат. Улуттук тең укуктуулук менен күндөлүк кызматташтыктын негизинде инсандык, мамлекеттик, калктардын мындай ар тараптуу алака-байланышына жетишүүнү көптөгөн доорлордун даанышмандары эңсеген. Бирок бул азырынча бир ирет, бир өлкөдө, тагыраак айтканда, бир дүйнөлүк системада жүзөгө ашты. Коммунисттик партия бийликке келген алгачкы күндөн тартып кийинкиге калтырууга жарабаган, абдан татаал, биринчи кезектеги милдетти – интернационализм идеяларын турмуш жүзүндө таасирдүү күчкө айландырууну колго алган жерде ишке ашты. Россияда аталган кыял чындыкка айланды, анткени өлкө революциянын өртүн кечти, анын башында ал мезгилде улуу Ленин турду, жер-жерлерде мурда артта калган улуттар менен элдердин ыкчам өнүгүшүнүн реалдуу жолдору изделип табылды. Мында революционерлердин алгачкы муунунун пролетардык ишеними өзүнүн классикалык ролун ойногон.

Рухий турмуш чөйрөсүндөгү интернационалдык маданияттын проблемалары жөнүндө кеп козгогондо, оболу республикадагы лингвистикалык кырдаалга токтолуу абзел. Басма сөздө “эмнегедир тил проблемасынын айланасында күйүп-бышуу көбөйүп кетти” дегендей ак ниеттен таңданууну билдирүүгө аракеттенген үндөр пайда болуп жатканы менен буга айран-азыр калууга жарабайт. Антип аңкоосунууга негиз жок. Тил – бул ар бир элдин каны-жаны, тил – анын тажрыйбасынын, дүйнө таануусунун, маданиятынын, тарыхынын ашташуусу, акырында, тил – улутуң кубанса – кубанычы, кайгырса кайгысы жана акыл-эси. Кыргыздар өз тилин бекеринен “эне тил” деп айтпаган чыгар. Журт өз тилинде өзүн-өзү андап-түшүнөт жана өзүн өзгөлөргө түшүнтөт. Тилдер жөнүндө узак-узак, көпкө дейре ой жүгүртсө болчудай. Тил жана тилдерди мактап моминтип айтсакчы: дүйнө элдеринин тилдери түн жарымында жанган жылдыздардай тарыхтын асманын бербей чачырайт. Тил бүткөн сан жылдыздар туш тарапка өздөрүнүн үндөрүн, дабыштарын таратат, ошол жылдыздардын баары, чоңу да, кичиги да биригип келип өзүнүн улуулугу жана сулуулугу менен жан

жыргатып, жарпты жазар жалтылдаган ажайып ааламды, узун сабак мукам ырды жаратты. Кандайдыр бир романтикага чөмүлгөндө дүйнөнүн сүрөтүн ушундайча кабылдоого да болот. Менимче, ушуну менен романтика бүтүп, турмуш прозасы башталчудай, анткени ар бир тилдин өзүнүн энчилүү тагдыры, бийиктеген, төмөндөгөн учурлары, өзүнүн бышып жетилген, айрым учурда өтө оор маселелери менен сыноолору бар. Чынында тилдер ошол тилдерде сүйлөгөн элдердин башынан кечирген өзгөрүүлөрүн чагылтат. Муну менен эсептешпей коюуга жарабайт, ушул жөнүндө сүйлөгөнүбүз жана ойлогонубуз оң.

Кандай болгон күндө да тилдер өз алдынча консервативдүү, биздин мезгилде, биздин көп улуттуу мамлекетте коомдук-экономикалык, маданий-идеологиялык себептерден улам алар белгилүү тарыхый тактоолорго дуушарланууда. Орто Азияга, биринчи кезекте Кыргызстанга байланыштуу сөз иш жүзүндө илимий түрдө кош тилдүүлүктүн концепциясы, б.а. советтик улуттук республикалардын азыркы шарттарында эки тилдин – орус тили менен жергиликтүү түпкү элдин тилинин кошо жашоосунун жана кошо кызмат кылуусунун концепциясы катары түшүндүрүлгөн жаңы тарыхый абал, көрүнүш тууралуу баратат. Мен бул боюнча басма сөзгө жазып чыккам, ошондо өзүнүн өнүгүү жолунда капиталисттик баскычты кыйгап өтүп, улуттук калыптануунун жигердүү тилкесине көп улуттуу социалисттик коомдун шартына кирген элдин жаңы улуттук аң-сезиминин калыптанышына кош тилдүү орус-кыргыз маданиятынын таасири туурасында, жаңылбасам газета-журнал бетинде дегеле биринчи жолу айтылган өзүмдүн көз карашымды берүүгө аракеттенген элем. Бул ой жүгүртчү чоң тема, азыр аны майдалап отурууга чоло жок. Айта кетчү нерсе, элдин рухий-материалдык жактан толук кандуу өнүгүшү үчүн республиканын чегинде эки тилди – орус-кыргыз тилдерин бирдей билип жана турмушта пайдалануунун зарылчылыгы тикеден-тике келип чыккан, турмуштун мыйзамы ушундай болгон.

Эми иш жүзүндө эмне болуп, эмне коюп жатканына серп салалы. Аталган процесс учур чакта канчалык акыл-эстүүлүк менен жана ар тараптуу өнүгүп жатат? Республиканын калкы тарабынан орус тилин өздөштүрүү жана турмушта пайдалануу, менин оюм боюнча, өзгөчө жандырмакты талап кылбайт. Бул жетишкендикти баарыбыз көрүп-билип турабыз, анткени орус тили ар бир советтик кишинин маданий азыгына жатат жана аны адамдар эч кандай үндөө же үгүттөөсүз эле үйрөнүшүүдө. Кыргыздардын саны азыр эки миллиондон ашып баратат, ошол кыргыз элинин ар бир адамы орус тилин билет, ошо билгендердин ичинен басымдуу көпчүлүгү абдан жакшы билет деп шыр эле айтууга болот. Эмне үчүн кээ бир басма сөз органдары көбүнесе улуттук республикалардын калкы, асыресе Кыргызстандын калкы орус тилинде жетиштүү түрдө жакшы сүйлөй албайт деп жазып, бул багытта тегин жерден өрт чыгарганы мен үчүн табышмак тейде калууда. Иштин абалы андай эмес, аны баарыбыз жакшы билебиз. Менин жеке пикиримде мындай көз караш жер-жерлерде улуттук тилдерди өнүктүрүү боюнча аракет кылуунун зарылдыгы жөнүндө сөз жүрө калганда эле белгилүү күчтөр

тарабынан контрпроблема катары сүйрөлүп чыгылат. Дагы бир жолу кайталайм, биздин мезгилдин тарыхы орус тилинин жайылышына жакшы өбөлгө түзүүдө. Биз муну ыраазычылык менен кабыл алабыз. Анткени биз дүйнөнү таанытып, көзүбүздү ачкан орус тилинин кунун билебиз. Арийне биз бири-бирине салыштырууга болбой турган чоңдуктардын маселелерин минтип карама-каршы коюуга каршыбыз. Мынчалык будун-чаң түшкөндөй Кыргызстанда орус тилинин кандай чечилбей жаткан маселелери турууга тийиш! Эгерде орус тилинин маселеси болсо, ал дүйнөлүк деңгээлдеги маселе болот, айталы, англис тили менен теңтайлашуу. Сөз ушул тапта олуттуу сыноолорду баштан кечирип отурган кыргыз тилинин кем-карчы жөнүндө баратканда бизди орус тилин жетиштүү түрдө билбейт деп ушактап, ошону контраргумент катары көтөрүп чыгуу уят. Мындай жол менен күн тартибиндеги маселе алакчыланат. Тилдерибиздин ортосунда карама-каршылык жок, а түгүл каршылык да жок, биздин шартта ар бир тилдин өз-өзүнчө орду бар жана тилдердин кошо жашашына эч ким тоскоол болбойт, алар баарыбызга тийиштүү, арийне ашкере интернационалисттин чүмбөттөн жамынып, айгайлап көчөгө чыгып, аталган процеске атайлап бут тоспоо керек.

Улуттук тил маселелери жөнүндө жазганда басма сөз органдары өзгөчө сезимталдык, андан ары айтсам, сыпайыгерчилик, чаташкан, анан калса чындыкты бурмалаган жоопкерсиз ой жорууларга жол бербөө үчүн, башкысы, маселени терең билгендикти көрсөтүүгө тийиш. Антпеген күндө, тилдерди бири-бирине жок жерден каршы коюуга, алардын маселелери менен кызыкчылыктарын жасалма козутууга кабыларыбыз ачык. Жакында “Комсомольская правда” дал ушундай ачык тенденциялуу интервьюсун басып чыгарды. Ошол жарыяланган материалда кыргыз тилинин маселелери жөнүндө тек гана теңсинбеген жана кордогон кыялда сөз айтылып тим болбой, дегеле эне тилибиз экинчи баскычтагы, кереги жок, жашоо-тиричилигибизге тоскоол бирдемедей сүрөттөлгөн. Баары эле камыр-жумур жакшы болуп жатканда бала бакча, мектеп керек деген үндөр чыгып кетиптир. Мен буга дагы кайрылам. Асыресе, анда таптакыр чагымчылык маани камтылган, көрсө, республикада орус тили кыргыз тилине кедергисин тийгизет деген пикир бар экен. Минтип жоопкерсиздик менен, анык-төгүнүнө жетпей туруп окурмандарга ушундай кабарды сунуш кылуу кантип болсун? Кайсы негизде айтты экен? Ушинтип элдин ыркын бузуп, өлкөнүн жаштар газетасынын бетине кимдин башына эмне келсе, ошонун баарын жарыялай берүүнү деги кайдан үйрөнүп жүрүшөт? Максаты кайсы, көздөгөнү эмне?

Газетанын буга окшогон материалдары интернационализмдин кызыкчылыгына кымындай да кызмат өтөбөйт, тескерисинче, бүтүлүү ишти бүлүндүрүп, ар кандай ушак-айыңды, түшүнбөөчүлүктү пайда кылат. Муну далилдеп да кереги жок. Өз керт башы менен ойлоно алган ар бир адам эч качан орус тили кимгедир тоскоол болот дегенчелик ойду жуутпайт. Бул – сандырактык, чынын айтсам, газета үчүн менин бетим кызарды.

Орус тили ушунчалык улуу жана ага болгон ыклас да ушунчалык жогору, аны окутуу бардык жерде күчтүн, мүмкүнчүлүктүн келишинче жолго коюлган, орус тили үчүн баарынан көп күйгөндөй түрдөнгөн бет тырмагыч камкорлордун кызматынан пайдалануу иш жүзүндө чыныгы тарыхый зарылчылыктан улам өз ордун ээлеген бул тилдин кадырын кетирип, аброюн түшүрөт. Ушундай талаш туудурбаган нерселерди кайрадан далилдөөнүн кажети жок. Мындан ары аталган материалга кайрылбаса деле болмок, бирок анда атайлап жасалгандай интернационализмге шылтоолоп улуттук нигилизм кандайча аракеттенери толук чагылыштыр.

Кантсе да “Комсомольская правда” жогоруда көрсөтүлгөндөр менен чектелүүнүн ордуна, тигил материалда милдеттүү тилдин талашсыз статусун орус тилине ыйгарып, андай укукту түпкү элдин тилине берүүдөн баш тартып, кош тилдүүлүктү ачык белгилөө менен кыргыз тилин республикадагы кош тилдүүлүктүн чегинде деле бар болгону кандайдыр бир каалоочулар, тек ыктыярдуулар үйрөнчү кошумча нерсенин абалына түшүрүп, ага тарыхтын сыртына ташталган тилдин тагдырын тануулап, тилдерди кайрадан кайраштырыш, менимче, дагы бир саясий чекилик кетирген. Биздин тилди анчейин шакаба чегүү менен эрмек кылууга айландырып, жоюп салууга “Комсомольская правдага” эч ким уруксат-укук бербегенин айтпай-ак коелу. Биздин кандай да болсо Азия регионундагы түптүү журт экенибизди, жамандыр-жакшыдыр артыбызда көп кылымдык тарыхыбыз барлыгын, биздин кандай да болсо союздук республика экендигибизди унутууга жарабайт. Эгерде сыйлуу редакция өзүнүн сыйын билсе, албетте.

Биз сүйүү менен урматтоонун, кош тилдүүлүктүн духунда тарбиялоого далалаттанып жаткан кыргыздын өспүрүм баласы, боз уланы муну окуганда, балким, өз элинин тили зарыл тилдердин сабына кошулбашын, өзү ага муктаж деле эместигин, үйрөнүү ыктыярдуу жумуш, демек, эне тилин опоңой четке кагууга болорлугун ойлоп, теңирден тескери түшүнүктө калаар. Өзүнө арналган газетадан муну окуган орустун өспүрүм баласы мектептеги, кесипчилик окуу жайындагы, заводдогу кыргыз досторум эне тилин билүүгө дале мажбур эмес турбайбы, кааласа үйрөнөт экен, каалабаса үйрөнбөй коет экен, андыктан өз ара кыргызча сүйлөшкөндөрү эмнеси, же аларга түз эле орусча сүйлөшүүнү сунуш кылганым туурадыр деп ойлоор. Кимдир бирөөгө жагынып эне тилинин маанисин танган, аны ыктыярдуулуктун эркине тапшырган жана ошонусу менен улуттук кызыкчылыктарды интернационализмге жасалма каршы койгон улуттук нигилизмдин жетегинде чыккан газетаны ээрчип, тажрыйбасыз окурман так ушундай жыйынтык чыгарат. Биз органы улут тилин тарыхтын кан жолунан четке сүрүп таштоодон эмес, этникалык аймактардын чектеринде эки тилдин биринен сала бирин пайдаланып, аларды бирдей урматтоодон издейбиз.

Айтмакчы, ыктыярдуулук принциби жөнүндө бир-эки ооз сөз. Сөз улуттук тилдер жөнүндө жүрүп жатканда, биз бул маселени өтө эле кайдыгерлик менен карап жаткан жокпузбу. Муну чечмелеп көрөлү. Менин баамымда, эне тилге болгон ыктыярдуулук маселесине, кечиресиздер, өтө

эле текеберчилик менен мамиле жасалып жаткандай сезилет. Бирөөнү бирөө муктаждай албашы түшүнүктүү, бирок эл тарыхынан улуттук аң-сезимди бөлүп алып, анан калса эне тилинен баш тартууга чакырып, шыкактоонун да кереги жок. Бул кантип чындыкка коошсун, бул акыры келип өз ата-энесинен баш тартуу дегендикке тете. Албетте, бул биз ойлогондой эмес, бир кыйла татаал иш. Тилди тандап алуу бир топ социалдык-маданий себептерге шартташкан, ошондой болсо да социализм шартында ойлонуштурулган, эң башкысы – түпкүлүктүү лингвистикалык саясатты жүргүзүү менен аша чаап кетүүчүлүккө жол бербөөгө болот, ал эми бул аша чапкандык – ыктыярдуулук деген жакшы ниетке далдаланып алып, эне тилинен баш тартуучулук эмей эмне. Бул маселеде мен Украина жана Белоруссия жазуучулар союзунун пленумунун атынан улуттук тилди бул республикаларда конституциялык жактан бекемдөө маселеси менен өздөрүнүн республикаларынын өкмөтүнө кайрылышкан украин жана белорус адабий коомчулугунун позициясына толук кошулам. Сөз ар бир адам эне тилин өз ыктыяры менен тандап алуусу үчүн социалдык, материалдык шарт түзүү жөнүндө болуп жатат. Бул эмне дегендик? Эгер ата-энеси же жаш адам кичине кезинен тартып орус тилин тереңдеп окуу менен бирге, өз эне тилин да үйрөнүп, өздөштүргүсү келсе, ал үчүн тийиштүү шарттар, биринчи ирете, кыргыз-орус тилинде окута турган балдар бакчалары, мектептер, окуу китептери менен илимий адабияттар жана башка улуттук маданий институттар, а келечекте улуттук тилди иште колдонуу мүмкүнчүлүгү болуш керек, ошондо гана адам өз мүдөөсүн ишке ашыра алат. А эгер булардын баары жок болсо, эгер булактан эңсеп суу ичкендей көксөгөн эң жөнөкөй мекемелер жок болсо, өз ыктыярыбыз менен кантип тандоо жүргүзө алабыз да, кантип өз элибиздин, улуттук маданиятыбыздын алдында атуулдук милдетибизди өтөй алабыз. Өтөй албайбыз! Эгер жаштарды эне тилинде тарбиялаш үчүн баштапкы уюткудан куру жалак кылсак, эгер балдар бакчалары менен мектептер жок болсо, биз айткан жакшы ниеттерибиздин баары карандай сөзгө гана айланат. Ал эми улуттук нигилисттер болсо ыктыярдуулук принциби жөнүндө ой-толгоосун көбүртүп-жабырта беришсинби... Ушундан улам бир накыл сөз эске түшөт, анын ушул жерге ылайыгы келчүдөй, айдаганын үч эчки, ышкырыгын таш жарат.

Биз да украиндер менен белорустарга окшоп тийиштүү деңгээлде орус тили менен катар кыргыз тилинин статусун конституциялык жактан бекемдөөнү ойлонушубуз керек деп эсептейм. Ал үчүн, жогоруда айтылгандай, баштапкы уюткуга – баарыдан мурда балдар бакчалар менен мектептерге ээ болуу зарыл. Ошондон кийин тилди тандоодогу ыктыярдуулук принциби орой көз чарай ишке ашырыла берсин. Минтсек эч таарыныч болбос эле – ар ким каалаганын тандап алмак.

Балдар бакчалары жана мектептер жөнүндө сөз козгоо менен бул маселеге өзгөчө токтолгум келет. Кудай акы, эгер бул мынчалык бышып жетилбесе, өзүмдүн да, башкалардын да мазесин алып отурбас элем. Эмесе муну шашпай иликтеп көрөлүчү. Башынан баштайлы. Кыргыз эли негизинен тоодо жашап, географиялык жана тарыхый жактан чектелүүдө турган

кезінде, анын тили ошол учурдун маданий жана турмуштук муктаждыгын толук канааттандырып келди. Бирок мезгил өзгөрүлдү – совет доорунда биз 20-кылымдын чегине чыктык, бир жагынан улуу жыргалчылыкка жеттик, экинчи жагынан, бул жерде сөз лингвистикалык кырдаал жөнүнө болуп жатат, биздин байыркы тилибиз кыйын абалда калды, анткени жаңы өсүүгө жана кабыл алынган жаңы маданиятка ылайык улуттук адабий тилди калыптандыруу, аны жапатырмак жабыла өнүктүрүү зарылчылыгы келип чыкты. Ушул жагдайда да көп мезгилге чейин бүгүнкү лингво-тарбиялык структурага моюн сунбай, ыкшоо адат менен чектелип келдик. Эч ким, өзгөчө шаарларда, улуттук тилдин проблемаларына шымаланып киришкен жок. Бул эмнеге алып келди. Азыркы күндө кыргыз калкынын 23%, а бул элдин жарым миллионго жакынын түзөт, чоң-кичине шаарларда, жумушчулар поселкаларында жашап жатат. Шаардык калктын мына ушул санына карата ушул күнгө чейин эч бир жерде бир да кыргыз балдар бакчасы ачылган жок, ачыла да элек, ал эми мектептерди санасак беш манжаң көптүк кылат. Ушундай абалды туура деп эсептөөгө болобу? Ал эми улуттук нигилисттер болсо басма сөзгө үстөкө-босток жазышып, баары ойдогудай деп жасакерленип жатышат.

Эки жыл мурда “Литературная газетага” берген интервьюмда мен республиканын баш калаасы Фрунзе кыргыз тилиндеги бир дагы балдар бакчасынын жоктугун, анан дагы бир гана кыргыз мектеби бар экенин тил кайруу иретинде айткан элем, ал мектеп, айтмакчы, жакында өзүнүн 60 жылдыгын белгиледи. Окуу болсо үч нөөмөттө жүргүзүлүп жатат, ал эми ар бир класста 50-60тан окуучу бар. Бул эмнеге алып келерин айтпасак да түшүнүктүү чыгар, ал эми үч эселенип шыкалган мектепте үч нөөмөттө сабак өтүү жүрүп жатканда билим берүүнүн деңгээли жөнүндө кантип сөз болушу мүмкүн! Фрунзедеги бул мектепке 60 жыл болду, бирок али күнчө коколой бойдон жалгыз турат.

Коомчулуктун көңүлүн жүрөк өйүгөн мына ушул фактыларга бурсам, ошондон кийин, Фрунзеде бир жакшы жылыштар болор деп, анан менин боордошторум иштин мындай абалы түпкү элге карата мамиледе өтө адилетсиздик экенин түшүнүп, мындан бир тыянак чыгар деп, анан чукул араларда тийиштүү иш чаралары кабыл алынат, иш башы катары жок дегенде бир балдар бакчасы ачылып, 2500 окуучу кыжылдап батпай жаткан № 5 мектеп жок дегенде экиге бөлүнөр деп ойлоп маңыроолук кылган экенмин.

Бирок иш мен ойлогондой эмес, таптакыр башкача болуп чыкканына бир чети таң калсам, бир чети өкүнөм. Бул идеяга, менин оюмча, көбүнесе түшүнбөстүк менен мамиле жасаган орус жолдошторуна карата өз мамилемди азыр баяндап отургум келбейт, кептин ыгы келгенде айта кетчү сөз: жүрөк өйүп, тынчтык бербеген бул ойлорду кыларга ишим жок, саларга кушум жоктугунан айткан эмесмин. Эгер түшүнсөк, биз бир шаарда жашап жатабыз, орус этносу менен бир катарда өзүнүн тил маданиятын менен кыргыз этносу да жашап жатканын, анын улам толукталып, улам өсүп турушу табигый иш экенин байкаган чыгарсыздар. Демек менен эсептешүү керек, анткени интернационализм деген жалаң бийик сөз эмес, ал милдет да,

айкөлдүк да, ал ынтымактык жана өз ара жардамдашуу да. Өнүгүп жаткандар үчүн улуу маданият улуулугунан жанбаш керек, жерип-жектебей жардам берип турушу абзел. Улуттук маданияттын функциясынын көлөмү улам өсүп, татаалдашып жатканы менен эсептешпей коюуга болбойт, ал эми мунун баары тикеден-тике улуттун тили менен байланышкан. Маселен, накта гуманитардык тармакты алып көрөлү. Бизге радио жана телекөрсөтүү үчүн жаңы дикторлор, театр жана кино үчүн режиссерлор менен артисттер, журналисттер менен редакторлор, саясий жана спорттук баяндамачылар, машыктыргычтар менен басмаканадагы тамга тергичтер, милиционерлер, соттор менен адвокаттар керек, алар эне тилин мыкты билиши абзел, бизге илимпоз-тилчилер менен тарыхчылар, бардык профилдеги мектеп мугалимдери, пионер башчылары менен балдар үйүнүн тарбиячылары, опералык жана эстрадалык ырчылар, хор менен капеллалар керек, - дагынкысын дагы санай берсек сөз жетпес, - демек тирүү эл болгон соң өз түйшүгү, өз муктаждыгы болбой койбойт. Эгер биздин балдар, бир муундун соңунан экинчи муун шаарларда өсүп чоңоюп, бул жерлерде азыркы учурга ылайык мектепке чейинки жана мектеп мекемелеринин жоктугунан улам өз эне тилин чындап, чогуу чаран, бүгүнкү 20-кылымдын деңгээлинде окуп өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнөн ажырап жатса, бул муктаждыкты кантип канааттандыра алмакчыбыз. Жүрөктү өйүгөн бул проблемалар тил учунда турса да, көптөгөн адамдар улутчулдук деген жалаадан чоочуркашып, аны айтууга батына алышкан эмес деп ойлойм. Болгондо да башка бирөө эмес, өзүбүздүн эле кыргыздар айтмак, бул жагынан аябай көзгө атарбыз го. 37-жылдан кийин, интеллигенциянын каймагы жок кылынган соң, маданият менен администрациянын тирүү калган ишмерлери керт башынан чоочуп, эч нерсеге аралашкысы келишкен эмес, а башкалары ашкере интернационалисттердин кебин кийип, ар кимге улутчул деген ар кандай жалган жалааны жабышып, а эгер улутчулдук жок болсо эптеп саясий капитал топтоо үчүн аны ойлоп табууга чейин барышкан. Бу жолу да бала бакча менен мектеп маселесинде алар өздөрүн көпкө күттүрүшпөдүбү. Басма сөздө, атап айтканда “Комсомольская правда”, бат эле мурдагыны накманак кайталаган, деги эле адамдын оюна келбес, жогорудагы материал пайда болду.

Болгон бардык сөз – бала бакча маселеси. Ушул биздин талашып-тартышуучу ишпи! Бирок түркөй сөз мурдагыдан да дымактуу кайталанды. Фрунзе шаарында кыргыз тилиндеги бала бакчалардын тармагын кеңейтүү деген жөнү жок маселе. Бул эмне деген кеп? Эмне деген сандырак маалымат. Шаарда бир да кыргыз тилиндеги бала бакча жок болуп жатса, кайдан анын тармагы кеңейет. Фрунзеде жана республиканын бардык шаарларында бир да кыргызча бала бакча болбогон соң, демек, “Комсомольская правда” чочулаган анын тармагы да жок. Көп улуттуу бала бакчаларды жалаң кыргыз тилинде гана ачуу керек деген маселени эч ким эч качан койгон эмес, тескерисинче, улуттук бакчаларды орус тилин тереңдете үйрөтүү программасы менен ачуу керек деген маселе ар дайым айкын коюлуп келе жатат. Бүткүл өлкөнүн коомчулугун күдүктөнткөндөй мындай кыйды

маалыматтын максаты не? Мунун ары жагында, менимче, калп сөздөн башка эч нерсе жок.

Кийинки мезгилдерди борбордук газеталардын беттеринде Орто Азия регионунун турмушун тетири ыңгайдан көрсөтүү модага айланды. Мунун бир тамыры, менин байкашымда, улутчулдук менен күрөшүүдө болуп жатат. Мисалы, “Литературная газета” Орто Азияда ислам колоннасы бар, Хомейнинин келишин гана күтүп жаткан бешинчи колонна бир имиш деп жарыялоого чейин барган. Болуптур муну аша чапкандык деп коелу. Айрым учурларда улутчулдуктун көрүнүштөрү байкалып, бул кубаттаарлык нерсе, анткени советтик элдердин интернационализмине жарака кетишине караганда Чернобыль АЭСин калыбына келтирүү жеңилерээк. Андайга жол берүүгө болбойт, аз элге да, көп элге да мунун тийгизчү зыяндуу залакасы зор. Мен муну түшүнөм, кыргыз эли үчүн Россия менен ажырагыс биримдиктен башка тагдыр жок. Бул белгилүү чындыкты кайталагандык эмес, менин эң терең жана өмүр бою кармаган ишеничим. Биз түшүнгөн интернационализмдин негизине тиешеси аз болсо да биерде бир “бирок” бар. Ал – достукту бекемдөөгө караганда кастыктын каңшаарын жайылтуу жеңил экендигинде. Кеп – бир караганда жөнөкөй көрүнгөнү менен, интернационализм – улуттар аралык мамилелердин социалисттик принциптеринин жыйындысы катары татаал көрүнүш экендигинде. Жалаа жабууну, айыпчыл сынды, басма сөздө улуттук нигилизмге жол коюуну күчөтүү дайыма эле ойдогудай натыйжаларга алып келе бербеси бышык. Кимдир бирөө улутчулдук мазмундагы тоголок кат жазыптыр, кимдир бирөө кайсы бир жерде бирдеме деп дөөдүрөптүр, кайсы бир акмак көчөдө же коомдук жерде улутчулдук-шовинисттик сөздөр менен бири-бирин ит-распасын чыгарып сөгүшүптүр деп Балтикадан Камчаткага чейин бүткүл өлкөгө жар салганыбыз туура болобу? Аптарыйкаттуу газеталардын бетиндеги мына ушундай ырдыбайлар, менимче, эки тараптын тең обывателдик чөйрөлөрүнүн гана чырагына май тамызып, табасын кандырат. Мындай фактыларды келтире берсек, эң эле көп. Эмнелер бизди бириктирет, эмнелер бөлүп-жарат, эмнелер коомдун сотуна алып чыгууга татыктуу, эмнелер татыксыз – дайыма мына ушуну ойлообуз зарыл. Менимче, кээде майда фактыларды эл-журтка жарыя кылып дуулдаткандан көрө ошо өзүнүн болгон жеринде, районунда, областында чарасын көрүү маанилүү болор эле. Анткени, ал жерде адамдар бирин-бири, кимдин ким экенин жакшы билишет, демек чара көрүү, тартипке алуу маселеси да жеңил чечилет. Башкача айтканда күнөөкөрлөр өз жазасын өзүнүн коллективинен, өзүнүн калайык-калкынан алат, ошондо ал элдин каарын сезет, мунун баары жергиликтүү улуттук маалымат каражаттары аркылуу жүргүзүлөт. Эл аны менен эмес, ага каршы экендигине көзү жетет. Ал эми мындай майда факт бүткүл өлкөнүн иши болуп калганда бул эң коркунучтуу нерсеге айланат, баарыдан да жаманы – ал түркөй улуттук араздашуунун, өзүнүкүн актап, башканыкын каралаган жөнсүз чыр-чатактын уусун тарата баштайт. Ошентип, “бир карын майды бир кумалак чиритет”. Ал эми ошол улутчул кумалактын өзү болсо көз көрүнөө айыпсыз кайбардын аброюн ала баштайт. Ал эми иш улуттук

нигилизм нугуна өткөндө ал обыватель кайбардын психологиясы жалбырттап тутанат. “Комсомольская правдадагы” жок бала бакчаларды кеңейтүү жөнүндөгү сөз так мына ушунун далили. Мунун өзү улуттук маселедеги тескери маалыматтын жемиши катары белгилүү социалдык чөйрөдө: бала бакчаларды кеңейтүү керек деп жазылат, бакчалар ансыз да аларда толуп жаткан турбайбы, а биз биерде эки жылдап кезек күтөбүз, а алар болсо бирден бирди тандап, өзгөчө бакча керек деп, биздин мойнубузда жыргап жатышкан турбайбы, - деген пикирлерди пайда кылары бышык. Мунун каршысында: кайдагы бала бакча, кайдагы анын тармагы? Балдар өсүп жатат, а ата-бабасынын бир да сөзүн билбейт, кыргызча телекөрсөтүүлөрдү көрбөйт, себеби – түшүнбөйт, эмне үчүн газета капкайдагы жок нерсени жазат, болгондо да “Правда”, анан “Комсомольская правда!” “Бизде бардыгы бар, бизде бардыгы жетиштүү” деп калп айткандын кереги кимге? Шаарда болгону бир мектеп, кантип ага балабызды батырабыз, батырган соң – аны шаардын бул башынан ал башына кантип алпарып, алып келебиз, эми кантик?” деп бир тарап санаага батат.

Мына – медалдын экинчи жагы. Ушул эле дейсизби. “Комсомольская правда” моминтип, жагдайды ансайын курчутат: кыргызча бала бакчаларды ачыштын деги кереги барбы, ал балдардын арасын ажыратпайбы, анан кантип алар интернационалист болот? Бул бир, экинчиден республикада немис, дунган, өзбек сыяктуу башка улуттардын өкүлдөрү да жашайт эмеспи, демек, алар үчүн да өзүнчө бакча ачыш керек!

Логика болбосоң коё кал!

Али ачыла элек, ачылаары да белгисиз кыргыз бала бакчаларынын тагдырын, газета ойлогондой, эмне үчүн чечилгис маселенин деңгээлине чейин жеткирип, туюкка такайбыз! Эгер кереги бар болсо, ата-энелер ошону кааласа жана балдардын саны жетиштүү болсо – башка элдер үчүн неге бала бакча ачууга болбосун. Өз балдарын өз тилинде тарбиялоого бардык элдердин укугу бар. Ошону да жогортодон уруксат сурап, жасоо керекпи? Эгер биз социализмдин принциптерин чын эле бийик сактай турган болсок – анда бардык элдин укугу бирдей. Ушу жерде мен азыркы кыргыздын этносуна байланыштуу бир моментти белгилей кетким келет.

Көппүзбү, азбызбы – кеп анда эмес, кеп – биз жердеп турган жер кыргыз деген түптүү элдин чок борбору экенинде. Мына ушул жерде гана бизге мүмкүнчүлүк түзүлгөн. Элдин санынын проценттик катышына карап иш чечкен учурда да мына ушуну унутпоо зарыл. Биздин улуттук маданиятыбыздын муктаждыктары жөнүндө сөз болгондо, биерде силерден башка улуттар жашайт деген маанидеги мотивдерди каршы койгон адамдар да кездешет. Ырас, алар менен биз 100 жылдан ашуун убактардан бери ынтымакта, эч кандай ыйкы-тыйкысыз, досторчо сыйлашып жашап келе жатабыз. Бирок алардын тилдери сакталып, өнүккөн, кубаттуу, негизги маданият борборлору бар. Немистердин аркасында бир эмес, эки Германия турат, өзбектердики болсо – бала бакча жана мектептер менен толук камсыз болгон коңшулаш Өзбекстан бар, дунгандардыкы – бүткүл Кытай, корейлердин да эки Кореясы бар.

А эгер кыргыз маданияты ушу өз жеринде өнүгө албаса, башка эч жерде өнүгүү ала албайт. Мына ушул жагдайда дайыма эсте тутуу зарыл. А биз болсо республикабыздын борборунда жөнөкөй, өч кимге зыяны жок бала бакча менен мектептерди ача албай отурабыз. Болгондо да бул маселе советтик конституциянын республикасы болгон Кыргызстанда, Октябрь революциясынын 70-жылында, бүткүл дүйнө адамдын укугу үчүн күрөшүп жаткан учурда коюлуп отурат.

Тилекке каршы, негизги докладда да, партиянын шаардык комитетинин докладында да, бул маселе эске алынбады. Дегеле бизде мындай проблема жок сыяктанды. Ошондой болсо да мен (канча көп сөздөрдөн кийин) бир аз жылыш болгондугун, 67-мектептин жарымын № 5 мектептин филиалы катары бөлгөндүгүн белгилей кетким келет анан, чакан эки группадан турган бир кыргыз бала бакча. Ушуну менен тамам.

Аңгыча “Комсомольская правда” башка кылаар иши жоктой, ай-ааламдын тагдыры ушул маселеге гана байланып калгансып, кантип болсо да кыргыз бала бакчасынын ачылышына жол бербөөнүн көйүн ардеменин башын чатып чыкты. Фрунзе шаарында кыргыз мектептерди ачуу маселесине да газета кайдыгер, тоң моюн мамилесин көрсөттү. Сөздүн объектиси болуп жаткан бул маселенин маанилүү мотивировкасын колдоонун ордуна газета математикалык маселени чечип жаткансып, окурмандардын алдына: эгер бир гана мектеп бар болсо, анда Фрунзе шаарында канча кыргыз мектеп ачыш керек? – деп таңкаларлык суроону коет. Улуттук маданияттын маселесин мына ушундай ыңгайда сөз кылуунун өзү ылайыксыз. Бул, менимче, эл агартуунун шаардык бөлүмү өзү эле чечип койчу иш.

Эки тилдүүлүктүн концепциясы тарабында да газета дүмөктүү соболду алдыга тартат. Көрсө эки тилдүүлүк да газетаны канааттандырбайт экен, себеби, республикада аз сандагы башка элдер да бар турбайбы, мындай болгон соң – эмне кылуу керек? – деп туюк суроону коет. Андан ары дагы эле обывателдик чөйрөнүн пикирине жан тартып, газета улуттук турмуштун бул маселесине тескери мамилесин сандык фактор менен шөкөттөйт. Эч кандай улуттук маданияттын маселеси жөнүндө ойлонуштун кереги жок, себеби кыргыз эли сан жагынан республикада негизги көпчүлүктү түзбөйт деген пикирдибекемдейт газета. Биерде улуттук маданияттын, анын эң урунттуу маселелеринин маанисин төмөндөтүү кыянаты менен улуттук мамилелердин нормасын аныктоочу процент өлчөмү түп түшүрчү аргумент катары бетке кармалат. Макул, бул моментти да талдап көрөлү. Биринчиден, кыргыз эли республикада азчылык дегени- калп. А эгер азчылык болгон күндө да улуттук маданияттын жана эки тилдүүлүктүн концепциясына анын эч кандай таасири болбоосу тийиш. Мен улуттук маселелерде процент өлчөмүнө таянуучулукка абдан каршымын, өз пикиримди кургак цифраларга таяп айтууну жактырбайм, бирок бул жолу ошол цифра менен да газетанын жана анын авторлорунун демин кайтаргым келет – бизде кыргыз калкы – негизги көпчүлүк, мындан эки жыл мурда республиканын бардык калкынын 50% ашыгын түзгөн, азыркы учурда, бүгүнкү докладда көрсөтүлгөндөй 53% болду. А эгер буга коңшулаш Өзбекстанда жана Тажикстанда жашаган, биз

окуу куралдар, газета, журналдар менен жабдып турган кыргыздарды кошо турган болсок, анда лингвисттик аброюбуз мындан да жогорулайт.

Бирок кеп мында деле эмес, мен сөз оролу келген үчүн гана айттым, кеп – ар кандай элге: “Силер деги канча элсиңер, эки тилдүүлүк менен таклибдерди чыгара баштапсыңар” деп кичинесинтип, алакчылап мамиле жасагандын түбү жакшы эмес экендигинде болуп жатат. Мына ушундан кийин интернационализм, бири-бирин сыйлоо, тең укуктуулук жөнүндө кантип сөз жүргүзүүгө болот? Мунун ары жагында кантип болсо да элдин рухун түшүрүү, беделин төмөндөтүү кыяпатын көздөгөн улуттук нигилизм кылтыйып көрүнүүдө. Ал эми “Комсомольская правда” мындай пикирди эч талдап-таразалабай жаамы-журтка жарыя кылып, а түгүл проценттик катышка басым коюп, аны да туура эмес көрсөтүп, адамдардын тескери сезимдерин ойготуп отурат. Муну менен газета, баарыдан мурда интернационализмге карата шовинисттик көз караштардын отун тутандырат. Азчылык жана абсолюттук көпчүлүк деген түшүнүк – бул эң акыркы критерий эмес экендигин газета унутпашы жана кылдат болушу керек эле. Бардык нерсе тиешелүү масштабдарда чечилет эмеспи. Бүткүл өлкөнүн масштабында алганда орус эли да Советтер Союзунун бардык калкынын жарымынан араң гана ашат. Мына ушуну эсепке алып, бирөөнү бирөө көзгө сайып жаткан жери жок го. Деги, кеп ушундабы? Орус эли менен чогуу жашап жаткан бизүчүн баарыдан мурда илимий-интеллектуалдык потенциалы маанилүү англис, француз, немис, испан тилдери менен бир деңгээлде алдыңкы категорияга кирген орус тилин билгенибиз жана ал аркылуу биз, биздин эне тилибиз дүйнөлүк алакага аралашканы маанилүү.

Улуттар аралык мамилелер маселеси жөнүндө сөз козгогондо “Комсомольская правда” мына ушуларды эске тутуусу тийиш эле. Нигилисттик мүнөздөгү пикирлерге өз бетинен орун берүү менен “Комсомольская правда” кыргыз тилин кемсинтип, аны булганган деп маскаралоого чейин барды... эмнеден булганган, кайсы ыпыр-сыпырга толгон? – буга жооп жок. Эмнеден экенин ким билет, иши кылып – булганган, демек – жараксыз тил, - мына, обывателдин дөдөй пикири. Мунун ары жагында такталган, далилденген чындык эмес, элдин улуттук сезимин келекелөө, кемсинтүү ниети турат. Бул газета аркылуу айтылып жаткан соң тилибиз эмнеден булгангандыгын териштирип көрөлү. Эгер бул жерде жандуу лексикабыздагы жаргондор, вульгаризмдер жана башка кокус кошулган нерселер эске алынып жаткан болсо, анда мындай көрүнүш бардык тилдерде бар.

Ошондуктан, бул ирет улуттун тилине эмес, жалпыга таандык маселе, эгер бир адам өз тилин жакшы билбесе, кайсы тилде, эмне деп сүйлөп жатканы түшүнүлбөсө – бул жекече мүнөздөгү бузулгандык. Бүт улуттун тилине анын эч тиешеси жок. А эгер “булганган” деген сөздүн ары жагында башка элдердин, барыдан мурда, орус элинин тилинен кирген сөздөр эске алынып жатса, мен буга тикеден-тике каршымын. Орус тилинен сөздөрдүн кириши кыргыз тилинин өнүгүү процессиндеги табигый жана зарыл нерсе, алар биздин тилди булгабайт, анын өзүнчөлүк наркын бузбайт; себеби алар

улуттук тил өзгөчөлүгүбүзгө ылайыкташып, убакыттын өтүшү менен негизги сөз казынабызга айланат. Биерде тил таануу илиминин өйдө-төмөнүнө тереңдеп отурбайлы. Азыркы кыргыз тили оожалуу, ирденүү абалында деп тайманбай айта алабыз. Соңку чейрек кылым ичинде кыргыз адабий тили кыйла байыды жана кубаттанды. Абстракттуу – гуманитардык категориялардын кылкасында ал чоң бийиктиктерге жетишти, ал тарапта өз аброюнда чыкпай, кыргыз тилинин күчү жетпей калган бир да текст жок, ал эми кыргыз тилинин илимий-техникалык деңгээли тарабында, албетте, минтип айта албайбыз. Мында али да чалалыктар бар, бул да болсо жумушчу табынын жана техника жагында алектенген интеллигенциянын санынын аздыгы менен түшүндүрүлөт. Бирок мунун баары, менимче, убакытын иши, а жалпысынан кыргыз тили мурдагыдан байыды жана көркөмдүгү да артты. Ошон үчүн анын кадырын төмөндөтүп, булганган деп, ыпыр-сыпырга толгон деп айтуу – таптакыр натура. Кыргыз тилинин образдуулугу жана тереңдиги, атүгүл, орус тилине которулган Төлөгөн Касымбековдун романдарынан, Сүйүнбай Эралиевдин поэзиясынан, Мухтар Борбугуловдун илимий эмгектеринен айкын сезилип турат.

Тилдердин бири-бирине өтмө-катыштыгы – бул жалпы дүйнөлүк процесс, мунун өзүнчө универсалдуу закон-ченеми бар. Азыр орус тили биз үчүн доордун казынасы, анда бир катар тарыхый кырдаалдарга байланыштуу Батыштын да, Чыгыштын да сөз байлыктары топтоштурулган. Орус тили өзүнө дүйнөдөгү тилдерден камтып, өз сыдыргысынан өткөрүп, кордонуп алган, анын аброюнун жогорулугу да мына ушунда. Эми болсо, элде айтылгандай, алгандын бермеги да болуп жатат. Бир кезде орус тили алган болсо, эми аны кайра кайтарууда. Орус тилинин түрк тилдеринен (анын ичинде кыргыз тилинен да) өзүнө сиңирип алгандары бүтүндөй бир илимий изилдөөлөрдүн негизи болууда. Кээде “обаятельный”, “безалаберный”, “сабля”, “телега”, “караул” ж.б.у.с. ондогон, жүздөгөн уңгулуу сөздөрдүн орус тилине түпкү негизинде түрк тилинен киргендигин көрүп таң каласың, ар нерсенин өз учуру болот. Эми орус маданияты өзүнүн жаңы байлыктарын бизге ашыгы менен кайтарып жатат. Менимче, мунун эч кандай зыяны жок. “Комсомольская правда” улуттук тилдерге көлөкө түшүргөндөн көрө жаштардын аң-сезимин арттыруу үчүн мына ушундай багытта сөз жүргүзүүсү абзел болучу. Сөз нугунан аргасыз четтеп кеткениме айып көрбөнүздөр, буга менин бир жолу Фрунзе шаарында кыргыз балдар бакчасын ачуу жана баш калаадагы жападан-жалгыз кыргыз мектебинин абалы жөнүндө айтылган сөзүм себеп болуп, анын акыры мына ушуга алып келди. Ошондон бери кыргыз бала бакчаларынын жана мектептеринин ачылышына караманча каршыккандардын үнү басылбай келатканы мени таң калтырууда. Кана эмесе, достор, бул маселени ушундай орой-чарай олтурганда чечишип алалы. Мен орус жолдошторго кайрылып жатам. Бул не деген кеп? Кыргыз балдарын эне тилинде тарбиялоо интернационализм ишине сөзсүз тоскоол келтирет деп чочулоонун өзү туурабы? Бир шаарда өзүңөр менен бирге жашап турган жүз миңдеген кыргыз боорлоруңардын зарыл муктаждыктары менен эсептешпей, жүйөлүү өңдөнгөн ар кандай

шылтоолорго жамынып, ага каршылык көрсөтүү адилдикпи? Сөз жалпы билим берүүчү коллективдерде, б.а. бала бакчаларда жана мектептерде азыркы талаптарга ылайык тарбия берүүнүн баштапкы базаларынын жоктугунан кичинекейинен өзүнүн эне тилин үйрөнүү мүмкүндүгүнөн ажыраган шаардагы жаш муундар жана алардан улам улуттун маданиятынын тагдыры, келечеги жөнүндө болуп жатат го, акыры. Биздин балдар орусча шаар чөйрөсүндө чоңоюп жатышат. Ошондон улам орус тилин жеткилең билүү алар үчүн эч кыйынчылык туудурбайт, ал балдардын өз тилин билгени кантип орус тилине тоскоолдук келтирсин. Абалды теренирээк түшүнүүнүн, бул ишке боордошторчо жардам көрсөтүп, акылдуу кеп-кеңештерин, сунуштарын айтуунун ордуна (чынында бул бир чоң плотинанын курулушундай зор иш деле эмес, болгону – борбордун ар кай жеринде бир нече бала бакча ачуу) кээ бир жолдоштордун курулай этиеттенүүлөрү, каяшалары менен балдарды өз эне тилинде окутуу ишине каршылык көрсөтүшүүдө, ошону менен эң эле жөнөкөй ишке, бирок улут маданияты үчүн зарыл маселеге бут тосушууда. Алардын таянган аргументтери эч кимди ишендирбейт. Ошондуктан мен буга токтолуп отурбайм. Ал эми шаар жетекчилери улутчул аталабыз деп коркуп, кур дегенде бул багытта анча-мынча тажрыйба жүргүзүүгө да батынышпады. Башка көптөгөн улуттук республикаларда жаш муундар өз тилдериндеги мектептерде жана бала бакчаларда тарбияланып жатышат го, мындан зыяндуу бирдеме болдубу, алар деле биз сыяктуу советтик адамдар го. Бизден башка бардык советтик республикаларда улуттук бакчалар менен мектептер биздегидей талаш-тартыштын предмети эмес, көнүмүш эле иш. Ошондуктан, бул маселени татаалдаштырбайлы. Эгер балдардын өз эне тилиндеги бала бакчаларда тарбияланышы интернационализмден четтөө болот деген логиканы ээрчий берсек, анда дүйнөлүк социалисттик системадагы, социалисттик блоктогу өлкөлөрдө – Чехословакияда, Венгрияда, Болгарияда, ГДРде балдар өз тилдеринде гана окушат жана тарбияланышат, демек, түп көтөрө интернационалист эмес, деген корутунду келип чыгат.

Биздеги орус интеллигенциясынын ичинде шаардагы кыргыз балдарын бакчаларда эне тилинде тарбиялоо идеясын толук колдогон адамдар аз эмес. Алар эки тилдүүлүктүн өнүгүшүнөн улуттук жана интернационалдык кызыкчылыктарды айкалыштуруунун туура жолун көрүшүүдө. Ушуга байланыштуу эмгек ветераны К.Тюринанын басма сөзгө жарыяланбай калган макаласын эске сала кетким келет. Бул макала менен автор “Советская Киргизия” газетасына кайрылган, бирок буга карама-каршы мүнөздөгү макалалар мурда бир нече ирет жарыяланып келсе да, газетанын редакциясы муну элге жарыялоону туура тапкан эмес. Маселени көп жактуу талкуулоону талаш кылып турган соң газета кандайдыр көз караштан өзүнө ыңгайлуу сезилген бир жактуу материалдарды гана жарыялабай, демократизмдин принцибин аягына чейин сактоосу тийиш эле.

Жолдоштор, мени туура түшүнүңүздөр, али кеч эмес, жалпы бир чечимге келүүнүн – орус тили менен катар эне тилин билгиси келген

шаардагы кыргыз балдарды педагогикалык шарттар менен камсыз кылуунун жолун биргелешип издейли.

Бул үчүн эки тилде окутуунун кеңири планын иштеп чыгуу зарыл. Муну кантип жана кандай методикалык программаларда жүзөгө ашырууга болот? Адегенде башка республикалардын, мисалы үчүн Латвиянын тажрыйбасын колдонуу туура. Ушу тапта, компьютердин доорунда балдарды окутуу дүйнөлүк проблемага айланууда. Шашылуу керек.

Жолдоштор, биздин бардык эмгектик жана социалдык аракет-умтулууларыбыз, бардык чарбалык пландарыбыз жалпы бир милдетти – экономиканы көтөрүүнүн милдетин көздөйт. Албетте, бул баарыдан маанилүү. Бирок жашоонун түпкү маанисин ойлогонубузда бул максаттын максаты эмес. Биздин жетишкендиктерибиздин үзүрү рухий маданияттын, анын ичинде улуттук маданияттын прогрессинде көрүнгөндө гана ал аракеттерибиз өзүнүн бийик муратына жетет. Аракеттин берекети мына ошол болот. Бул келер-кетер дүйнө жазмыштын закону боюнча бардыгы өтөт, маданият гана калат. Менин айтайын дегеним ушул. Эми темадан сырткары айрым маселелерге токтолоюн.

А.Масалиевдин докладында “Манас” эпосунун тегерегинде идеологиялык талаш жүргүзүүнүн кажети жок экендиги айтылды. Мурда да айтылган. Бул туура сөз. Ынанышыбыз керек. Бирок бул талаш бизге эң демографиялык түрдө эмне үчүндүр Кыргызстан КП БК Пленумунун трибунасын пайдалануу менен таңууланган. Бул абройсуз жана жалаалуу талашты биз баштаганыбыз жок. Бирок биз “Манасты” акыркы демибиз калганча коргойбуз!

Дагы бир сөз. Экономиканы жана башкаруу аппаратын тартипке келтирүү максатында мекемелерди кыскартуу жана бириктирүү маселеси каралып жаткандыгын кулагыбыз чалууда, жүйөлүү чара. Бирок, бардык чыгармачыл союздарды бир союз кылып бириктирет экен дегенге ишенгибиз келбейт. Астейдил айтканда, мына буларга токтолмокмун. Мындай жол менен азыркы кайра куруу ишинин кадырын кетирүү жарабайт. Маданиятты согуштук шартта гана курмандыкка чалууга болор. А башка бардык учурларда маданият, маданий ишканалар өнүгүп-өөрчүүсү тийиш. Мен мисалы республиканын Мамлекеттик кино комитетинин жоюлушуна каршымын. Ошону менен бирге сиздердин көңүлүңүздөрдү Карамолдо Орозов атындагы оркестрдин чыгармачыл коллективинин абалына бургум келет. Жакында ага академиялык оркестр деген наам ыйгарылды. Бул жакшы. Бирок оркестрде иштеген адамдардын өздөрүнүн абалы боор ачырлык. Алардын айрымдарынын гана шарты дурус болбосо, көпчүлүгү эптеп эле күн көрүшүүдө. Жашаган ижараларынан аларды таяк менен айдап чыккан учурлар да жок эмес. Ал эми сценага алар эчтемени билгизбей, жаркын маанайда чыгуулары тийиш, алар муну жасап келе жатышат, азыр эле ыйлап, көз аарчып чыкканын биз көрбөйбүз. Айлык акылары болсо ишкана үйрөнчүктөрүнүкүндөй – 100 сомдун ар жак бер жагы. Акыры булар да үй-бүлөлүү адамдар го! Жетекчилер бул оркестрдин абалы жөнүндө ойлонуулары тийиш.

Дагы бир сөз. Мен азыр жакында Алма-Атага Мухтар Ауэзовдун 90 жылдык мааракесине барганымды эстеп отурам. Жолдош Колбин экөөбүздүн ортобузда узак аңгемелешүү болду. Акырында бул жетекчи туурасында менде жакшы пикир калды. Казакстандын багы бар экен. Муну казактар өздөрү да түшүнө башташыптыр. Биздин аңгемелешүүбүз эки минден ашуун адам баткан жыйындар сарайында, салтанаттуу кеченин жүрүшүндө улантылды. Биз эки тилдүүлүктү теорияда эмес, практика жүзүндө, күндөлүк турмушта көз алдыга элестетүүгө аракеттендик. Мен ал адамдын көңүлүн: эгер ушул залда ылайыктуу синхрондук ишарат орнотулган болсо, биезде чыгып сүйлөгөндөрдүн көпчүлүгү өз тилинде сүйлөй алат эле, - деп, ушул маселеге бурдум. Бул албетте абдан маанилүү. Казак адабиятынын классиги жөнүндө анын мекенинде, ушундай күндө бир да сөздүн казак тилинде сүйлөбөгөнү адептүү көрүнүш эмес. Кандайдыр чараларды көрүү керек. Борбордо сөздү синхрондук түрдө которуучу аппараттар менен жабдылган атайын залдар болуусу шарт. Мисалы биз жыйналып отурган мына ушул залды алалы, эгер бул эки тилдүүлүккө ылайыкталган болсо, эң жакшы иш болор эле.

1987-жыл.

Төлөгөн КАСЫМ-БЕК,
КР Эл Баатыры, Эл жазуучусу

ЭЛИНДЕ ӨНУКПӨГӨН ТИЛ ӨЛӨТ

-Сиз 1989-жылы 23-сентябрда кабыл алынган “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзамды даярдоочулардын бири элеңиз. Жакында мамлекеттик тилге арналган кеңешмеде орус тилинин баш мыйзамындагы “расмий” деген статусун өзгөртүп, “эл аралык мамилелердин тили” деп атоо жөнүндө сунуш киргиздиңиз. Мындай жыйынтыкка келүүңүзгө эмнелер себеп болду?

-Совет мамлекети жаңы түзүлгөндө ар бир республикадагы титулдук этностун өзүнүн тили – мамлекеттик тил катарында эсептелип, иш кагаздары жүргүзүлүп келген. Кийинчерээк шовинисттик максаттагы орусташтыруу маясаты башталганда расмий деңгээлде мамлекеттик бир гана тил болуш керек деп, араб, латын алфавитиндегилерди кириллицага өткөрүшүп, орус тилин калтырышкан. Армения менен Грузияда гана антишкен жок. Себеби, алардын латынга да, кириллицага да кирбеген өздөрүнүн жүз жылдап келаткан ариптери бар экен. Ошону шылтоолоп алар өздөрүнүкүн сактап калышты. Ошондон кийин Түркстандагы республикалар мамлекеттик тилдеринин уңгуларынан ажырашкан. Эркиндикке жетердин алдында биз ушул маселени көтөрүп чыктык. Анда депутаттардын арасында тилчилер деле жок болчу. Маселени биринчи мен көтөрдүм. Депутаттар дуулдап колдоп, кабыл алынып кеткен. Мен ошол жыйындан чыксам, сыртта топ-топ

болуп адамдар турушуптур, араларында көздөрүнө жаш алгандары да бар экен. Ал мыйзамдын аки-чүкүлөрүн, механизмдерин элдин көпчүлүгү түшүнүшпөгөн менен аны жакындап келаткан көз карандысыздыктын, кыргыздын өз алдынча өнүгүп-өсүп, кайра жаралуусунун коңгуроосу катарында кабылдашкан. Эне тилин сактап өнүктүрбөсө, элинин көбү өз тилин унутуп, башка тилге оой баштаса, ал элдин биринчиден тили, дини бузулат, анан акырындап ал эл өзү башкаларга аралашып жок болуп кетет. Башка тилдерде таалим-тарбия алган, аралаш никелерден туулгандарды деле көрүп жүрбөйбүзбү. Тили бурулгандын дили бурулат дегендей, кыргызча тарбияланган балдарга караганда ата-энелерине, улуу-кичүүлөргө, каада-салттарга жасаган мамилелери да таптакыр башкача болуп калат. Эгерим кыргыз туулбайт. Андайларды күндөлүк турмушта көп эле кездештиребиз. Биз мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамды кабыл алганда мына ушуларды эске алганбыз.

Бирок, А.Акаев бийликке келгенден кийин мамлекеттик тилге карата мамиле кескин өзгөрдү. Кайсыл жыл экендиги так эсимде жок, иши кылып бийлигинин экинчи же үчүнчү жылы болчу, бир жолу ал бизди тарых музейинин залына чогултуп, баяндама жасап кирди. Анысында ал “биринчиден, кыргыз тили – өспөй калган жарды тил, илимдин, техниканын тили эмес. Экинчиден, башка мамлекеттер менен байланышуу үчүн орус тилин расмий тил деп кабыл алалы” деген сунуш киргизип калды эле жыйынга катышкан акын-жазуучулардын маанайлары аябай бузулду, эч кимдин колдоп сүйлөгүсү келген жок. Анан мени түрткүлөп “сиз чыгып сүйлөп, жооп айтпасаңыз болбойт” деп шыбырашты. Анан сөз алып, мен “Аскар Акаевич, Президент болуп туруп кыргыздын тилин өспөй калган тил деп айтканыңыз туура эмес. Сыма Цяндан бери жашап келаткан тилди өспөй калган деп айтууга болобу? Манастын тили, Сагымбайдын тили, ар бир сөзү өзүнчө эле образ. Кыргыз тилинде жазылган чыгармалар деле орусчага, дүйнөнүн башка тилдерине которулуп, өз окурмандарын таап жатпайбы. Өспөгөн жарды тил болсо кайдан которулмак? Президент болуп туруп ушинтип айтканыңыз олдоксон болуп калды. Минтип же кыргыз тилин билбеген, же душман айтат. Расмий тил деп жатасыз. Аны киргиздиңиз дегиче кыргыз тили кедейдин музейдеги малакайына айланат. Ал музейге келгендерге “кедейдин мурдагы заманда көргөн күнү, кийген кийими ушундай болчу” деп эскертип турганга эле керек болгондой, кыргыз тили ата-бабалардын тили ушундай болгон экен деп атаганга гана жарап калат. Мамлекетиңиздеги иш кагаз, жыйын, чогулуш дегендердин бардыгы орус тилинде кала берет. Демек, ал кыргыздын тили Кыргызстанда иштебей,

керектелбей калды дегендик болот. Өзүнүн тилине ээ болбой калган улут моралдык, рухий жактан алсырайт, тилин, динин, каада-салттарын жоготсо, кыргыз өнүгүп-өспөй эле кедерине кетип, жок болчу жолуна түшүп калат”, дедим. Залдагылар мени колдоп, дүркүрөтө кол чаап жибершти эле Аскар Акаев кагаздарын чогултуп, шашыла чыгып кетти. Менин сөзүмө карата өз пикирин да айтпады, же өзү ачкан жыйынды жапкан да жок. Анан эсимен чыгып кете жаздаптыр. Мен ошол сөзүмдө “кыргыздын 70-80 муундук ата-бабалары жаткан жерди “общий дом” кылабыз деп айтканыңыз кандай? Кыргызда “общий” деген нерсе жок, жада калса биринин жайкы, кышкы конушуна экинчиси конгон эмес. Мукулжураган кедей болсо да, этектей жайытын да бирөөгө бербеген, аны эч ким талашпаган. Мен кыргыздарды көчмөн деп атагандарга да толук макул эмесмин, аны биздин тарыхты, каада-салтты билбегендер чыгарган. Жазгы, жайкы жана кышкы конуштары белгилүү болсо, алары атадан балага мурасталып келсе, андай элди көчмөн деп атоо туура эмес. Өмүр бою өз конуштарынан чыгышпаган чүйдөгүлөр, же көлдөгүлөр көчмөнбү? Кыштоосу же жайлоосу өзгөрбөсө. Көчмөн деп мына казактарды, түркмөндөрдү атаса болот. Алар бир журттаган жерине экинчи кайрылып келбей, кеңирсиген талааларда жер которуштуруп жүрө беришкен. Бизде кыштоо, жаздоо, жайлоо деген эле түшүнүк бар” деп да айткам. Ал гезиттерге да чыккан.

Совет мезгилинде аттуу-баштуу эле кишилердин балдары орусча окуп, таалим-тарбия алып кетишти. Аралаш никелер да көбөйдү, өндүрүшкө, экономикага салымдары болду. Бирок, алар рухубузду өстүргөнгө эч нерсе кошушкан жок. Кыргызга корукчул болмок түгүл, алардын көбү кыргызды түшүнбөй турган абалга жетип калышты. Миссионерлер дегендер көбөйдү. Мурда суу, жер талаштар болсо, азыр көрүстөндөр талашка түшө баштаптыр. Мындай учурда улутту, анын иреттүүлүгүн сактоо үчүн биринчи кезекте тилибизди сактап өнүктүрүшүбүз керек. “Карабаса катын кетет” дегендей камкордук кылмайынча эч нерсе өнүгүп өспөйт. Тили бирди гана улут дейт, ар кандай тилдерде сүйлөшүп, ар кайсыл диндерди тутунгандарды жөн эле этнос же этникалык тайпа деп коюшат. Бир тили болгон улуттун дини да, маданияты да бирдей болуусу керек. Анан гана бирдиктүү, күчтүү мамлекетти курса болот. Ал эми ар кандай мамлекеттин коому бар, ал коомдо бирдиктүү тартип, ынтымактын болушу зарыл. Ошондо гана көзкарандысыз мамлекетти түздүк, курдук деп айта алабыз, башкаларга да эркин өлкө катарында таанышат, анан дареметибизге, аракетинибизге жараша өнүгө алабыз. Булар үчүн күрөшпөгөн системанын, режимдин бизге таптакыр кереги жок.

Мен мына ушундай жагдайларга таянып жанагы сен айткан чогулушта расмий тил деген аталманы алып таштап, анын ордуна “эл аралык мамилелердин тили” деген түшүнүктү киргизүүнү айткам. Менин сунушумду жыйынга катышкандардын баары колдошуп, атайын кайрылуу да кабыл алганбыз. Чындыгында мамлекеттик деген менен “расмий” дегендин мааниси бир эле. Чет элден расмий өкүлдөр келсе, ал мамлекеттик өкүлдөр келди деп деле айтыла берет. Мамлекеттик органдардын жетекчилери расмий жетекчилер да делинет. Мында бир түшүнүктү эки аталма менен атап, элдин башын айландырып, укуктук карама-каршылыкты түзгөн туура эмес. Эл аралык байланыштардын тили делинсе орус тилинин функционалдык ордуна да шайкеш болгону турат.

-Андай өзгөртүү киргизилсе, ал орус тилин Кыргызстандагы ордуна, өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизбейби? Орус тилдүүлөр укуктарына шек келтирүү катарында кабыл алышпайбы?

-Мен өмүр бою “Кыргыз элин 1916-жылдагы кыргыздан Улуу Октябрь төңкөрүшү сактап калган, орус эли башыбызды бириктирип, аймагыбызды чийип берип, өз алдынча республика кылган, илимий, маданий жетишкендиктерибиз үчүн да орус элине милдеттүбүз” деп кайталап келатам. Аны романымда да чагылдырган адаммын. Орус эли, тили аркылуу көп нерселерге жетиштик, буюрса дагы жетишебиз. Бирок, улуттун өз алдынчалыгын, биримдүүлүгүн сактоо үчүн жогорудагыдай кадамга барышыбыз керек. Орус тили биздин корукчулугубузга муктаж эмес, ал дүйнөдөгү улуу тилдердин бири. Улуу орус эли турганда ал өлбөйт, ал эми кыргыз тилинин кыргыздан башка күйө турганы да, корукчусу да жок. Эгерде ал өз элинде, жеринде өнүгө албаса, анда ал акырындап өлөт. Мурдагы союздун мезгилинде деле орус тили “улуттар аралык байланыштын тили” деп эле аталып келген. Биз аны жаңыча шартка ылайыктап “эл аралык байланыштардын тили” деп атоо менен мурдагы функциясын эле калтырган болобуз.

-Кандай мамлекетте болбосун (эгерде ал АКШдай, Австралиядай мигранттардан эле куралбаса) анда жашаган этносторду ички интеграциялоо басымдуу көпчүлүктү түзгөн титулдук улуттун тилинин, маданиятынын базасында жүргүзүлөт. Алсак, Россияда жашап орус тилин, же Францияда жашап жөнөкөй деңгээлде болсо да француз тилин билбеген адамдар жөнүндө элестетүүгө мүмкүн эмес. Ал эми бизде көзкарандысыз мамлекет болгондугубузга карабастан, ички интеграция орус тилинин, маданиятынын базасында жүргүзүлүп келүүдө. Бул жагынан алганда дагы

деле Россиянын бир субъектисиндейбиз. Мындай көрүнүш эгемендүүлүгүбүзгө коопсуздук туудурбайбы?

-Мурдагы союздун мезгилинде улуттарды орус тилинин, маданиятынын базасында бириктирүү гана эмес, аларды жуурулуштуруп (слияние) бир элге айландыруу саясаты бар эле да. Бирок, азыркы учурда Кыргызстанда жашаган этностордун, же тайпалардын өкүлдөрүн кыргыз тилинин, кыргыз маданиятынын негиздеринде ичтен интеграциялоо боюнча да мамлекеттик саясат болуусу керек. Элдерди бирдиктүү тил менен маданият гана жакындаштырат, аралаштырат. Ким болбосун тили, маданияты окшошторго өзгөчөрөөк мамиле жасайт. Дунгандар ооп келгенде Шабдан баатыр алардын мусулман экендигин билгенден кийин жер бөлдүрүп бердирткен. Акыркы убактарда дүйнөдө деле, бизге келип жаткан миссионерлер дегендер тарабынан да ислам динин шахиддердин, эл аралык террористтердин дини катарында көрсөтүүгө да аракеттерболуп жатпайбы. Биз тилибиз менен бирге дилибизди сактап, коргошубуз керек.

**Маектешкен Папан Дүйшөнбаев,
2006-жыл.**

**Сагындык ӨМҮРБАЕВ,
КР Эл жазуучусу**

ТҮШҮНҮКСҮЗ СӨЗДӨН ТИЛ БАЙЫЙБЫ?

Күнү бүгүн эле кыргызча сүйлөй албасак да, муну кечээки күнгө шылтап: "...о, бул сенектик мезгилдин кылганы!" – деп кырчылдай кетчү болдук го? Ырас тилибиздин мамлекеттик укук алганы – элибиздин жалпы кубанычы экенин айтып түгөтө албай турабыз. Бирок, ошол укукту укуктай урунуп атабызбы, же укук деген ушул экен деп, көрүнгөнгө бир урунган онок кишидей озбурланып жатабызбы?

Коомдун өнүгүшүндөй эле тилдин өнүгүшү жылдар эмес, кылымдар боюнан өрүш алар нерсе го; анан кыргыз тили беш-он жылда эле сенек болуп катып калып, анан кайра бир жарым эле жылда ойдо жоктой байый калабы?!

Кылымдар бою чалкып келген кыргыз тилине ар мезгилде ар кандай түшүнүгү тайкы кишилер: "кыргыз тили жарды" – деген тайкы пикирин таңуулай калганын уга келдик.

Мына ошондой чогоол-чоркок пикирге каршы кадимки академик К.Юдахин тээ 1949-жылы андагы Кирфандын залындагы бир жыйында даанышмандык кылып, далилдүү жооп бергени күнү бүгүн кулагымда:

“Үйүндүн байлыгын көчкөндө көр” - ушинтип эл макалын кепил кыла сүйлөгөн эле кайран киши: - эгер кыргыздын тили кедей болсо анда “Манас” океаны кайдан жаралды”?!

Ошол кыркынчы жылдардан аягында, не бир тула бой дүркүрөткүн сөздөр, биздин улуттук адабиятыбызга, адабиятыбыздын көрүнүктүү өкүлдөрүнө жалаа болуп жабылып: “пантюркизм”, “панисламизм” анан да ага “космополит” менен “улутчул” деген терминдер кошулуп, К.Юдахин айтып турган окендай чалкыган “Манасыбызды” кошо күнөөлөп турган күндө да К.Юдахиндин жүйөөлүү, ары далилдүү сөзүнө эч ким каяша айта албаган эле. Мына бүгүн биз жанжабыла каргап жаткан ошол “сенектик мезгилде” да “Манасыбызга” эч кимдин тиши өтө албаган эле...

Кылымдар боюнан өрүш алып, өркүндөп келаткан тилибиз ошо мезгилде да биротоло тукулжурап жоголуп кетпеген эле. Анан эле мына бүгүн, “ушул кайра куруу болбосо элибиз да, тилибиз да жоголмок эмес!” – деп бир демигип, ашыга сүйлөгөнүбүз: карандай оозарлык, а түгүл аяк-башыбызды карабаган алабармандыгыбыз болуп жүрбөсүн?!

Мына, эми береги сөздөрдү бир баштан санап чыгып, анан ар биринин маанисин кыргызча айтып бербесек болбой калды го, мына “мүдүр”, “жумурият”, “бөдүрөт”, “байналминал”, “атуул”, “букара”, “үналгы”, “сыналгы”, “батыр”, “мармар”, “берене”, “баш калаа”, “ажайыпкана”, “окумал”, “арендатор”, “Жапанья”, “муракана”... Санап отурса дагы далай буларга окшогон бейтааныш сөздөр, - деди карыя, гезит- журналдан алдын сызып алган калыбында бирден санап көргөзүп: - “Жумурияттыбыздын өкмөтүндө”, мынабу гезиттин башында бадырайган ариптер менен басылыптыр го!

“...Ии, бу “жумурият” деген жаңы өкүмат чыккан экен го?” – деп окусам – өзүбүздүн эле кыргыз өкүматын айтып жатыптыр. “Республика” деген сөз экен го? Карачы, “жумурияттыңды” токсондогу мен билбейт экенмин, анан менин балдарым, небере-чөбөрөлөрүм кайдан билет ыя? “Республика” деген сөз мына алтымыш-жетимиш жылдан бери жаны-денибизге аралашып: “үй-жай”, “колхоз”, “совхоз” дегендей эле оозго жатталып келген сөз эмес беле?!

Баса, азыр өзүм айтып турган “радио” деген сөздү туюнбай аткан ким бар эле? Аны чочугансын “үналгы” дей салганда же тиги телевизорду “сыналгы” дей салганда... Ыя? же “радио”, “телевизор” кыргызча которууга ошончо муктаж болуп атсачы?! Угушума караганда ушу сөздөрдүн төркүнү орустуку деле эмес экен го? Бүт аалам ошо адепки өз аты менен айтышат экен, аалам элине ошо өз аты менен сиңип кеткен немени кыргызчалатабыз деп неге убара болуп атышат ыя?

Эми минтип отурса, мына жаңы заман – Совет өкүматы чыккандан бери оозго жат болгон сөздүн баарын кыргызча которобуз деп кыйналышат экен го? Мисалы, “трактор”, “машине”, “комбайн”, айтор толуп атат... “Тракторду” эмне дешер экен? “Жер айдай турган тытыраган” деп, а берки машинени “төрт дөңгөлөктүү чуркаган, май куйган” дейбиз го? Андай болсо: “үстөл”, “керебеттерди” да кыргызчалаталы: керебетти – “киши жатчу төрт

аяк”, а берки үстөлдү “буттуу тактай” десек жарашар бекен? Мейли, качантан тил көнгөн “үстөл” менен ушу “керебет” бизге үркүн чыгарып жатса ошентели.

Анысынан да ушунда бир “мүдүр” деген сөзгө мүдүрүлчү болдук! “Баландай мекеменин мүдүрү”, “Кыргыз тоо-кен комбинатынын мүдүрүнүн орун басары”, “айыл чарба кооперативдик бирикмесинин генералдык мүдүрү”. Айтор, ушул “мүдүрдөн” басып өтө албай, окуп бүтө албай калдык го! Анан калса абалтан эң эле айкын да таасын – “башкарма”, “деректир”, “начальник”, же “башчы”, “жетекчи” дегендин баарын тиги бир өчү бардай сүрүп таштап, “мүдүр” жалгыз ээлеп алганына таңыбыз бар ой! Эмне, тиги биз атаган бир он башы сөз бүт бойдон орусча же дагы башка тилде түшүнүксүз болгон соң “мүдүрдү” түшүнүктүү кылып алыштыбы ыя?!

Ал эми аныгын айта турган болсок “мүдүр” дегеле “жетекчи” же “башкарма” же “деректир” дегенди туюнта албайт. Сөздүн анык төркүнүн айтаар болсок, - деди карыя, - “мүдүр” – бул курт жеген тиштин орду. Мынакей, - деп, тиштин түбүн көргөздү карыя. – тишим небак кырчылып бүтүп мүдүрү эле калган. А тиштин эле эмес, чирик жыгылган жыгачтын да мүдүрү калат, аны “дүмүр” да дейт эмеспи. Анан мына ушул “мүдүр” же “дүмүр” ар нерсенин башчысы деген маани бере алабы.

Анан да: “букара” же “атуул” дегендер мына, - карыя алдындагы “Советтик Кыргызстан” менен “Фрунзе шамынын” тобун жая көргөздү: “Биздин шаардын букаралары”, “Фрунзенин атуулдары”... “02” билдирет: жашаган жери жана кылган иши жок эки букара кармалды”. “Машина” ичинде букара И-в деген таслим болду”. “К-в деген букара кармалган...” Аныгын айтсам ушуларды адеп окуганда чочуп кеттим: “Э, кудай! Булар кайдан келген букаралар болду?!” Сыягы чет өлкөдөн келген бир немелер “букарабыз” дешкен го? А бизде болсо оо, бая илгерки замандан бери “манап”. “букара” деген айтылбай калган эле да. Мына ушинттим да гезитти небереме көргөздүм: - “Балам окуп көрчү, мынабулар кайдан келген букаралар экен ыя?” Неберем окуп күлүп ийди: “Чоң ата, булар чет өлкөдөн келген букаралар эмес, биздин эле шаардык букаралар!” – дейт. Анын окуганына али уюбадым: “Эк, койчу балам! Шаардын эли букара болсо, ыя! анда манап мына – сен экөөбүз болобузбу?”.

Бу, “букара”, “манап” болуп, тээ төңкөрүштөн мурда бөлүнчү: “баланчанын букарасы” дешчү; маселен: “Чүйдөгү хан Жантайдын же наркы Байтик манаптын букаралары”, - дешчү, алардын аштыгын айдап, малын баккан малайларын. Эми бу күндө ошо байкуш малай-букаралардын тукуму илим-өнөргө жетип, илим-өнөрдүн тизгинин кармаса анан алар букарабы?!

Анан да ушул эле биз кеп кылган “букарадан” да көбүрөөк айтылып да жазылып, дегеле эл оозуна кирип калган “атуул” деген да бар. Кыргызча эле угулуп турса да ушул эле “атуулду” адеп радиодон, анан гезиттен угуп, көргөнүмө, андай албай чочуп... тегеле анан ыксыз жерде, капыстан айта койчу кеп эмес ой! – минткен карыяны мен күмөнсүй карадым: “Чунак киши өзү эски киши туруп, эски сөздүн баарын жерий береби?”. Менин тейимди көрүп минтти карыя:

-Кебиме терикпей, адеп тыңшап ал; билгенимди айтайын. Кокус, жаратпасаң – кебимди кайра алайын. “Атуул” – мына беш ариптен куралган сөз ээ? Деги кулагыңа кандай угулат ушул? “Кадимкидей эле”, - дедим эле карыя ынанбагандай тиктеди мени: “Койчу, ыраспы? Анда бул мен карылык кылып, кулагыма чала угулуп жатабы? Эми ошондо да мен өз баамымды, билгенимди ортого салайынчы: “Ат” деген сөздү го өзүң билесиң: кишинин ысмын да “ат” дейбиз; ал эми айгырды бычып салса да ат дейбиз. Андан көрө эгер эле “гражданинди” кыргызча кылбасак оокат өтпөй калса “ат уулду” илгертен айтыла жүргөн өз атында – “Ата уулу” арасына бир тамга кошуп, айтсак да, жазсак не болмок ыя?.. “Ата уулу! Мына, ата баласы!” деп кубанчубуз илгертен киши муктажына, эл керегине, эл намысына жараган уулду. Анан эле бүгүн: эмчектеги баланы да, өрү кеткен чалды, өмгөктөгөн кемпирди да, а түгүл жаш келин-кызды да аяң-буяңга келбей “”атуул дей салчу болушту. Оозго эп келе албас кеп... Айрыкча, бу аял затын – “атуул” деш кандай угулат, маа өөн эле...

Мына кийин: “баш калаабызда” “баш калаабыз - Фрунзе” деп айтып да, жазып да айтор кулакка сиңди дейли. Башында айтылгандай ушул эле “баш калаа” – “борбор шаарыбыз” деп бүгүн айтылар болсо анда куду саясы ката кетирип салгандай угула турган!.. Эми деги “борбор” деген сөз орусча беле?! Же ошо “борбор” дегенде тилибиз келчү эмес беле? Анда биз “борборду” жаратпай “калаа” дей салышыбызга не зарылчылык болду. Мейличи, “баш калаабыз - Фрунзе” дей бербеске чара жок эми. Анда “ортоңку калаабызчы”? “Аяккы калаабыз” кайсы болоор экен? Кайталаар кеп: дегеле абалтан берки “шаарды” ыргытып ийип, дароо эле “калаага” көчө койгонубуз кандай болду? Же “шаар” да орусча беле? Ар сөздүн түпкү теги – төркүнү бар экенин ар ким жакшы билет. Анын сыңарындай “шаардын” теги да башка элдик дечүлөр – билимдүүлөр бар. Бирок “шаар” бизге кыргыздыкы болуп сиңип кеткени качан? Бүгүн эле “шаар кыргыздыкы эмес” деп, ыксыз жерий калганыбыздан не утуш?! Андай болгондо мына бүгүн биз энчилеп алган “калаа” казакча эмеспи?! “Алматы каласында”, “Семей каласы”, “Омбу каласы” деп алар оо, атамзамандан айтышат. А казак эли бүгүн бизге окшоп, канына сиңген төл сөздөрүн чанып, ыргытып ийген жок го! Анан биз ошо казактын “бас каласына” дароо жармаша калып: “баш калаа” дей салсак эле кайра куруунун шарапатынан сөзүбүз, тилибиз тири укмуштай дүркүрөп, өнүгүшүп, төлдөп ийеби?!

Баса, куранга, исламга терең тааныштыгыбыз жок туруп, андагы араб, фарси сөздөрүнө ыгы келсе-келбесе да урунуп-берине берчү болдук. Динге анча бейтааныш болуп туруп, диний өңдүү сөздөрдү оң-тетири жазып, оң-тетири сүйлөй берүүдөн тартынбай калдык. Жогорто айтылган “ыймандын” орунсуз, ыксыз көп колдонуп ийгениндей эле “соопчулук, соопчулук!” – деп ооздон түшүрбөй, жазуудан түшүрбөй, куду ошо “соопчулукту” айтпаса эле сөздөн жаңылып калчудай болуп баратат. “Соопчулук үчүн кайыр-сакабат берип өт?..” – деген кайырчылардын үнүн укчу элек. Эми бүгүн биз билгенден: “жардамдашуу” деген жана башка сөздөр бүт “соопчулук” деп айтылчу болду. “Соопчулук үчүн бир кайырчы-мискинге бирдеме

таштадым”, - дечү, айдай талаада же көчөдө ач-жылаңач калган бечарага бергенин айтып. Эми бүгүн: бирөөгө кадыресе жардам берсе да соопчулук, бирөөгө бир нерсе карыз берсе да соопчулук дейбиз. Ата-энесин баласы багып атса да соопчулук экен. Анан алиги карылардын үйүндөгүлөрдү да кайырчылар дештен жазганбай, ошо “кайырчы” деген сөз аларга өлүмдөн оор тиерин туюнбай, а түгүл аларга берилген тамак-аш, кийим-кечекти да “соопчулук” үчүн дешчү болду. Чындыгына келсек алар кайыр-сакабатты көчөдөн сурап отурушкан жок да. Ырас алардын кыйласынын багар-көрөрү жогу да чын, кээлеринин ымансыз балдары ошол абалга алпарганы да ырас. Бирок бир артыкчылыгы - алар мына ушул биздин элдин, коомдун, мамлекеттин кароосунда эмеспи. Алардын ар бири элге, коомго кызматы өткөн кишилер эмеспи. Алар анан “соопчулук үчүн” деп алакан жайып отурган кайырчы болмок беле?!

Ал эми аныгын айтар болсок, тилди байытуу – өзгө тилди, болгондо тыштан кирген тилди, жедеп сиңип калган тилди жерибөө го. Андай эле нукура кыргыз тилин, нукура кыргыз сөзүнүн тегин издей берсек ким билет өзгө улутка тиешеси жок канча сөзүбүз бар экенин? (Буга мына, колубузда турган проф.Х.Карасаевдин “Накыл сөздөрү”, “Өздөштүрүлгөн сөздөрү” айкын күбө). “...Кыргыз эли узак кылымдарга созулган тарыхында көптөгөн башка элдер менен карым-катнашта болуп келген. Андай байланыштар жалаң гана элдин турмуш-тиричилигине, жашоо ыңгайына, психикасына, үрп-адаттарына, рухий көз караштарына таасир тийгизбестен, анын тилине да из калтырганын көрөбүз. Ал эң алды менен негизинен тилдин ийкемдүү жана дайыма толукталып, өзгөрүп турма бөлүгүндө – лексикасында сакталып калган. Андай сөздөрдүн ичинде жакын жана алыс, тектеш тилдерден кабыл алынгандары да, тектеш эмес тилдерден өздөштүрүлгөндөрү да бар. Кыргыз тилине лексикалык жактан таасир тийгизген тектеш тилдер – алтай, хакас, тува, казак, өзбек жана уйгур, ошондой эле алыс тектеш тилдерден монгол тилдери болсо, тектеш эместеринен араб, иран жана орус тилдерин көрсөтүүгө болот. Ошону менен бирге аларга кыргыз тилинин белгилүү өлчөмдө таасир тийгизиши да талашсыз... Лексикалык өздөштүрүүлөргө мүнөздүү орчундуу касиеттердин бири – кээде алар тиги же бул түшүнүктүн бирден бир атоосу болуп, эне тилдеги төл сөздөрдүн ичинде аларга маанилик шайкеш эквиваленти жок болот: (мектеп, илим, мамлекет, коом, алгебра, химия, тандыр, дасторкон, эсеп)”. Буларды кыргызчага кантип которобуз?! Андай эле нукура кыргыздын төл сөзүн издей турган болсок тиги аталгандын баары биздин төл сөзүбүз эмес экен го?.. “Ошону менен бирге айрым бир өздөштүрүүлөр кабыл алынган күндөн тартып эле колдонулуу чөйрөсү чектелиңки келип, сейрек кездешип, тилдин тарыхый этабынын белгилүү гана мезгилинде тигил же бул жагдайларга ылайык колдонулуп келип, жүрө-жүрө лексиканын катарынан чыгып да калат: (ыңкылап, байналминал, зияли, карал, забын). Мына, биздин тилге тектеш эмес, араб, иран тилинен өткөн кылымдарда турмушубузга саал башбагып келатып анан колдонулбай калган ушул сөздөрдү (ал ошол эле элдин замандан бизге сиңип кеткен эң эле көп сөздөрүнүн жөнү такыр башка). Бүгүн зордоп колдонуп, же аларга туюнтма

берип койбой элдин башын катырып жатабыз. Ушунун тескерисинче жаны-денге сиңип өз сөзүбүз болгондорун урунбай таштоого ашыгып жатабыз. “Эне тилди мектептерде жана жогорку окуу жайларында үйрөнүүгө байланыштуу адатта төл сөздөрдөн түзүлүш закон ченемдери жагынан кескин айырмалуу лексикалык өздөштүрүүлөрдү өзүнчө системалаштырып, тизмектеп, алардын алгачкы келип чыгуу теги, мааниси жөнүндө илимий ыкмалар менен түшүнүк берүүнүн илимий жана тажрыйбалык мааниси зор.

Кээде, “...Оо, биздин эл илгери...” – деп сөз баштап анан ага ыйманды кепил кылып, барып-барып эле эл менен элдин чабышына кирип кетебиз. Дегеле элдин жаманы жок; эл арасында жаман кишилер – эл бузарлар бар; элдин тентеги да жөнтөгү да бар. Эмне, ошо илгерки элдин арасына жарака кетирип, чуу чалгандарды “ыймандуу” дейбизби?! Анык ыймансыздар. Өзгө элди, өзгө улутту кое туруп, кыргыз ичин алалы: алакандай эл ичин алтыга, а түгүл алтымышка – ата-атанын уругуна бөлүп, бий-болуштук талашкан мансапкорлор ыймандуу бекен? Бир эле тоо койнун жайлап-кыштап, бир эле көлдүн кылаасында жаткан бир эле атанын уругу – сарбагыш менен бугунун чабышын чыгарган бузук ыймандуу бекен? Же ушуга да орус күнөөлүүбү?! Кайра ошо орус П.П.Семенов баспады беле Кылжырдын эки баласынын кызыл кыргынын!..

Сөздөн сөз чыкты... Айтор ушу бүгүнкү коогалуу күндө кырсыгынан сактасын! Эл ынтымагы эриш-аркак жүрсүн ырысына. Элдин ыйык туусу – тилибизди ар дайым бийик тутуп, таза сактайлы.

1990-жыл.

Мар БАЙЖИЕВ

КР Эл жазуучусу

ТИЛ – БУЛ САЯСАТ ЭМЕС. БИОЛОГИЯ

-Мар агай, тил жөнүндө кеп баштасак дедим эле.

-Биз тилди эч кандай саясат же мыйзам менен иретке келтире албайбыз. Анткени, тил деген бул саясат эмес, философия эмес, тил – бул биология. Илим. Биз болгону кандай да болсо кыргыз тили өнүккөндөй кылып шарт түзүшүбүз керек. Шарт түзүү дегенибиз эмне? Биз орус же башкалардын кыргызча билишин талап кылардан мурда, аларга шарт түзүп беришибиз керек. Аны мектептен башташ керек. Мен мектеп жашымдагы кезде орус класстарга да кыргыз тилин окутчу. Анан 1958-жылы алып салып, 60-жылы киргизип, кайра эле 1961-жылы Раззаковдун тушунда улутчулдук дедиби, кайра программдан алып салган. Ошо бойдон окутула бергенде кандай жакшы болор эле. Эми деле башканы коюп котормочулукту күчөтүп, терминологияны байыта беришибиз керек.

-Биз кыргыз тилин абдан бай тил дейбиз го?..

-Кыргыз адабий, көркөм тили укмуштай бай тил. Бирок жанагы иш кагаздары деген балакет бар. Бул кийин келген нерсе. Ошону жөнгө салалбай жатпайбызбы. Биз тургай орус тилине да расмий тил бербешибиз керек. Расмий тил – бул мамлекеттик тил деген эле кеп. Кыргыз тили гана мамлекеттик тил болуш керек. Республика дегендин мааниси ар кандай болот. А мамлекет деген бир гана түшүнүк. Кыргыз мамлекети жашап жаткан кезде анын ичинде башка бир дагы тил мамлекеттик боло албайт. Орус тили улут аралык тил болуп кала берсин. Аны өзүбүз үчүн өкүртө окушубуз керек. Еврейлерди карабайсыңарбы, жоголуп бараткан эски еврей тилин өздөштүрүп алышты. Алардан онунчу классты бүтүп аткан бала милдеттүү түрдө үч тилди билиши керек. Ансыз аттестат бербейт. Эмне үчүн? Анткени еврей балдары башка элге барганда кор болбосун деген кеп.

-Өзбек туугандардын тил боюнча талабына не дейсиз?

-Бул – саясат. Болбогон нерсе. Андай болсо өзбек, корей, дунгандардын тилинин баарын мамлекеттик тил кыла берели. Ушул талаштын арты барып эки элдин чабышына алып келет. Азыр түштүктө улут маселеси абдан курч. Мен бул боюнча жаңы фильм тарттым. Эмне дегенде жашоонун оордугунан түштүктөгү жигиттердин көбү Бишкекте, Россияда жүрүшөт. Эл азайып атат. Өзбекстан менен болгон чек арага толук көзөмөл болбойт. Мынакей конституциялык реформа деп атышат, эгерде ошондо кош граждандуулукка жол берип коюшса, анда эле курудук дей бер. Бул туура эмес. Муну көбүнчө ары-бери чыкканда жүдөшөт экен деп челнокторго карап эле бере турган болушкан. Кудай сактасын, непадам өлкөдө согуш болуп кете турган болсо, ошондо кош граждандуулугу бардын баары Кыргызстанынан качат. Дезертирлик күчөйт. Өлкөдө тынч эмес болуп атса, аларга урганы барбы, орун-очок алып алган жагына кете беришет. Момундай кылтылдаган кезекте бизге армия керек, аскер керек. Мекенчилдикке тарбиялоо жок. Кыргыз 2000ден ашык жылдан бери эмне касиети менен сакталып келген? Үзүлгөндү улап, чачылганды жыйнаганы менен. Эң жөнөкөй мисал, кыргызда агасы өлсө жесирди же кайнисине же кайнагасына нике кыйып койгон. Төрөп тукум улап аткан ургаачыны башкага берген эмес, же таштап койгон эмес. Башын байлап койгон. Дагы бир мисал, эмне үчүн кыргыздар балдарына улуу агасын ата деп айттырышат? Анткени алардын башына кандай иш түшкөн күндө да, ошол уруу сакталыш керек. Эркек балдары багуусуз, көзөмөлсүз чачырап кетпеш керек. Мына, улуулук эмнеде. Башка урууга күйөөгө кеткен келин турмушунан ажырап төркүнүнө эркек баласын ээрчитип келе турган болсо, төркүнүнүн эли баланы “бугу экен” же “сарбагыш экен” деп аны бөлүп айткан. Ошон үчүн кыргыз колунан келсе эркек уулду өз элинен сыртка кетирген эмес. Бул эмне деген кеп: кыргыз өз элин, уруусун чачкын кылбай, сактап келгени. Дагы бир себеби, кыргыздар көчмөн, согушчан эл болгон. Андайда элди эр жигиттери сактаган.

**Маектешкен Жеңишбек Эдигеев.
2006-жыл.**

**Кармышак ТАШБАЕВ,
Кыргыз Республикасынын
маданиятына эмгек сиңирген
ишмер**

“ӨСӨ ТУРГАН ЭЛ-ӨЗҮН -ӨЗҮ ПИР ТУТАТ, ӨЧӨ ТУРГАН ЭЛ ӨЗҮН-ӨЗҮ КОР ТУТАТ”

Тил деген Раззаков...

Эгемендүү мамлекет болгонубузга он жети жылдын жүзү болуп келатат. Өлкөбүздө орчундуу улуттук жаңылыктар жүз берип, улам алдыга карай жылып баратканыбызды танууга болбойт. Жаралып жаткан ийгиликтер эли-журтубузга насип этсин дейли. Бирок, “Мамлекеттик тил жөнүндө” мыйзамы кабыл алынгандан бери карай бүгүнкү күнгө чейин алгылыктуу жылыштар болбой жаткандыгын басма беттеринде көптөгөн тилчилер, окумуштуулар, акын-жазуучулар педагогдор жана башка жарандар кан какшап жазып келишет.

Албетте, мындай кабатырлануунун да өзүнчө себептери бар. Анткени мамлекетибиздин өнүгүп-өсүп кетишине, өлкөнүн өзөгүн түзгөн негизги калктын атуулдук сезимин өрчүтүүгө жана өсүп келе жаткан жаштарды мекенчил духта тарбиялоого тилдин ролу эбегейсиз зор экенин 50-жылдары республиканы башкарып турган чыгаан саясий ишмер Исхак Раззаков эң жакшы түшүнгөн. Эң алгач ал бардык мектептерде кыргыз тилинин окутулушуна мамлекеттик деңгээлде кам көргөн. Кыргыз тили өнүкмөйүнчө – кыргыз эли улут катары мекенчил боло албастыгын ал киши абдан жакшы билген. Ошондуктан ал борбордо жогорку окуу жайларынын ачылышына, басма иштеринин кеңейишине, гезит-журналдардын көбөйүшүнө жана кыргыз жумушчу жаштарынын өсүшүнө негиз түзгөн. Исхак Раззаков тил илимине өзгөчө маани берип, “жалпы ойдун жыйындысы тил менен гана түшүндүрүлөт, андан уу да тамат, бал да тамат! Тил менин-тууганым, менен душманым!” - деп жазганы бар.

Ошол кездеги республиканын бюджетин бөлүштүрүүдө чыккан чыр-чатактар да эбегейсиз. Ал учурда сөз болгон го, “медицина тармагына каражат аз бөлүнүп, басма, китеп чыгаруу ишине көп каражат жумшалыптыр” деген. Ошондо И.Раззаков отургандарга түшүндүрмө берген экен, мындай деп: “Ырас, врачтар ондогон, жүздөгөн адамдардын илдетин айыктырса, жазуучулардын басмадан чыккан китептери миндеген адамдардын илдетин айыктырарын билгениңер жакшы” - деген экен.

Баскан изиңен тартып сүйлөгөн сөзүңө чейин көзөмөл кылып турган кыйкымчыл коммунисттик доордогу ошол мезгилде мындай улуттук мааниси зор ишти аткарууга тобокелчилик кылуу бардык эле жетекчилердин колунан келе берген эмес. Мындай маанилүү, улутка пайдалуу иштерди И.Раззаковдой тилдин улуулуугун түшүнгөн чыгаан инсандар гана жасоого батынган. Өзүнүн даанышман сөзү өзүнүн тагдырын аныктады: “Тууганы катары тилдин өнүгүшүнө кам көрсө, анын көралбастары душманы катары” улутчул дешип кызматтан кетиришкен.

Бүгүнкү эгемендүү мамлекет болуп турган учурда кылчактабай мамлекеттик тилге өзгөчө маани бергенибиз оңдур. Демек, айрыкча бүгүнкү өткөөл учурда кайсы багытка бет аларын билбей турган жаштарга өзгөчө таасир этүүчү курал болуп бермек. Бардык тармактарда тилибиздин өнүгүшү милдет эмес беле? Биз башка мамлекеттерге салыштырмалуу атуулдук тарбия берүүдө артта калдык. Мунун күбөсү катары азыркы жаштардын ырдаган ырларына көңүл буруп тыңшап көргүлөчү, маанисиз, маңызсыз, таптологияга айланган чылгый куранды сөздөрдүн тизмеси. Биз өнүгүүгө багыт албай эле, руханийдей редакцияга кетип жатканыбызды билбей калдык окшойт деген дагы ойго кетем. Ар кандай ырдалып жаткан ырда эң негизги угармандын көңүлүн эргите турган ойдун өзөгү, поэтикалык көркөм ыргак, ырдын формасына төп келген музыкалык кайрыктар болгондо гана көркөм бийиктикке жетет эмеспи. Мына ушундай кедергилердин бардыгы тилибиздин мамлекеттик деңгээлде өнүкпөй жаткандыгында.

Тилибиздин не бир сырдуу өзгөчөлүктөрү ар бир сөздүн маани-маңызын, айтылуучу ойдун тактыгын, жыйынтыктуулугун жана мазмунунун тереңдигин өсүп келаткан жаштарга жеткирүүдө, алардын дили тилдин өзгөчөлүгүн сиңирүүдө акын-жазуучулардын, алардын чыгармалары жарыяланып турган гезит-журналдардын, ошол гезит-журналдарды үзбөй окуп, окуучуларды ага кызыктырууда тил, адабият мугалимдеринин ролу эбегейсиз зор. Айрыкча акын-жазуучулар өз элинин өткөн турмушун башкача айтканда тарыхын, ой-мүдөөсүн, мезгилин, күрөшүн чагылдырып берген күзгүсү. Өсүп келе жаткан ар бир инсан өз элинин кимдигин ошол күзгүдөн көрүп алат. Ар кандай улут өзүн андап алыш үчүн өткөнүнө кайрылат. Өзүнүн өткөн тарыхын билбей калган элдин келечеги тайкы экенин тарыхый көп окуялар тастыктап келет.

Мамлекет колдосо

Кыргыз Республикасы өзүнчө эгемендүү мамлекет болуп, рынок мамилесине өткөндөн бери чыгармачыл өнөр менен түйшүктөнгөн инсандарга оор жүк түштү. Айрыкча сүрөтчүлөр, жазуучулар жана киночулар уюмдары өз бетинче кароосуз калып, мамлекет тарабынан

колдоого алынбай, же өз алдынча жашап кете албай ара жолдо чайналууда. Коомдук уюмдар катары каржылоодон четтетилген бул өнөр адамдарынын тагдырлары эмне болор экен деген тунгуюк суроого кабылбай койбойсуң. Чындыгында эле бүтүндөй бир улуттун рухий кенчин жараткан, элдин көөнөрбөс тил азыгын байытып келген чыгармачыл уюмдар жоюлуп кетеби?! Ар кандай эле уюмбу же мекемеби анын чыгымынан качып жоюп жиберүү оңой нерсе, а бирок, анын кедергиси тийгенде кайра уюштуруу үч-төрт эсе чоң чыгымга алып келээри турган иш. Бул жагын мамлекет жетекчилери ойлонушса жакшы болоор эле.

Тил - адабиятсыз өнүкпөйт

Биз бүгүн ар кандай өндүрүштүк иштерге жеңил-желпи көз караш менен баа берип калдык. Анын негизги себеби - техникалык өсүүнүн көбөйгөндүгүнө байланыштуу болду. Анын жанында өнөр ишинин татаалдыгына карабай абдан жеңил бааланып келет. Окурман колундагы окуп жаткан китептин кандай азап-тозок менен жазылганын кайдан билсин. Бир китепти жазып бүтүп, аны басмадан чыгарып окурмандын колуна жеткиргиче эң эле бери жагы 4-5 жылдык өмүрү кетет. Бүгүнкү күндө жазуучунун мурунку зор түйшүгүнө кошумча өзү акы төлөп басмадан чыгарып, китепти сатуу ишин да өзү жүргүзүү түйшүгү башына түштү. Мындай жагдай бир топ баш аламандыкты жаратты. Эми бүгүнкү рынок шартында адабиятты элге жеткирүүдөгү орун алган кыйынчылыктарды жоюу зарылдыгы келип чыкты, ал зарылдыкты тез арада жою керек.

Макалабыздын башында мыйзам чегинде тилибиздин мамлекеттик деңгээлде колдонулбай келе жатканы жөнүндө азын оолак сөз кылган элек. Акырында айтаарыбыз тилдин өнүгүшү ар тараптуу адабияттын өнүгүү-өсүү багытына байланыштуу. Адабиятты жазуучу-акындар, адабиятчы-сынчылар жаратканын эске алсак, жаралган чыгармалар эли-журтубузга гезит-журналдар аркылуу элге жетип туруусу абзел. Демек, мамлекеттик деңгээлде ар тараптуу маданиятыбыздын өнүгүшү бири-бирине чырмалышкан чынжыр сыяктуу бири-бирине байланыштуу нерсе экен. Мындай учурда “Өсөөр эл – өзүн-өзү пир тутат, өчөөр эл - өзүн-өзү кор тутат” деген элибиздин эски макалы эске түшөт?!

2008-жыл

“МАНАС” – БИЗДИН ТИЛИБИЗ ЖАНА ДИЛИБИЗ

Тарыхта кыргыз эли Борбордук Азиядагы байыркы элдердин катарына кирип келген, буга анын басып өткөн тарыхый жолу күбө. Кыргыздар менен жанаша чыккан канча элдер кандуу кармашууларда ойрон болуп кетишти. Манас бабабыздын ыйык арбагы колдоп, кыргыз эли бирде кыйрап, бирде жеңишке ээ болуп, XX кылымдын аягында эгемендүү мамлекеттин укугун алды. Үстүбүздөгү жылдын сентябрында Президент А.Акаевдин демилгеси менен дүйнөнү дүңгүрөткөн “Манастын” миң жылдык тоюн өткөрдүк. Бул той байыркы кыргыз элинин гана эмес, жалпы түрк тилдүү элдердин улуу салтанаты болгонуна баарыбыз күбө болдук.

“Манастын” улуу салтанаты Бишкекте жана Таласта шаңдуу өтүп жатканда өткөн доорубуздагы улуу манасчылар: Балык, Тыныбек, Найманбай, Келдибек, Чоюке, Акылбек, Сагымбай, Мусулманкул, кечээ эле арабызда жүргөн Саякбай, “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн 30-40-жылдары өткөрөбүз деп тоталитардык доордун курманы болушкан, азабын тартышкан кыргыз элинин мамлекеттик жана коомдук көрүнүктүү ишмерлери Ю.Абдрахмановдун, Т.Айтматовдун, И.Раззаковдун окумуштуулар жана жазуучулар: К.Тыныстановдун, Е.Поливановдун, Т.Саманчиндин, З.Бектеновдун, Т.Байжиевдин, Б.Юнусалиевдин ж.б. арбайлары арабызда жүргөнсүдү. “Аттиңай, арман дүйнө!” – дедим өкүнүп, азыр ушул инсандар арабызда болсо, тойдун көркүн ачпайт беле, алар көздөрүнө жаш алып, эми көз жумсак, арманыбыз жок эми” дешпейт беле.

“Манас” эпосунун баркын дүйнөгө даңазалаган, анын терең маанисин, поэтикалык көркөмдүгүн ЮНЕСКОго жеткирген, “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн өткөрүү жөнүндөгү идеяны мындан бир нече жыл мурда Москванын чоң чогулуштарында, дүйнөнүн атактуу маданий борборунда аргументтер менен далилдер кыргыздын атактуу уулу Чыңгыз Айтматов болгон! Деги кыргыз элинин көзү өткөн жана тирүү жүргөн көрүнүктүү акындары, жазуучулары А.Токомбаевдин, М.Элебаевдин, К.Жантөшевдин, Т.Сыдыкбековдун, К.Маликовдун, Ж.Бөкөнбаевдин, Т.Үмөталиевдин, А.Осмоновдун, У.Абдыкаимовдун, К.Баялиновдун ж.б. “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн өткөрүү идеясы ар биринин жүрөгүндө, аң-сезиминде түбөлүк жашап келген десек жаңылбайбыз.

Ушул саптардын автору да “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн өткөрүү маселесине өзүнүн жупуну үлүшүн кошо алды. 1989-жылы күзүндө Москвада Советтик маданият фондусунун курултайы өтүп, анда СССР Жогорку Кеңешине коомдук уюмдардын атынан элдик депутаттар шайланды. Мен дагы Кыргызстандын атынан курултайга делегат болуп барган элем. Ал кезде Союз алдуу-күчтүү болчу, атактуу академик С.Лихачев ошол кезде Союздук маданият фондусунун жетекчиси эле, ал киши менен тааныш элем. Депутаттыкка көрсөтүлгөн талапкерлердин арасында Лихачев

да бар болчу. Курултай башталып, талапкерлердин кандидатуралары талкуулана баштаганда, кыргыз делегациясынын атынан сөз алып биз, кыргыз делегаттары, Сиздин депутат болушунузду колдойбуз, биздин бир гана өтүнүчүбүз бар: кыргыз элинин улуу эпосу “Манасты” Сиз жакшы билесиз жана поэтикалык элдик чыгарма катары жогору баалап жүрөсүз. “Манастын” миң жылдык тоюунун өтүшүнө Советтик маданият фондусунун жетекчиси, атактуу окумуштуу катары жардам берүүнүзду суранабыз деген өтүнүчтү айттым. Академик өзүнүн жооп сөзүндө “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн өткөрүү жөнүндөгү менин сунушумду кызуу куттуктады, ошол күнү ал СССР Жогорку Кеңешине депутат болуп шайланды.

Эсте каларлык дагы бир окуя. 1990-жылдын 12-апрелинде Кыргыз ССРинин он экинчи чакырылган Жогорку Кеңешинин сессиясы ачылып, сессиянын күн тартибинде кыргыз элинин маданий жана тарыхый эстеликтери да коюлган экен. Бул маселе талкууланганда мен атайы даярданып, бул маанилүү маселеге кеңири токтоп, сөз сүйлөдүм.

Ар бир элдин ардактап жүргөн улуттук сыймыгы болот, рухий сыймыгынын бийиктигин көргөн чоң салтанат – тилеги бир кыргыз элинин совет доорундагы улуттук тилдеги “Манас” эпосунун миң жылдык тоюн өткөрүү десек жаңылбайбыз. Тарых деген өжөр жана калпыс нерсе. Ким кепил боло алат: беш-он жылдан кийин “Манастын” миң жылдык тоюн өткөрө алабыз деп, азыр эң кыйын мезгилде жашап жатабыз. Ар кандай элдин биримдиги, болоттой курчтугу, темирдей мүнөзү катаал мезгилде чыйралат, чыңалат жана текшерилет. Ар кандай кыйынчылыктарга карабай “Манастын” миң жылдык тоюн үстүбүздөгү жылы өткөргөнүбүз, чоң окуя болду. Мезгил өтөт, элдин курсагы тоет, кийимибиз бүтөлөт. Биздин эл мындан да кыйын мезгилдерди башынан өткөргөн. Эң негизгиси “Манас” – биздин тилибиз жана дилибиз экенин унутпасак.

1991-жылы А.Акаев биринчи Президент болуп шайланганда, мен каршы добуш берип, анын өзүнө мен каршы болдум деп кат жазып жиберген элем, угушума караганда менин катымды алыптыр. Президентке бир эле мен каршы болуп кат жазсам керек, ошого ыраазы болгонбу, мага өзүнүн капа болгонун такыр билдирген жок. Тескерисинче, Жогорку Кеңештин сессиясында дайыма мага болгон жакшы мамилесин көз көрүнөө билдирип жүрдү. Ал турмак, республикалык телерадио комитетине төрага, бай “Учкун” концернине башкы директор болуп барыңыз деп сунуш кылганда, сууга агып бараткан республикалык “Кыргыз тили” коомуна өз ыктыярым менен президент болуп келдим. Азыркы шайлоодо 24-декабрда мен “Манастын” миң жылдык тоюн өткөргөндүгү үчүн А.Акаевге добуш берем.

Кыргыз тилине мамлекеттик тил статусу 1989-жылы 23-сентябрда КР Жогорку Кеңешинин сессиясында берилген. Мен ал сессияга депутат эмес, Жогорку кеңеш түзгөн мамлекеттик тилдин долбоорун даярдаган комиссиянын мүчөсү катары катышкамын. 1993-жылы республиканын Жогорку Кеңеши жаңы конституцияны кабыл алганда, анда мен депутат элем. Кыргыз тили мурдагысындай эле мамлекеттик тил катары өз статусунда калган. Алгачкы жылдары мамлекеттик тилдин кадыр-баркы

өсүп, бийлик тарабынан жакшы көңүл бурулуп, кыргыз өкмөтүндө бөлүм түзүлүп, министрликтерде, областтарда, шаарларда, райондордо мамлекеттик тилди өнүктүрө турган кызмат орундары ачылып, мамлекеттик тил жандана баштаган, орустар жана орус тилдүүлөр кыргыз тилине болгон өзүнүн мамилесин өзгөртүп, кыргыз тилин үйрөнө баштаган. Тилекке каршы, ар түрдүү шылтоолор менен кийинки жылдары жогоруда аталган мамлекеттик тил боюнча штаттар жоюлуп кетти.

Өкүнүчтүү нерсе, бул маселе боюнча биринчи кезекте биз, кыргыздар, өзүбүз күнөөлүүбүз, өзүбүз расмий чогулуштарда, сессияларда, курултайларда уялгансып, ал турмак жээрип кыргызча сүйлөбөйбүз. Эгерде өзүбүз кыргыз тилин урматтабасак, сүйлөбөсөк, ага өзгөчө көңүл бурбасак, башка элдердин буга башы оорумак беле? Тилекке каршы, мурдагы жана азыркы парламентибиздин депутаттары, айрыкча мыйзам чыгаруучу палатанын спикери баш болуп көпчүлүк учурда кыргыз тилин жээришет. Алардын көпчүлүгү кыргыздар жашаган аймактардан депутат болуп шайланышкан. Депутаттыкка талапкер болуп жүрүшкөндө, кыргыз тилинин ар-намысы үчүн кашык каныбызды аябайбыз деп элге убада беришкен.

Өткөн айда алар “орус тилине кыргыз тили менен бирдей мамлекеттик тилдин статусун берүү” маселесин жашыруун добушка коюшуп, 17 депутат колдоп, 9 депутат каршы чыгып, өтпөй калган болчу. Тилекке каршы, палатадагы кыргыз тилин урматтаган айрым күчтөр бул чечимге макул болбой, каршы чыгып, мыйзамды бузушуп, бул маселени кайрадан добушка коймок болорун угуп, өтө капа болдум да, мен өзүм билген айрым депутаттарга ошол күнү телефон чалдым, өз пикиримди айттым. Эгерде орус тили кыргыз тили менен катар мамлекеттик тил болуп калса, анда кыргыз тилинин келечегинин бүткөнү, силер кыргыз элинин алдында өмүр бою уят болосунар дедим. Ушундай эле депутат Сатыбалды Жээнбековго телефон чалып: “Сатыбалды үкам, орус тилин мамлекеттик тил кылабыз дегендердин арасында сен бар экенсиң, сен терең ойлонуп көр, анын түпкү келечеги эмне менен бүтөөрүн ойлон” дедим. Ал мас болгон адамдай одураңдап, күтүлбөгөн жерден республикалык кадырлуу газетанын жана жогорку маалыматтарды мага айткан инсандын адресине (мен анын ысымын айтканым жок) өзүн-өзү сыйлаган адам оозуна алгыс ыплас сөздөр айтып, сиз эмне үчүн парламенттин ишине киришесиз деди.

Сатыбалды өз максатына жетти. Жашыруун добушка күн тартибине коюлган маселени 22 депутат колдогон, 2 депутат каршы, 2 депутат бейтарап калган. “Орус тилине кыргыз тили менен бирдей мамлекеттик тилдин статусун беребиз” деп колдогон депутаттардын бардыгы эле интернационалист болуп, орус тилине жан-дили менен күйүп, түтөп от болуп жаткан жери жок. Бул жерде чоң сасык саясат жыттангансыйт. Айрымдары өзгөчө Чүйдөн, Бишкектен депутат болуп шайлангандар өздөрүнүн шайлоочуларына, эгерде мени депутат кылып шайласаңар, орус тили мамлекеттик тил кылууга убада берем деп касам ичишкен, айрымдары бул маселе референдумга кирсе, кыргыздар менен орустар ортосунда чыр-чатак

чыгып кетсе, Президентке минус болот деген арамдыгы бар го. Таза ишти таза кол менен жасоо керек.

Кубана турган нерсе, акылмандык, калыстык бул жолу үстөмдүк кылды. Эл өкүлдөр палатасынын депутаттары жети өлчөп, бир кесип, эң туура чечим кабыл алып, бул маселе боюнча мыйзам чыгаруучу палатанын калың элдин жан-дүйнөсүнө чоң бүлүк салган чечимин колдобой коюшту.

1995-жыл.

Салижан ЖИГИТОВ,
профессор

“КЫРГЫЗ ӨҢДҮҮ КЕДЕЙ ЭЛДИН ТИЛИ ӨНҮКПӨЙТ”

Бүгүнкү экономикалык оор мезгилде орус тилдүү элдердин Орусия, Немисия сыяктуу Ата мекендерине кетип жатышын биздин билермандар тилге такап, “орус тилине расмий статус бере салсак алардын көчүп кетүү агымы токтойт” деп орус тилине конституциялык статус берүүгө аракет кыла башташты. Бирок анын артында башка максаттар жатат деңизчи, ошентсе да ушул тил тууралуу анча-мынча сөздөр жүрө баштады. Тил дегенде эле өнүкпөс тилдин эскирбес көйгөйлөрү эске түшөт. Булар жөнүндө баягы эле “кыргыз тилинин кызматчысы Салижан агай Жигитов ой бөлүшөт.

Маектештен

Мен эне тилибизде гезит же журнал чыга баштаса дайыма сүйүнөм. Себеби ар кандай басма сөз органы эл пайдалуу маалыматтарды ташып алып барат. Ал эми кыргыз эли азыр информацияларга өтө муктаж. Бөөдө жабылып калган “Асаба” газетасынын кайрадан чыга башташына да сүйүнсөм болот эле, бирок сүйүнө албай турам. Бул газетаны чыгара баштагандардын жакшы эле акчасы бар сыяктанат, анткени газета чыгаруу иши өтө кымбат, дайым эле үстөк пайда алып келбеген бизнес. Акча болгондон кийин кой терисин жамынган бөрүдөй же бөрү терисин жамынган койдой көрүнбөй, жаңы ат менен жаңы дидар менен, жаңы газета чыгаруу мүмкүнчүлүгү бар эле. Албетте, мындай мүмкүнчүлүктүн пайдаланылбай калганы өкүнүчтүү. Экинчиден, азыркы “Асабанын” эски “Асабадан” анча деле оңунан чыкпаган тапандыгын, “андигидот” дегендей кишинин ыйлагысын келтирген куудулдугун, жана дагы башка баяндоо, сүрөттөө таасир этүү манераларын туурап атканы да жан кейитпей койбойт. Мен кыргызча газеталардын өкмөтчүлүгүнө деле, өкмөткө касына деле интервью бере берем. Мага өз ой-пикиримдин көпчүлүккө жеткени керек.

Салижан агай, сизди кыргыз тилинин күйөрманы десек болобу?

Мен кыргыз тилине күйөрмандык кылган кишилерди, күйөрмандыкты кесип кылып алгандарды жаман көрөм. Себеби өзүнүн жакшы иши менен, адал эмгеги менен, өзүнүн чыгармалары менен элге тааныла албагандар

кыргыз тилине күйөрман болуп таанылат. Көбү күйөрмандыкты акча табуунун, элден же өкмөттөн акча жулуп алуунун жолу кылып алышкан. Тил жөн эле шылтоо.

Мен кыргыз тилинин күйөрманы эмесмин. Мен эне тилимдин кызматкеримин. “Кыргыз тили үчүн өлүп берем” деп бакырбай колумдан келгенди жасаганга аракет кылам. Баары ошондой болуш керек. Кыргыз тилине күйбөй эле койсун, өзүнө күйсүн, өзү акылдуу, билимдүү, иштерман болсо - элге кылган жакшылыгы ошол. Өзү ууру, мите, кул болбой адал эмгеги менен жашаган кыргыз гана элине жакшылык кылат. Мен маданияттуу, билимдүү кишилердин ичинен кыргыз тилинин күйөрманы болуп көрүнгөндөрүн көрө элекмин. Күйөрмандар чаласабат, демагог, тилди туу кылып алып, акча, атак-даңк издеген кишилер. Мен ошон үчүн кыргыз тилинин күйөрманы десе иттей арданып кетем.

Агай, тил жөнүндө мыйзам кабыл алдык, коом түздүк, комиссия түздүк, бирок өнүкпөй келет. Эмнеден жаңылып жатабыз?

Кыргыз тилине тийешелүү миң мыйзам, эки миң токтом кабыл алсаңар да, ал тургай жанагы БУУ атайын токтом кабыл алса да кыргыз тили өнүкпөйт. Закон менен тил өөрчүбөйт. Тилдин өнүгүшү ошол тилде сүйлөгөн элдин санына жана сапатына жараша болот. Кыргыз кичине эл. Кыргыз өзү көчүп-конуп жүрө берсе, 2000 жыл же эне тилинде илим билим жаратпаса, же бир динге кирбесе, же бир молдосу бир китеп жазып койбосо, анан тили кайдан өнүксүн. 3 млн. Кишиси бар эл - аз эл, кыргыз жүдөө эл. Кичине жүдөө элдин тили жакшы өнүкпөйт.

Экинчиден, элибиздин сапаты да начар болуп жатпайбы, интеллигенциянын сапаты төмөн. Жаза албайт, башы жакшы иштебейт, башын иштеткенди каалабайт. Кыйналгысы келбейт. Тил дегениң - эң оболу жазма тил. Аны өнүктүрүш үчүн кыргыз тилинде жазыш керек. Биздин жаман философторубуз, экономисттерибиз, психологдорубуз ж.б. орусча жазып жатпайбы. Анысынын эч бир оруска кереги жок.

Үчүнчүдөн, бир элдин тили өнүгүшү үчүн анын шаар калкы болуш керек. Кыргыздар өзү шаар курган эмес, анан бирөөлөр куруп койгон шаарларга кирип алып, чатак чыгарып жатпайбы, “эмне биздин тилде сүйлөбөйсүңөр” деп. Шаарларда 80-90 пайыз кыргыз болуп калса аргасыз кыргыз тили иштетиле баштайт. Анан элдин шаар маданияты болуш керек. Айылдык көчмөн элдин маданияты шаардык элге жарабайт. Ошон үчүн европалык маданиятты өздөштүрүп алып, анын үлгүсүндө бир шаардык

маданият чыгарса, айыл аны ээрчийт. 20-30 жылдардан кийин кыргыздар 5 миллионго жетип калса, тили өнүгүшү мүмкүн, эгер экономика да өнүксө. Экономика өнүкпөсө, азыркы таз кейпибизди кийип отура беребиз.

Орус тилине конституциялык расмий статус бергени жатабыз. ошентсек эле көчүп кетип жаткан орус, немистер калып калабы?

Орустар да кыргыздардан бетер бечара болуп жатпайбы. Орус - алп эл, маданияты аябай мыкты. Мен колумдан келсе, Кыргызстанда орус тилине тыюу салып коймокмун, ошондо эле ого бетер үйрөнмөк. Москва да Кыргызстанда орус тилине рамий статус беришин көксөдү. Эми бул провинциалдык аң - сезимден чыгып атат. Путин болсом айтмакмын “орус тилин запрет кылсаңар деле, башка кылсаңар деле мейли, өз ишиңер биздин чатагыбыз жок” деп. Орус өкмөтү да, биздики да орус тилин спекуляция кылып жатат. Анан аны бир топ депутат туу кылып көтөрүп, орус тилине күйөрман болушат. Орус тилине күйөрман болгондун кереги жок, ал - улуу тил. Кыргыздар бир улуу тилдин этегин кармаш керек эмеспи.

Азыр орус тилинде чыккан китептер анча-мынча Бишкекте сатылат, ал эми областтардын борборлорунда, башка шаарларда сатылбайт. Китептер кымбат, биздикилердин алганга акчасы жок. Демек кыргыз интеллигенциясы өркөнү өскөн дүйнөдө арааны жүрүп турган илим-билим информациясынан тышкары калып атат. Орус тилине расмий тил статус берилгенден орусча китептердин Ошто, Нарында, Таласта, атүгүл Бишкекте арзан баада сатылбай турганы да бештен белгилүү. Орус тилине күйөрмандык кылгандар кыргыз элинин орусча информациялардан куржалак калганын капарына алып, кайгырып да коюшпайт.

Кыргыз тилинде китеп чыгаруу иши токтоп калгандай.

Эми анча-мынчалар жазып, китеп чыгарайын десе, акчасы жок. Эптеп бир нерсесин сатып, акча таап, китеп чыгарса алган киши жок. Мен 1997-жылы Алыкул жөнүндө “Акындын эки өмүрү” деген 1000 нуска китеп чыгардым эле, эмгиче эч ким албайт, өзүм барып алып жатам. Адистерден бирөө да албайт. Себеби баары кедей. Кыргыз өзү кедей. Кедей элдин тилинин өнүгүшү кыйын.

Тил күйөрмандары иш кагаздары кыргызчалансын, айрым чиновниктер жана депутаттар кыргызча сүйлөсүн деп наалышат. Бирок алар кыргыз тилинде азыркы замандын илим-билимине тиешелүү маалыматтар жоктугуна кайдыгер карашат. Маселен, кийинки он жылдыкта чет элдиктер берген акчага фольклордук чыгармалар, “Манастын” варианттары, ага тиешелүү 200

чамалуу илимий чалыш китеп, жыйнак, брошюра жарык көрдү. Ошол эле учурда жаш жеткинчектер үчүн илимий популярдуу бир да журнал, бир да китеп, бир да энциклопедиялык жыйнак жарыяланган жок. Балдарыбыздын дүйнөлүк информациядан сыртта калып жатышы улуттук трагедия эмеспи. Буга каңырык түтөткөн тил күйөрмандарын көрдүңбү? Албетте, жок.

Азыр Европадан бирөө китеп чыгарып бербиз, которуп бергиле десе, сүйлөшкөн адам тууганын көрсөтөт. Ал эптеп которот, дагы бирөөнү табат. Азыр жуликтер көбөйдү.

Америкалыктар деле келесоо экен. Англис тилин билген киши акылдуу деп ойлошот. Англисче билген кыргыздардын ичинен деле бир акылдуусун көргөн жокмун.

Салижан агай, айрым христиандык агымдар өздөрүнүн китептерин кыргызча которуп жатат. Аны да жөн которбой, накта кыргызча кылып коюшат. Мисалы, Иисус – Ыйса, Исая – Жашыя, Иаков – Жакып, Иордан – Жайардан сыяктуу. Ушул котормолор туурабы же алар элди тартуунун амалы кылып жатышабы?

Мусулман дининин кыргыздан чыккан руханийлери (билимдүүлөрү) эне тилинде исламдын жөн-жайын түшүндүргөн китептер жазууга жарабайт. Жаназа окугандан, дуба кылгандан, анча-мынча оозеки вааз (проповедь) айткандан башка насыяттар алардын колунан келбейт. Ислам динин кыргызча китептер аркылуу пропаганда кылууга акчалары да жок. Ал эми христиандар, кришнаиттер бай экен, акча берип, диний китептерин кыргызчалатып алышат. Көпчүлүк котормолору өтө начар, кыргыз жазма тилинин грамматикалык жана эстетикалык талаптарына жооп бербейт. Бирок айла канча. Акчасы көптөрдүн идеологиялык жапырыгын кедей, жүдөө эл токтото албайт окшобойбу.

Ошентсе да диний китептердин кыргызчаланышына мен каршы эмесмин. Алар эне тилибиздин жазма вариантынын жаңы терминдер, абстрактуу түшүнүктөр менен байышына балким аралжы боло алар.

**Маектешкен Базарбай Гапаров
2001-жыл**

Казат АКМАТОВ,
КР Эл жазуучусу

КЫРГЫЗДАР НАМЫСКӨЙ БОЛУШУ КЕРЕК

- **Каке, жаңы жылды кандай, эмнеден баштадың?**

Көптөн бери жаңы жылды мен Ноороздан баштайм. Канчалык батышчыл болобуз десек деле баары бир чыгыштын (Теңирчилик) календары кыргызга жакын. Чын курандын айында (кыргыз “баар” деп да коет) аяз чыгып, жер көктөйт, табигат жаңырат. Табигаттын бир бүчүрү катары мен дагы баарда жаңырам. Көк чечек гүлдөрдү көрүп, маанайым өзгөрөт, жарпым жазылат, көкүрөккө таза аба толот.

ЮНЕСКО Эл аралык Эне тил күнүн кабыл алган күнгө (21-февраль) жакындап калдык. Эмнеден улам, кайсы көйгөйлөрдөн ушундай чечимге келди деп ойлойсуң? Кенен айтып берүүндү биздин гезиттин окурмандары күтүп жатышканын сезип жүрсөң керек?

ЮНЕСКОнун уставдык негизги милдети - бардык элдердин рух дөөлөттөрүн жоготпой сактап калуу. Тил дагы ошол казынага кирет. Бирок ЮНЕСКО канчалык аракет кылса да болбой жыл сайын жер үстүндө ондон, бештен тил “өлүп” кетип жатат. “Өлүп” деген албетте шарттуу түшүнүк. Мисалы, папуастардын “өлгөн тидери” алардын өзүлөрү үчүн типтирүү эле жашай берет. Бирок ал тилдер эл аралык, мамлекеттик, улут аралык аренадан чыгып калган лексикалык курал болуп эсептелет.

Ошондой акыбалда калбас үчүн ар бир өлкө өзүнүн улуттук тилине мамлекеттик даража берүүгө умтулат. ЮНЕСКО мына ушул шартты колдоого милдеттүү. Ансыз ал эл аралык уюм (БУУнун астындагы) өз вазыйпасын аткарбаган болоор эле. 21-февраль –“Эл аралык эне тил күнү” деген дата мына ушул жагдайдан келип чыккан.

1993-жылы ЮНЕСКО Ч.Айтматовдун 75 жылдыгын Парижде өткөрүп, ошол үлпөткө барып калдык. ЮНЕСКОнун Башкы катчысы Ф.Майордун кабинетинде олтуруп улуттук тилдердин начар акыбалы жөнүндө сөз болуп калды. Ошондо Чыкем дагы, мен дагы кыргыз тилин мисал кылып, бир топ сунуштарды айткан элек. Сунуштарыбыздын эң негизгиси - БУУнун беш тилинен башка кенже тилдерди өксүтпөй, басмырлабай турган механизмдерди камтыган Эл аралык Конвенция кабыл алуу жөнүндө сүйлөшкөнүбүз эсимде. Ф.Майор олуттуу сөздү деле тамашага чалып, күлүп

сүйлөгөн киши эле. “Айтматов мырза, сиз кыргыз тилинен башканы билбесеңиз эмне кылабыз?” деп алакан жайып күлүп, бирок биздин сунушту колдоорун айткан болчу. Тилекке каршы ал киши көп өтпөй кызматынан кетип, маселе ошол бойдон ишке ашпай кала берди. Бул көйгөйдү ишке ашыруу үчүн бир нече өлкөлөр биригип туруп, ЮНЕСКОго Конвенциянын долбоорун даярдап сунуш кылсак болоор эле деп ойлойм. Ал үчүн кайратман, демилгечи азамат керек. Балким андай демилге бизден, кыргыздан чыгып калаар? Ойлонолу!

Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссияны түптөгөн киши катары айтсаң, ушул комиссиядан кандай иштерди жана кандай натыйжаларды күттүң эле? Күткөндөрүң аткарылдыбы, аткарылбаганы да арбын болсо керек?

“Мамлекеттик тил жөнүндөгү” мыйзамды (1989-ж) ишке ашырууга түрткү бере турган, “КРнын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия” дагы кажыбас кайратман кыргыз элинин катуу талабы менен түзүлгөн болучу. Элден айланып, тегеренсе болот. Анткени кыргыз элим, кутман журтум өз улуту, өз өлкөсү үчүн ачка калса дагы, окко учса дагы бардыгына кайыл болуп, ыйык милдеттерди баатырдык менен аткарып келет.

Ошол эл өзү түзүп, өзү колдоп, даярдап берген демократияны дагы, улуттук тилди дагы өнүктүрүп алып кете албастан, бийлик менен байлыкка азгырылып сатылган өлкө башчыларыбыз, анын алдындагы эки жүздүү алдым – жуттум бюрократиябыз 20 жылдан бери кендирибизди кесип келатат.

Улуттук тилибиздин, орошон маданиятыбыздын, атактуу адабиятыбыздын, кинобуздун, театрыбыздын өнүкпөй өсүп жатканынын күнөөкөрү – барып келип эле паракорчулукка такалат. Анткени, жогорудагыларга огожо боло турган эл байлыгын, эл казынасын ошол жексурлар жеп, талап-тоноп кетип жатышат. Ошондуктан элиме чакырык, чакырык эмес ач айкырык салаар элем: “Оо, калайык журтум, паракорлорго каршы жапа тырмак күрөшкө чыгалы!” Мен ушуга элдик демилгечи болоюн деп күндүр-түндүр отуруп бир “Долбоор” даярдап, Ак үйгө расмий түрдө жөнөткөм. Ошондо коомдук күрөштүн бардык түрлөрү (дүйнөдөгү мамлекеттердин тажырыйбасын эске алып) ачык, даана жазылган. Азырынча Ак үйдөн жооп жок.... бир ай өттү.

Мамлекеттик тил менен расмий тилди жарыштырып койгондон эмне уттуң?

Орус тили кантсе да күчү толук “семиз бала”. Кыргыз тили совет доорундагы саясат итий менен зордоп ооруткан “арык бала”. Экөө тең, ал түгүл дагы бир топ “балдар” жергебизде чогуу чоңоюп, бирдей даражада өссө жаман болбойт эле. Ошондуктан итий баланы аттап-тондоп, жакшылап багып, сыркоосунан айыктырышыбыз керек. Өз мекенинде ал бала кор болбостон, бардык майда улуттар сыймыктанган мыкты “жигит” болуш керек. Аны кантип жасайбыз деген жолду жогоруда айттым. Тилди өнүктүрүүнүн негизги эле амалы көпчүлүк кыргыздар жакшы маанидеги улутчул болуш керек.

Мамлекетти тил даражасы (статусу) боюнча расмий тилден жогору тургандан кийин расмий тилдүү “туугандар” өзгөчө депутаттар эмне эле тирешип, атаандашып жүрүшөт? Койгула деп койгон колундан келет болуш керек.

Эсимде, тележурналист Алексей Филатов 1995-2000-жылдары “Пирамида” телеканалында “Ток шоу” деген берүүнү уюштуруп, биздин өтүнүч боюнча айына бир жолу кыргыз тил маселеси тууралуу “талаш” уюштурчу. Ошол берүүгө кыргыздын мыкты жарандары (Т.Касымбеков, К.Бобулов, К.Асаналиев, Б.Жакиев ж.б.) катышаар эле. Бир сапар Филатов мага чалып, сиз “Ток шоуга” өзүңүз каршылаш тандап, чакыра келиңиз дейт. Мен, экөө тең билсе дагы бир ооз эне тилинде сүйлөбөгөн эргулдар Ф.Куловду же болбосо Зайнидин Курмановду өзүң билгизбей чакыр, мен чакырсам экөө тең келбейт дедим. Кечинде студияга барсам З.Курманов отурат балчайып. Мени көрө коюп эле өңү бузулду. Анда ал Парламенттин депутаты, Спикердин орун басары болчу. Жанына барып, катар отурдум эле, Курманов дароо отургучун менден жийиркенгендей эки-үч кадам алдыга жылдырып алды. Мен анын далдаасында калдым. Алдыбызда телекамера. Курмановдун жоругун көрүп, Филатов чебелектей түштү. Бирок ага унчуга албай эле, берүүнүн планы боюнча биринчи сөздү мага суна салды:

Казат Акматович! Вот вы, комиссия по госязыку, все время жалуетесь, что вам мешают кыргызский язык развивать. А ведь никто же в этом вам не мешает. Развивайте пожалуйста сколько хотите.

Мешают! – дедим мен ачуумду зорго басып.

Кто конкретно? Русские что ли?

Нет. Не всегда русские. Прежде всего кыргызские курмановы! Не видите что ли, вот как оно кыргызский язык заслоняет своим тучным телом? – деп Курмановду көрсөтсөм, капталдарда отурган жаштар шарактап күлүп жибершти. Байкасам кыргыздын жалаң мекенчил азаматтары экен.

Филатов аларды билбей туруп чакырып алган го. Аңгыча болбой Курманов ордуна булжунуп турду да кетип калды.

Мына ушул окуя, арадан канча жыл өтсө да менин жүрөгүмө сайылган кылкан сымал сыздатып, оорутуп келет. Кудай тилибизди курмановдордон сактаса деп тилейм.

Республиканын жетекчилерине тил маселесин курчутуп, элдерди кармаштырбас үчүн кандай сунуштарды, кеп-кеңештерди айтат элең?

Тил билүү жагынан (кыргыз, орус тилин албаганда) биздин качкын жетекчилер (А.Акаев, К.Бакиев), кийинки Р.Отунбаева, А.Атамбаев дурус эле орундарда турушат. Мисалы, А.Акаев Хельсинкиде өткөн ОБСЕнин Бүткүл дүйнөлүк конгрессинде, БУУнун жыйындарында англисче сүйлөөчү. К.Бакиевдин Милянфанда дунганча сүйлөгөнүн укканбыз. Р.Отунбаева Кыргызстандан чыгаары менен эле “инглиш” болуп кетчү. А.Атамбаев болсо Түркияда жүргөндө дайыма түрк тилинде сүйлөп биздин туугандарыбызды кубантат. Бул көрүнүш негизи жаман эмес, Бирок, тилекке каршы, бул тил Кыргызстан (БУУнун расмий мүчөсү) мамлекетинин Конституциялык даражасына туура келбеген көрүнүш.

Маселен, Акаев кезинде ушул турган кошуна Кытайга расмий визит менен барып алып орусча чайылдаган. Баарыбыз жерге түкүргөнбүз. Кытай өлкөсүнүн мурунку башкармасы Цен Цзя Мин, мисалы, англис тилин суудай билген адам болгон. Бирок бүткүл дүйнөнү расмий визит менен кыдырганда бир да жолу кытай тилин башка тилге алмаштырган эмес. Анткени, чоң болобу, кичине болобу, кандай гана өлкөнүн улуттук тилин башка тилге алмаштырууга болбойт. Антсең өлкөнүн жүзү жоголот, БУУнун Уставы дагы ушуну эске алган.

Тил маселеси боюнча суроолор да, көйгөйлөр да өтө эле арбын. Азырынча ушуну менен токтото туруп, чыгармачылыктан кеп курбайлыбы. “Архат” романынын аркасы менен Индияга барганыңдан кабарыбыз бар. Индия жөнүндө кыскача айтып берерсиң. Тил маселеси Индия өлкөсүндө кандай болду экен?

“Архат” романынын англис тилинде чыгарылганынын бет ачары болуптур. Китептин бет ачарынын Индияда өтүшүнүн себеби эмнеде? Китепке Индиялыктардын мамилеси кандай болду?

“Архат” романы азыр 4-5 чет тилде чыкты жана дагы ошончо тилге которулууда. Англис тилинде чыкканын биздеги индия элчилиги окуган экен. Өткөн жылы жазында Элчи мырза жубайым экөөбүздү үйүнө конокко чакырып калды. Барсак ошол жерден: “Архатты” окудук, быйыл күздө

Делиде буддистердин бүткүл дүйнөлүк жыйыны болот, ошол жыйында сиздин романыңыздын бет ачарын өткөрсөк кандай болот”, - дейт. Макул дедим. Ошону менен ноябрь айында Индияга барып, кыргыз романын белгиледик. Тактап кетүүчү бир жагдай мындай. Делиде Далай лама менен жолукканымда ал киши “Делиде “Архаттын” бет ачарын өткөрүү чатакка айланышы мүмкүн. (Кытай делегациясы каршы болот) ошондуктан бул ишти мен жашаган Драхсалам шаарында өткөргүлө” деген кеңешин айтты. Натыйжада ошондой болду. Индиянын түндүгүндөгү Драхсалам аймагын “Кичи Тибет” деп аташат экен. Анда “Чоң Тибеттин” (Кытайдагы) тогуз министрлиги жайгашкан экен. Ошол тогуз министрликтин экөө: Тышкы иштер жана маалымат министрликтери биргелешип романдын бет ачарын өткөрүштү. Үч күн сый көрсөтүп алып жүрүштү да, аягында: “Архатты” адегенде англис тилинде басып чыгарабыз, андан соң хинди жана тибет тилдерине которобуз дешти. Жакында алардан кат алдым. Маселелер оң чечилип жатат деп жазышыптыр. Мен ойлонуп туруп, китептин биринчи тиражынан түшкөн кирешени Драхсаламдагы жетим балдар үйүнө которуп коюуну өтүндүм.

Индияда дагы тил маселеси бир топ татаал жагдайда. Бир жарым миллиард калкы бар өлкөдө жүздөн ашык улут жашайт. Ошондуктан алар хинди менен катар англис тилин дагы мамлекеттик тил деп кабыл алышкан. Бирок индиялыктар тилибиз өспөй жатат деп кабатыр болбогон эл. Себеби, улуу өлкөнүн байыркы күчтүү маданияты, дини, тили, саясаты кимди болсо дагы өзүнө сиңирип, “жута” берет экен. Дал ошол сыңары биздин ата-тегибиз болгон сактар (хиндиче “саакья” деп эки үндүү менен айтылат экен) зор өлкөнү каратып алып, төрт кылым бийлик кылабыз деп жатып, өзүлөрү индус мухитинде эрип жок болуптур. Ошондой эле тагдырга арийлер, моголдор, хунндар ж.б. туш болгон.

**Маектешкен Түгөлбай
МАМБЕТЖУНУШОВ**

ЭНЕ ТИЛИБИЗ ГЛОБАЛДАШУУНУН КОРКУНУЧУ АСТЫНДА. ЭМНЕ КЫЛУУ КЕРЕК?

XV кылымда жашаган улуу акын Алишер Навои өзүнүн ырларын, чыгармаларын фарс тилинде да, түрк тилинде да жазгандыгы белгилүү. Ал акын гана эмес, аалым да болгон. Тил боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алишер Навои тилдерди салыштырып изилдеген “Мухамед – ал лугати” аттуу китебинде фарс тилине караганда түрк тилинин бай тил экенин ырастап көрсөткөн экен. Эки тилде тең ыр жазып, эки тилдин тең дарамет-мүмкүнчүлүгүн жакшы билген улуу Навоинин ою ушундай болгон. Менин айтайын дегеним, ушул дүйнөдөгү бай жана улуу тилдин (бул жерде жалпы эле түрк тили жөнүндө сөз болуп жатат) мүмкүнчүлүгүн илим-билим заманында жаркыратып - жайнатып ачуу керек эле. Ошол байыркы улуу түрк тилинин бир бутагы болгон Анадолу түрктөрүнүн тилинин бактысын Түркияда кантип ачышкандыгынын мисалын кеп башында бир, эки ооз сөз менен айтып өткүм келип турат.

Эне тилдин мүмкүнчүлүгүн ачууну жана аны англис, француз, испан тилдериндей дүйнөлүк деңгээлге жеткирүү милдетин 1932-жылы Түркияда калк башчысы Ататүрк алдыга коюп, өзүнүн атайын буйругу менен “Түрк тилин изилдөө коомун” түзгөн. Бул жерде илимий терминдерди иштеп чыгууга айрыкча көңүл бурулган. Кайра-кайра тил курултайлары өткөн. Бүтүндөй түрк мамлекети, түрк эли алдыга коюлган улуу максатты ишке ашыруу үчүн изден тайбай тынымсыз күн-түн иштеп отуруп, натыйжада бүгүнкү күндө Түркияда түрк тили канат - бутагы жайылып өскөн күч-кубаттуу мамлекеттик тилге айланып отурат. Эне тил үчүн күрөштүн башында Ататүрк жанагинтип өзү турган. Азыр Түркия Республикасынын Конституциясында бир гана түрк тили мамлекеттик тил болуп саналат. Мамлекет ичиндеги бардык чогулуштар, межилистер, курултайлар, Парламенттин иши, иш кагаздар, өкмөт жетекчилеринин чет өлкөлүктөр менен сүйлөшүүлөрү, расмий кабыл алуулар мамлекеттик тилде гана жүргүзүлөт. Басма сөз, телерадио бүт түрк тилинде. Ататүрк алдыга койгон асыл мүдөө ушинтип ишке ашкан.

Ал эми дүйнөгө даңкы чыккан океандай “Мансты” жараткан кыргыз тили түрк тилдеринин ичиндеги эң бай жана кылымдарды карыткан байыркы тил болуп эсептелет. Атактуу академик Малов Байыркы Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар - байыркы кыргыз тилинде жазылган деп эсептеген. Соңку салыштырма лингвистикалык – адабий айрым изилдөөлөр Жусуп Баласагындын атактуу “Кут табуу билиминин” тили байыркы уйгур тилине караганда, байыркы кыргыз тилине жакындыгын белгилеп жатат. Дүйнөлүк тилдерди изилдеген аалым Альбертас Лауринчюкас “Ковбой истории и торжество разума” деген китебинде жер-суу, тоо-ташты

атоо жагынан кыргыз тилинин абдан бай экенин таңгалуу менен жазат. Дегеле коомдун, адамдын, табияттын не бир түркүн түстүү кылдат жагдай - көрүнүштөрүн чагылтып берүү жагынан кыргыз тилинин мүмкүнчүлүк байлыгы миң кырлуу десек жаңылышпайбыз.

Сурагым келет, ушундай орошон тил, “Манастын” керемет бай тили БУУнун футурологдору айткандай, жүрө-жүрө тарыхтын сахнасынан түшүп, жоголуп кетиши мүмкүнбү? Келечексиз болушу мүмкүнбү? Менин бекем ишенимимде уул-кыздарыбыз, тукумдарыбыз эне-тилибиздин баркына жете билсе, ага болгон сүйүүбүз ашып-ташып турса, эгерде калк башчылары мамлекеттин күчүн, ресурстарын толугу менен пайдаланып, өз Эл - Журту менен бирдикте эне тил үчүн тикесинен тик туруп, уюштуруучулук иштерди бийик деңгээлде жүргүзүп, мамлекеттик тилдин учурдагы муктаждыктарына жана перспективалуу маселелерине кадалана көңүл буруп, тил көчүнүн башында даанышмандык менен туруп беришсе, төмөнтөн түрүлө кайнап чыккан элдик умтулуу кыймыл жаралса, анда кыргыз тилинин келечеги кең жана түбөлүктүү болооруна эч кандай шек жок. Биз дагы эне тилибиз үчүн Ататүрк башында турган түрктөр сыяктуу түп көтөрө аттанып, күрөшүүгө тийишпиз.

Жок, непада андай болбой турган болсо, анда массалык маданият жана күчтүү дүйнөлүк тилдер, күчтүү маалыматтык технология менен куралданып, алакандай Кыргызстанга чабуул коюп жаткан глобалдашуу процессинин кысымы алдында бутуна туралбай жаткан жаш мамлекеттик тилибиз белинен майышып, канчалык бай болсо да, каптап кирип келген компьютерлешкен дүйнөлүк цивилизация селине туруштук берүүгө үлгүрө албай, прогресс дөңгөлөктөрүнүн тепсендисинде калып, бара, бара жоголуу жолуна да түшүшү мүмкүн. Мына ошон үчүн биз кыргыздар, башка элдерге караганда эки эселенген, жүз эселенген кайрат - күч – кубат менен карууну казык, башты токмок кылып, эне тилибиздин сакталышы үчүн анын болочогу үчүн жан аябай иштешибиз күрөшүшүбүз керек. Байыркы жана түптүү, ар намыстуу улут экенибизди дүйнөгө далилдешибиз керек.

Бирок, карап көрөлүчү, бүгүнкү күндө Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзамды турмушка ашыруу үчүн күч аракетинибиздин деңгээли, эне тилибиздин өнүгүшү үчүн атуулдук күрөшүбүздүн даражасы канчалык? Көздү чоң ачып, ушуга көңүл буралычы.

Ырас, бул багытта саамалыктарыбыз, жетишкендиктерибиз, ийгиликтерибиз бар, жылыштар бар. Аны танууга болбойт. Президенттин алдындагы Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия күжүрмөндүүлүк менен иштеп жатат. Анткен менен көңүлдү чөгөргөн, жүрөктү өйүгөн көйгөйлөр чачтан көп болуп жатат.

Момундай бир социологияга көңүл буралычы. Маселен, адамдын адам катары калыптанышында, анын ичинде тилдик жактан өсүп өркүндөшүндө инсанды курчап турган социалдык чөйрөнүн көрсөткөн өрнөктөрү чоң роль ойной тургандыгы белгилүү. Эгерде социалдык чөйрө кыргыз тилинин турмуштук зарылдыгын, практикалык керекчилигин, эне тилге практикалык муктаждыкты, анын сөзсүздүгүн, ансыз коом ичинде жашаш кыйын

экендигин, аны колдонбосоң моралдык жактан да материалдык жактан да азап чегип каларыңды кадам сайын тастыктап билгизип, туйгузуп турса, бул боюнча айныгыс өрнөктөрдү көрсөтүп турса, анда кишиде кыргыз тилин, эне тилин беш колундай билүүгө умтулуу, кардарлык-муктаждык, стимул пайда болот, ал улам күчөйт. Ошон үчүн эгемендүү кыргыз мамлекетинде кыргыз тилинин атмосферасы, туташ чөйрөсү, өлкөнүн учу – кыйырында тынымсыз “жүрөк кагып” турган практикасы зарыл. Ал эми бүгүн кыргыз коомунун чөйрөсү, өзгөчө улуттун жүрөгү болгон Бишкекте кандай “өрнөктөрдү”, “үлгүлөрдү” бизге көрсөтүп жатат?

Маселен, бүгүнкү күндө өсүп жаткан жаш адам өзүн курчап турган чөйрөдөн, кыргыз коомунун ичинен, турмуштун реалдуу жүрүшүнөн эмнени көрүп турат?

Мисалы, ал мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдан төмөнкүнү окуйт: **“Ушул мыйзамды бузгандыгы жана аткарбагандыгы үчүн мамлекеттик органдардын, менчиктин бардык түрүндөгү уюмдардын жетекчилери, ошондой эле юридикалык жана жеке жактар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын чегинде жоопкерчиликке тартылышат”**. Жаш адам ушул статьяны окуйт да, айланасына карайт. Ал тилекке каршы мыйзамдын талаптарын бузуп, аткарбай жатышса да, эч бир начальниктин эл көзүнчө жоопкерчиликке тартылып, жазалангандыгын ушу күнгө чейин көрө элек. Дагы эмнени көрөт? Иш кагаздары далайланган мекемелерде, министрликтерде, өкмөттө баягыдай эле орусча жүрөт. Жыйналышта 99 процент кыргыз отурат. Бирок чогулуш орусча жүрөт, кээ бири кыргызча баштап коюп, орусчага өтүп кетет. Буга эч ким эч нерсе дебейт, тескерисинче бул биздин чөйрөдө норма катары сыяктуу. Үйдө болсо балдарын “мама”, “папа” дегенге үйрөтүшөт. Телевизордон мамлекеттик чоң чиновник: *незаконно курулган үйлөр снос кылынат; самостоятельно иштеп атат; ушундай бир случай болду; организацияга рахмат айтабыз; МЧС министерствосу; лично звонок кылдым; продукты питания түгөндү; андайлар уже жок; обходной жолдорду жасайбыз; экономикабыз не прозрачный; дополнительный доход; ошондой тенденция болуп атат; риск көбөйүп атат; инициатива кылып...* деп сүйлөп турат. Мындай сөз маданиятына эч ким деле кыткылыктап күлбөйт, кескин айыптабайт, боло берет дегендей мамиле өкүм сүрөт.

Кыргызстанда интернет, компьютерлер системасы бүт орусча, англисче. Компьютердик оюндар клубуна барган бала ал жерден кыргыз тилин укпайт да, көрбөйт дагы. Кафе, ресторандардын менюлары жалаң гана орусча жазылат. Рекламалар айлыгы жогору жумушчу орундарга англис тилин жана компьютерди билгендерди гана чакырып турат. Кыргыз тилинде мыкты сүйлөп, мыкты жаза билгендер кызматка чакырылбайт деле. Кыргыз тилин мыкты билгениң үчүн айлыгың да, кызмат даражаң да жогорулабайт.

Дүйнөлүк ар түркүн фильмдерди телевизордон орусча гана көрөсүң. Дүкөндөрдөн кыргызча жомок китеп табыш кыйын. Жогорку окуу жайына кирсең, кыргыз тили деп кыйкырышканы менен түркүн предметтер боюнча окуу китептери жалаң орус тилинде. Университеттерде кыргызча окуу

китептери чочугансып экен-токен гана жолугат. Мынча илим кандидатыбыз, профессорубуз, докторубуз бар деп мактанышат, а кыргызча окуу куралдары көздөн учат...Мамлекет жалгыз гана мектеп окуу китептерине акча бөлүп, башка окуу-методикалык куралдарга, хрестоматияларга, көркөм чыгармаларды басып чыгарууга максаттуу түрдө финансылык каражат бөлбөйт. “Киргиздердин” кубанычына орус тили Конституцияда расмий тил деп жазылып, кыргыз тили менен жол талашып турат. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамды аткарбаган адам расмий тилге шылтоолоп, “конституциялык укугун” коргоп, жаза чарасын сот аркылуу жокко чыгарып коюуга толук мүмкүнчүлүгү бар. Санай берсек көгөйлөр дагы толтура.

Кыскасын айтканда, мына ошентип, эне тил жөнүндөгү кызыл-тазыл ураандар өзүнчө бир башка, ал эми турмуштун өзүндөгү реалдуу картина башка экендигин көргөн жаш адам өз мекенинде эне тилинин практикалык жактан кереги аз “экинчи сорттогу” тил экендиги, мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам көп жагынан формалдуу экендиги жөнүндөгү ойго тымызын келбей койбойт да, анын баалуулук ориентациясында кыргыз тили жогорку орунду ээлебей, турмуштук пайда алып келе турган биринчи дөөлөт орус, англис тили деген түшүнүк – ынанымды көөдөнүндө алдейлеп калышы ажеп эмес. Чоңдордун дүйнөсүндө, чөйрөсүндө эне тили биринчи баалуулук катары практика жүзүндө кадырланып колдонулбаса, анан кичинелердин дүйнөсүндө да мамлекеттик тилге карата көңүлкоштук жаралбай коймок беле. Ал эми тилдин келечеги – жаш муундар эмеспи. Иштин абалы жогорудагыдай болуп отурса – жаштар кайсы өрнөккө шыктанышмак?

Кыскасын айтканда, биз турмуштан, практикадан мына буга ынандык. Мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам чыгарып коюу аздык кылат экен. Эне тил жөнүндө патриоттук ураандар, чакырыктар өтө зарыл. Бирок бул да жетишсиз. Бир сөз менен айтканда, ошол ураандардын, мыйзамдардын турмушка ашышын камсыздай турган реалдуу механизмдерди куруп, ошол механизмдердин кыймылдап иштеп турушун шарттай турган материалдык – финансылык шарттарды түзүү аба менен суудай зарыл. Ошол механизмдер кайсылар? Ал механизмдердин айрымдарына кыскача токтолууга кезек келди.

Биринчи. Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамдын 31-статьясында **“Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилди маалымат-байланыш технология чөйрөсүндө пайдалануу жана өнүктүрүү үчүн зарыл болгон бардык шарттар камсыз кылынат. Кыргыз Республикасында мамлекеттик тилде иш жүргүзүүчү программалык, техникалык жабдуу жана жазма техника менен камсыз кылуу милдети Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө жүктөлөт”** деп жазылган. Бирок тилекке каршы, “Мамлекеттик тилди компьютерлештирүүгө жана компьютердик системаларды кыргызчалаштыруу маселесине мамлекеттик деңгээлде ушул убакка чейин эч көңүл бурулган жок” - деп жазат маалымат технологиялар боюнча чоң адис Эмил Асанов ушул жылдын 23-мартында Билим берүү министрлигине жазган катында. Эмил Асанов өнөктөшү Р.А.Чодоев менен

биргелешип, 2002-жылы кыргыз тилин орус, англис тилдери менен бирдей эле маалымат технологияларында жана компьютердик системаларда ийгиликтүү колдонууга мүмкүндүк түзгөн “Тамга-Кит” аттуу программаны өз демилгеси менен түзүп, практика жүзүндө эксперименттен өткөзүп, анын натыйжасы адистер тарабынан жогору бааланып, азыр кээ бир мекемелерде колдолунуп жатат. Демек, кыргыз тили электрондук маалымат каражаттарынын да тили болушу реалдуу нерсе экен.

Экинчи. Адегенде бир турмуштук факт. Кыргыз билим берүү академиясына Түп районунан 10-11-класстын бир топ окуучулары минтип кайрылышат: **“Кымбаттуу агайлар, биз илим-техникага, физикага, математикага кызыгабыз. Ошон үчүн өз алдыларыбызча изденип, көп окугубуз, көп нерсени билгибиз келет. Бирок антели десек, окуй турган кыргызча журнал же китеп жок. Орусча түшүнбөйбүз. Үмүттөнүп китепканага келсек, эчтеке таппайбыз. Айтыңыздарчы, ушундай шартта биз эмне кылышыбыз керек? Тилегибизди кантип ишке ашырабыз? Эмне үчүн борбор жактан бизге окшогон жаштарга кам көрүлбөйт? Бизге арналып эмне үчүн илим-техника жагынан кыргызча китеп, журналдар, газеталар чыкпайт? Биздин убактыбыз текке кетүүдө”**. Бул фактынын өзү табигый илимдерди кыргызча сүйлөтүүнүн турмуштук муктаждыгын, жаштардын өсүшү, келечеги үчүн зарылдыгын чырылдап айтып турат. Демек, кыргыз тилин илим тилине, билим алуунун тилине, дүйнө таануунун тилине айландырууну стратегиялык маанидеги биринчи милдет, эң маанилүү социалдык – тилдик идеология катары эсептеш керек. Эне тилдин келечеги ушул маселеге терең байланышат. Мамлекеттик тилде илимий изилдөөлөрдү жазууну, түркүн тармактар боюнча, анын ичинде табигый техникалык салаалар боюнча кыргыз тилинде илимий китептерди, илимий популярдуу басылмаларды, окуу куралдарын чыгарууну активдештирүү зарыл. Мамлекеттик тилдин он жылдыгында кыргыз тилинде 26 диссертация жазылып корголгондугу белгиленген эле. Ушул жакшы тенденцияны мындан ары да стимулдоо, шыктандыруу, колдоо чоң мамлекеттик маселе. Буга байланыштуу кийинки кездерде солгундап кеткен терминкомдун ишин кескин жандандыруунун өктөм зарылдыгын көрүп турабыз. Акырында кыргызчага докторлук диссертация жазып коргогон табигый-техникалык интеллигенциянын өкүлү Шаршенбек Алиевдин төмөнкү патриоттук сөзүн угуп коюу артыкбаштык кылбайт: **“Ал эми кыргыз тилинин келечегин айта турган болсок, илим, билим чөйрөсүндө ал канчалык кеңири жана терең тамыр жайса, анын келечеги ошончолук кең, өнүгүү өзөгү ошончолук түптүү, турмуштук мааниси ошончолук күчтүү. Кыргыз тилин ошондой деңгээлге жеткирүү ар бир кыргыз интеллигентинин, окумуштууларынын патриоттук милдети. Менин эмгегим - ошонун бир далили”**.

Жаштар үчүн жаш “Жаш техник” журналын уюшуруу зарыл.

Үчүнчү. Дүйнөлүк көркөм адабиятты кыргызчага которууну активдүү түрдө жолго коюу, дүйнөлүк көркөм фильмдерди кыргызчага которуп

көргөзүү мамлекеттик тилдин колдонуу чөйрөсүн кеңейтүүнүн, эне тил аркылуу жарандардын дүйнө таанымын өстүрүүнүн таасирдүү механизмдеринин бири.

Төртүнчү. Турмуштун социологиясына дагы бир ирет көңүл буруп, анан актуалдуу маселени айталы. Жээнбай Түрк аттуу жараныбыз минтип күйүп бышып жазат. Толук окуйлу: “Эки-үч жылдан кийин кыргыз мектебине бара турган небереме кыргызча кооз китепчелерди, же сүрөттөрү тартылган тамгалар баракчаларын, ыр, жомоктордун чакан жыйнактарын акчанын көзүнө карабай сатып берип, баса отуруп, эртелеп мамлекеттик тилге үйрөтүп окутуп, улуттун патриотун эртелеп – эмитен тарбиялайын деген жандүйнөмдү делөөрүткөн ой менен Каракол калаабыздын көзгө басар көп кабаттуу “Кумтөр” дүкөнүн, астыңкы “Ак тилек” базарын түгөл кыдырып чыгып, шалдайып отуруп калдым. Ага чейинки көкүрөктү өргө айдаган дымактын бири жок. “Балдарыбыз кыргызча билбейт, жалаң орусча сүйлөйт! Деп жөн эле кыйкыра берет экенбиз да, тоонун башына чыгып алып, ылдыйлай түшүп, төмөн жагыбызды карабастан эле. Андай дегеним, кыдырган жерлеримден бир дагы кыргыз тилиндеги китеп таба албадым”.

-Эми небереме куру кол барамынбы? Жок дегенде бир кыргызча китеп таап бер, - деп жайма базардын сатуучусу Касымбеков Кубан деген жигитке жалдырадым.

-Болсо кантип аяйын, - дейт ал. – Буларды атайын Россиядан заказ менен алып турамын. Бардыгы сатылып кетет, - деп улам бир, ушунчалык кооздолуп жасалган орус тилиндеги ыр, жомок китептерин, тамгаларына жараша тартылган түстүү алфавиттерин көрсөтсө, чынында намыстандым. Эмне үчүн ушундай китептер менен көрсөтмө куралдарды кыргыз тилинде басып чыгара албайбыз?! Кыргыз өз алдынча эгемен мамлекет болду, кыргыз тили мамлекеттик тил дегенибиз кайсы?!”

Жээнбай Түрк, (“Кыргыз Туусу” 6.04.07)

Жээнбай Түрк жаны кейип айтып жаткан бул көйгөйдүн чын экендиги ырас. Бул бүгүнкү күндө көз алдыбызда чечилбей айкүрүнөн турган актуал маселе. Эне тилди үйрөтүүнү улуттун келечеги – бөбөктөрдөн баштоо биринчи милдет. “Бала 5 жашка чейин ким болсо, кийин да ошол болот” деген улуу педагог Макаренконын сөзүн эстейличи. Эне тилибизди балдарыбыздын кан - жанына ушул кулунчак кездеринде сиңирип калышыбыз зарыл. Балдарыбызды улуттук тамырынан ажыратып, колдон чыгарып жиберсек, анда келечегибизди колдон чыгарганыбыз. Бирок аттиң... абалыбыз кандай? Түстүү сүрөттөр менен чыккан адабий, тарбия – таанытуучулук китептерди мындай кой, алиги балдарга арналган “Байчечекей” журналы кийинки мезгилде анда-санда эптеп-септеп 2000 эле нускадан чыгып калбадыбы. Ал эми мектептерде бир миллиондон ашык жеткинчектер окуп жатышпайбы. Бир кезде “Байчечекейдин” нускасы 70-80 миңге жетпеди беле.

Кыскасы, мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн бир механизми – бул элдик адабиятыбызды, эпосторубузду, ыр поэмаларыбызды, жомокторубузду, профессионал адабиятыбыздын мыкты үлгүлөрүн хрестоматиялар түрүндө кеңири чыгарып, эл ичине кенен таратуу, үй – бүлөлөрдүн, бөбөктөрдүн колуна кооздоп чыгарып берүү, окуу-тарбия процессин аны менен жабдуу болуп эсептелет. Кыргыз тили - мына мобу “Манаста”, мобереки Түгөлбай Сыдыкбековдун романдарында, Касымалы Жантөшевдин “Каныбегинде”, Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылычында” ж.б.

Бешинчи. Кыргыз тилин окутуу методикасы жаш муундарды сабаттуу сүйлөй жана жаза билүү маданиятына машыктыргыдай багытта жаңыланышы зарыл. 1989-жылдан бери карай мамлекеттик тилдин иш-чараларынын планына кирип, бирок ушу күнгө чейин чыкпай келе жаткан “Кыргыз тили жана адабияты” методикалык журналын уюштуруп жарыкка чыгарууну өкмөттүн тез арада колго алышы - мамлекеттик тил мыйзамын ишке ашыруунун өктөм муктаждыгы.

Алтынчы. Жарандардын улуттук ар-намыс сезимин, тил патриотизмин ойготуу үчүн туруктуу идеологиялык иш жүргүзүп, республикабыздын бардык чөйрөлөрүндө, бардык деңгээлдерде мамлекеттик тилдин “жүрөк кагып” турушуна жетишүүнү көздөгөн узак мөөнөттүү жалпы элдик кыймылды жаратуу – нумур биринчи маселе. Мамлекеттик тилдин узак мөөнөттүү генералдык программасын иштеп чыгып, кабыл алуу керек.

Акыркы сунуш. Жогорудагы айтылган комплекстүү мүнөздөгү көп жактуу маселелердин бардыгын, албетте, бир күндө түгөл камтып, бир күндө чечип салуу мүмкүн эмес. Эне тилди сактоо, өнүктүрүү иши узак мөөнөттүү процесс. Бирок өз учурунда иштелүүчү нерселер кечикпей иштелиши керек. Бул үчүн эң негизгиси эң зор көлөмдөгү финансы каражаты талап кылынат. Тилекке каршы глобалдашуунун коркунучу астында, эне тилибиз финансылык күчтүү колдоого муктаж болуп турган кезде, эгемендүү мамлекетибиз экономикалык жакырчылыкка кириптер болуп, тагдырдын тарткылыгын тартып турат. Глобалдашуу үлгүртпөй бизди басабы? Ушундай шартта эмне кылышыбыз керек? Эне тилдин таламдары жана келечеги үчүн Мамлекет элге, эл мамлекетке жардамга келип, бири-бири менен биригиши керек. Бир жол бар. Ал патриотизмдин жолу. Патриотизм деп жатканыбыз бул. Ар бир кыргыз баласы (башка калктын өкүлдөрүн кыйнабаш керек) өз маянасынан, өз кирешесинен бир сомдон болобу же эки сомдонбу, иши кылып, эң минималдык өлчөмдө алдыда түзүлө турган **Мамлекеттик тил фондусуна** берүүгө макул болушу керек. Соцфондго айлыктан бухгалтерия кармап калып жатпайбы. Ошондой эле ар бир кыргыздын айлыгынан ай сайын бухгалтерия мамлекеттик тил фондусуна кармап калат. Бул жалпы элдик курултайдын чечиминин негизинде Жогорку Кеңеш кабыл алган мыйзамдык нормага, ал нормага таянган өкмөттүк токтомго ылайык жүргүзүлөт. Мындай жолго бир да кыргыз каршы чыкпайт

деп ойлойм. Бир – эки сомдон эч ким жарды болуп калбайт. Илгери бардыгыбыз тең партвзнос, комсомолдук взнос деле төлөп жүрчү эмес белек. “Эне тилибиз үчүн жаныбызды берүүгө да даярбыз. Бир – эки сом кара жерге кирсин, бизге дүнүйө эмес, эне тилибиз улуттун келечеги керек”. Ар бир патриот кыргыз ушинтип ойлонушу керек. Ушул эне тил үчүн взнос маселесин чечүү үчүн жалпы элдик курултай өткөрүү керек. Мамлекеттик тил фондусу үчүн кармалган акчалар кийин пенсия чектелгенде эсепке алынууга тийиш. Фондуга түшкөн финансылык каражат элдик көзөмөл органы тарабынан катуу текшерилип турат. Мына ушинтип, мамлекеттин казынасынан бөлүнгөн финансы каражаттарынын жана мамлекеттик тил фондусунун миллиондогон элдик финансысынын биргелешкен күч-кубаты менен кризис шартында улуттук тилибиздин каржы маселелерин мүңкүрөбөй чечип тура алмакпыз. Эгерде эл ушундай жол менен мамлекетке жардамга келбесе, анда “чөнтөгү жыртык” итке минип турган мамлекетибиз (жакырчылык канчага созулат, ким билет) эне тилибизди өнүктүрүүнүн финансылык муктаждыктарын көтөрө албай очорулуп отура бермек да, бүгүн чечилчү маселелер аргасыздан кийинкиге жылып, иш кечеңдеп, Мамлекеттик тилдин тагдыры татаалдана бериши мүмкүн.

Эне тил үчүн күрөшкө – калайык!

2007-жыл

Расулберди МАМЕТОВ,
ардагер мугалим

Мамлекеттик тил мыйзамын аткарууга милдеттүүбүз

Кыргыз Республикасында “Мамлекеттик тил жөнүндөгү” мыйзам 1989-жылы 23-сентябрда кабыл алынган. Ошондон тартып, кыргыз тилин өнүктүрүү жөнүндө далай иш-чаралары, программалар кабыл алынды. Кыргыз тилин өнүктүрүү боюнча Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу атайын тил комиссиясы түзүлүп, ал өз ишин колуна алып, ырааттуу иш жүргүзө баштады.

Бирок, кыргыз тилинин мыйзамдары маалымат каражаттарында кандай пайдаланып жаткандыгына токтолоюнчу. Телеберүүнүн ар күнкү берүүсүндө, биринчисинде да, бешинчисинде да (каналдарда) “Ала-Тоо” деген сөздөр ар башка берилүүдө. Мисалы, “Ала-Тоо жаңылыктары”, “Алатоо таңшыйт” деген сөздөр. Бул эки Ала-Тоонун кайсынысы туура? Албетте, биринчиси туура, анткени кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүнүн 619-бетинде “Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин” 22-бетинде жазылган (Бишкек 2009-жыл, 2008-жыл). Ал эми “Алатоо таңшыйт” деген берүүдө “Ала-Тоо” деген сөздүн ортосуна дефис коюлуп, “тоо” деген

сөздүн “Т” тамгшасы баш тамга менен жазылат. Муну далилдеш үчүн “Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин” 22-бетиндеги 64-параграфтын №2 пунктун мисалга келтиреличи: “Кошмок сөз тибиндеги төмөндөгүдөй татаал географиялык аттар (эгер лексикалык маанисин жоготпой, өз алдынча колдонулуп жүргөн сөздөр болсо) арасына дефис белгиси коюлуп, баш тамга менен айрым-айрым жазылат: “Ала-Тоо, Ак-Сай” жана башкалар”. 22-бет.

Ушул эле аныктаманы 2010-жылы Бишкекетен басылып чыккан “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн” 48-бетиндеги “энчилүү аттардын жазылышы” деген теманын 5-пунктунда төмөндөгүдөй жазылган: “Кыргызстандын аймагындагы эки же андан ашык сөздөн куралган татаал географиялык аттардын бардыгы баш тамгалар менен башталып жазылат”. Мындан артык дагы кандай далилдөөнүн, эреженин кереги бар? Жетиштүү го дейм.

Жакында эле Улуттук телеканалдан Баткенден “Акташ” шайлоо округу деген берүү берилди. Мындагы “Ак-Таш” деген жердин аты орфографиялык сөздүктүн 619-бетинде башка жазылып, экинчи сөзү дефис коюлуу менен “Т” тамгасы баш тамгасы менен жазылганы турат, бул да “Кыргыз тилинин жазуу эрежелеринин” 64-параграфына, 2-пунктуна туура келет.

2010-жылдын 10-сентябрындагы берүүсүндө “Аксуу-Арашан”, “Ысыккөл”, ЭлТРдин 17-августагы берүүсүндө “Соңкөл” деген берүүлөр берилди. Эреже боюнча мындайча жазылат: “Ак-Суу” (сөздүктө 619-бет), Ысык-Көл (сөздүктө 639-бет), Соң-Көл (сөздүктө 634-бетте), кыргыз тилинин жазуу эрежесинде 22-бетте”. Биз жогоруда татаал сөздөрдөн турган географиялык аттарга гана токтолдук. Санай берсе мындайлар ондоп саналат. Мисалы, Карашоро, Жалалабат, ж. башкалар. Кыскасы туура жазуу керек.

Телеберүүдөгү сүйлөмдөрдө каратма, сырдык, кызматчы сөздөрдө байлатмаларда, кириңди сөздөргө коюлуучу үтүр белгисинин коюлбай көрсөтүлгөндүгү көп байкалат. Мисалы, каратма сөзгө, КТРде: “Сагыным сени Ала-Тоо” деген берүү берилди. Анын туурасы мындай болуп жазылат: “Сагыным сени, Ала-Тоо!”. Шайлоого карата “Өлкө үчүн республика үчүн” деген берүүлөрдө биринчи үчүндөн кийин үтүр коюлат. “Өлкө үчүн, республика үчүн” деп.

Менин айтайын деген оюм: кетирилген каталарды чукуп көрсөтүү эмес, ошол каталарды кетирбес үчүн аракет жасашса экен дегеним. Дагы кайталап айтайын, азыр маалымат каражаттарынын эң башкысы - телерадио берүү. Элдин чоң-кичинеси болуп баары көрүшөт. Көпчүлүктүн көзү

көрөгөч. Теледе иштеген журналисттер маданияттын, сабаттуулуктун көч башында тургандыгын эстен чыгарбаса. Кыргыз тилин, анын жазуу эрежелерин турмушка ашырууда журналисттердин зор милдети, жооптуулугу, үлүшү бар экендигин унутпасак болду. Ошондуктан, кыргыз тилинин орфографиялык жазуу эрежелерин стол үстүнө коюп, аны өздөштүрүү зарылчылыгы турат.

“Кыргыз Туусу” 11-январь, 2011-жыл

“Ак жерден неге атылды”

Мен жакында шейит кеткен кыргыздын атактуу атуулдарына атайын куран окуганы “Ата-Бейит” комплексине бардым. Куран окуп, бата кылдык. Анан “Ата-Бейит” музейине кирип, шейиттердин өмүр баяны, ишмердиктери менен тааныштым. Ошондо мага эң аянычтуусу Касым Тыныстановдун өлүмү жүрөгүмдү сыздатып көзүмдөн жаш агызды. Ошондо жазылган ыр.

Баянын окуп Касымдын
Бүкүлдөп ыйлап басылдым
Акылман адам элең го,
Ак жерден неге атылдың?

Кыйноосун көрүп Касымдын,
Көз жашым төгүп басылдым.
Калкыңа белдүү киши элең,
Капырай Кантип атылдың!?

Кыргыздын тилин тактаган,
Кыргыздар сени мактаган.
Кыйылып өмүр кетсе да,
Кыргыздар айтат: жакшы адам!

Окумуштуу элең алгачкы,
Ок кайдан келип жармашты.
Унутпай кыргыз жүрүүгө,
Он сомун сага арнашты.

Жүрөгүм сага ачышты,
Жоктошуп элдер жатышты.
Кадырлуу элең кыргызда,
Канкорлор кантип атышты?

“Кыргыз тили” газетасы 30-май 2011-жыл

Байас Турал
жазуучу

УЛУТТУК ТИЛ жана УЛУТТУК АҢ-СЕЗИМ

УЛУТЧУЛДАР жана УЛУТСУЗДАР

Кыргыз тилин коргогон «улутчул» жана аны кордогон «улутсуз» адамдар кимдер? Сөз мына ушул түшүнүктөргө байланыштуу жүрсүн.

Эгемен эл үчүн улутчулдук касиетти өнүктүрүү сөзсүз зарыл нерсе. Бирок ал, өз улутун чексиз көкөлөтүп, башка улуттарды басынткан абалга жетпөөгө тийиш. «Тоолорду басынтпай туруп, Талааны көтөрүү керек» деп Олжас айткандай, башка элдерди басынтпай туруп, өз Элибизди көтөрүүбүз керек. Эң башкы улуу Максат мына ушул.

Бауржан Момыш уулу: «**Мен улутчул болгондон коркпойм, мен улутсуз болуп калгандан корком**» деп айткан экен. Анысы сыңары, кыргыз улан-кыздары, улутчул болгондон коркпогула, улутсуз болуп калгандан корккула! Башка элдердин алдында бизди басынтып, байкуш, мажүрөө көрсөткөн касиет мына ушул улутсуздук. Улутсуз болуп калуу – ал улуу трагедия, ал улуттук аң-сезимдин төмөндүгүн аныктайт. Анткени, улуу Маркс айткандай “тил – аң-сезимдин иш жүзүндөгү көрүнүшү”. Демек, улуттук тил дегенибиз – ал улуттук аң-сезимдин өзү.

Ататүрк: «Биз өз мамлекетибизди европалык элдердин тажыйырбаларына таянуу менен Улуттук негизде түзөбүз» деген жаңы Түрк республикасын түзүп жаткан учурда. А чынында улутсуздук идеясын (интернационализм идеясы) дүйнөгө жайылткан Европа мамлекеттери өздөрү бүт улуттук негизде түзүлгөн.

Тургут Озал: «**Улутчулдук биздин сыймыгыбыз**» деп биздин жерге келгенде айткан. Азыр ойлосо, ал киши бул сөздү жөн айткан эмес экен. Кыргыздардын улутчулдук касиети жоголуп баратканын, ал эртеби-кечпи Улутту жок кылууга апкелерин көргөн экен. Мына көп өтпөй, Бүткүл дүйнөлүк Уюм тарабынан тилибиз жок болуп бараткан тилдердин катарына киргени жарыяланып отурат. Эгер улутчулдук касиет күчтүү болгондо, биз мындай кайгылуу тагдырга туш келбейт элек.

Чынында, улутсуздуктун эң башкы белгиси – манкуртчулук, манкуртчулуктун эң башкы белгиси – өз эне тилин жана өз элинин тарыхын

билбөө. Казак окумуштуусу В.У. Махпиров жазгандай: «Манкуртами не рождаются – ими становятся. Ими становятся тогда, когда затмевается историческая память, когда отрывается человек от исторических корней своих, от культуры своего народа, когда **забывает свой родной язык**».

Улуттун уюткусу – улутчулдук экенин, улутчул болбой туруп, патриот болууга мүмкүн эместигин, анткени, патриотизм – ал Улуттун кызыкчылыгын коргоо, анын сыймыгын көтөрүүчү иштерди жасоого умтулуу болуп саналарын жана акырында, Улуттук саясат болбой туруп, Улуттук аң-сезим калыптанбай тургандыгын, улуттук аң-сезим калыптанбай туруп, Улут жаралбастыгын билимдүү адамдардын баары эле биле беришпейт. Аны билдирүү Улуттук интелегенциянын иши.

Совет мезгилинде биздин мамлекет башчыларыбыздын эң башкы катчылыгы – ал Элибиздин улутчулдук касиетин жок кылып, улутсуздук касиетин өстүргөнүндө болду. Натыйжада өз элинин тили жана тарыхы менен иши жок, маңыроо, манкурт муундар өсүп чыкты. Бүгүн бир эл «экиге» («**кыргыз**» жана «**киргиз**» болуп) бөлүнүп, алардын азабын өзүбүз тартып жатабыз. Ал эми Совет бийлигин учурунда Элибизди башкаргандар: «Ал кезде мезгил ошондой эле» деп актанышууда. Эгер «ошол мезгилде» бизден башка да «он төрт республика» жашаганын, бирок алардын тилинин деңгээли биздин тилдин деңгээлине түшпөгөндүгүн эске алсак, анда баарына «мезгил» эмес, ошол мезгилде Элибиздин башында туруп, «**улутсуздук идеологиясын**» жүргүзгөн жетекчилер күнөөлүү экени өзүнөн өзү түшүнүктүү болот.

Азыр да кыргыз тилин өнүктүрүүгө дал ошол жетекчилер жана алар тарбиялап өстүргөн **киргиздер** тоскоол болууда. Интелегенция, тилибиздин жок болуп баратканын көрүп туруп, анан анын тагдырына кайдыгер мамиле жасоодо. Бул анын «шалтурук» катмарга айланып калганын, экинчиден, чыныгы уюшкан Улуттук интелегенция жоктугун көрсөтөт.

АТАТҮРК жана ТҮРК УЛУТУ

«Түрк тили Түрк улутунун тили болуп саналат. Түрк тили түрк улутунун ыйык байлыгы. Анткени, түрк элинин адеп-ахлактары, каада-салттары, улуттук эс тутуму, улуттук кызыкчылыктары, түрк эли башынан өткөргөн кайгы-муңдар, бир сөз менен айтканда, бүгүн түрк

улутун түзүп турган нерселердин баары түрк тилинде сакталган. Түрк тили – ал түрк улутунун жүрөгү, анын аң-сезими¹...»

Бул сөздөр Түрк республикасынын биринчи президенти, XX кылымдын улуу улутчул лидери –Мустафа Кемал Ататүрккө таандык. Дал ушул түрк тили менен ал өзүнүн улуттук идеяларын ишке ашырып баштаган.

Ал **624 жыл** жашап, акырында ыдырап бараткан Осмон империясын чачып, Кайра Жаралуу доорунан бери карай уланып келаткан Европа элдеринин тажыйырбаларына таяна, Түрк мамлекетин Улуттук негизде кайра түзүп чыккан. Ал үчүн ал адегенде **Түрк тилин** араб, перси сөздөрүнөн тазалап өнүктүрүү, **осмон түрктөрүнүн тарыхын** кайрадан тактап жазып чыгуу жана нукура **түркчө ысымдарга өтүү** боюнча реформаларды кабыл алып, дүйнөнү таң калтырган идеяларды тез жана эң сонун ишке ашырган. Чынында дал ушул **«үч реформа»** осмон түрктөрүнүн улуттук аң-сезимин кайрадан жаңыча калыптандырган.

Ататүрктүн улуулугу мында эле: ал тил тууралуу жогоркудай сөздөрдү айтып гана тим болбостон, түрк тилин өнүктүрүүнү өзү дайым көзөмөлгө алган жана аны ишке ашыруу боюнча **«Түрк Лингвистикалык коому»** түзгөн.

Ар тараптуу мамлекеттик колдоого алынган бул Коомдун ишинин натыйжасында:

1. Түрк тили араб жана перси тилдеринин (43% араб, 17% перси сөзү болгон) таасиринен бошотулган;
2. Бири-биринен ажырап турган **элдик оозеки тил** менен **жазма** интелегенциянын тили жуурулуп, бир тилге айланган;
3. Түрк тилинин грамматикалык өзгөчөлүгүнө ылайыкташтырылып иштелип чыккан **латын ариби** кабыл алынган.

Бүгүнкү күндөгү шаңдуу жана кооз угулган түрк тили жана аны алып жүргөн осмон түрктөрү ушинтип кайра жаралган.

Бүгүнкү күнү Түрк тили Улуу Туран аймагындагы жашашкан түрк тилдүү тектеш элдердин өзүн өзү таанып билүү процессинин кечендешине жана бир Улуу Рухий Биримдикке жетише албай жатканына байланыштуу

---

¹М.Йылмаз – «Модел1 модернизации Ататюрка», 2001г, Анкара, 103-бет, котор, автор-Б.Т.

БУУнун расмий түрдө колдонуучу «алты тилинин» жетинчисине айлана албай келатат.

Тил менен бирге эле Ататүрк түрк тарыхына байланыштуу иштерге да өзгөчө көңүл бөлгөн. Натыйжада, «Түрк тарых коому» түзүлгөн. Бул коом Түрк тарыхын жаңыча, кайрадан жазып чыгуу миссиясын ишке ашырган. Осмон империясынын тарыхынан айырмаланып, бул тарых – Түрк улутунун тарыхы болгон. Ал минтип айткан: «Улуттук аң-сезимдин калыптанышы жана ал ар дайым кыраакы болушу үчүн, биз тил менен маданиятка байланышкан идеяларды иш жүзүнө ашырууга аргасызбыз... Түрк улутунун уулдары улуу идеяларды иш жүзүнө ашырууда өздөрүнүн ата-бабаларын таанып билүүдөн эбегейсиз күч-кубат алышат...».

Тарых илими дал мына ошондой учурда, улуттук аң-сезимди калыптандырууда, башкача айтканда, Улут өзүн өзү таанып билүүдө зор рол ойнойт. Тарых – ал тамырды табуу илими. Тамырын билбеген эл, өзүнүн ким экенин билбейт. Б. а. тарых – улуттук эс-тутумду калыбына келтирет.

Түрктөр өздөрүнүн түрк экенин нукура түрк ысымдарын ала баштагандан кийин да сезе башташкан. Түрк ысымдары түрктөрдү араб аттарынын таасиринен бошоткон.

Мына ушундай улуу идеялардын баарын Ататүрктүн жана түрк элинин улутчулдугу ишке ашырган. Бүгүнкү улуу Түрк улуту ушундай улуу улутчулдук касиеттин жана аракеттердин натыйжасында калыптанган. Тагырак айтканда, Ататүрктүн улуулугу – анын улутчул касиетинин күчтүүлүгүндө болгон. Түрк тилинде сүйлөгөн Түрк эли ушинтип сакталып калган.

УЛУТ

жана

ИРИЛЕШТИРҮҮ САЯСАТЫ

Эмне үчүн биздин өкмөт башчылары Адам укугу, демократиялык башкаруу иштеринде дүйнөлүк тажыйырбаларга таянышат да, анан Мамлекеттик тил мыйзамын ишке ашырууда, Улуттук тарыхты жазууда, Улуттук маданиятты сактоодо жана Улуттук идеологияны жүргүзүүдө Дүйнөлүк тажыйырбаларга таянышпайт?

Ким канча тил үйрөнөм десе өз эрки. Ким кайсы тарыхты окуйм десе өз эрки. Ким кайсы мамлекетте, кайсыл элдин арасында жашайм десе – өз эрки.

Бирок, жаштарга мамлекеттик тилди, элдин тарыхын милдеттүү түрдө жакшы билүү керек экендигин туура түшүндүрүп, анан мүмкүн болушунча алардын улутчулдук, атуулдук сезимин күчөтүү ал улуу муундардын жана улуттук интелегенциянын парызы.

Менимче, чет тилдерди үйрөнүүдө бир гана **орус тилине** басым жасай бербей, айрыкча бүгүнкү глобалдаштыруу саясаты жана мезгил талап кылып жаткан **англис тилине** жана **латын арибине** өтүүгө көбүрөөк көңүл бурганыбыз туура. Анткени, биз ушул англис тили жана латын ариби аркылуу гана бүткүл дүйнө менен байланышабыз. Биз үчүн глобалдаштыруу саясаты дал ушул багытта жүрүшү керек. Андан башка Европа элдеринин арасынан **немис тилин**, Азия элдеринин ичинен өзгөчө түрк тилин, анан араб, жапан, корей, кытай, иран, инди тилдерин үйрөтүүнү колго алууга тийишпиз.

Мына ушул жагдайдан алганда, мен **«кош тил»** эмес, **«көп тил»** саясатын колдойт элем. Бирок, **«Мамлекеттик тил»** бирөө эле болуш керек. Ал азырынча мамлекет ичинде, келечекте мамлекеттер аралык деңгээлде өз кызматын өтөөгө умтулуусу шарт. Тилди улуу тилге айлантыш үчүн сөзсүз эле кытай же инди элдери сыяктуу көп эл болуш керек эмес экенин англис тили эң сонун көрсөтүүдө. Эң башкысы туура тил саясатын жүргүзүү зарыл. Биз ушул күнгө чейин туура эмес тил саясатын жүргүзүп, жаш муундун өкүлдөрүн туура эмес тарбиялап жатабыз. Ошол себептен эгемен мамлекет болгонубузга 20 жыл өткөнүнө карабай, тилибиз жок болуп бараткан тилдердин катарына кирип, тарыхыбыз ушул күнгө чейин такталбай келатат.

Ал эми тарыхты окууда, адегенде өз Улутубуздун тарыхын, анан жалпы тектеш элдердин тарыхын, анан жалпы адамзаттын тарыхын өздөштүргөнүбүз логикага ылайык. Антпесек, бүгүн тилибиз, анан өзүбүз жок болобуз. Жок болбош үчүн **улутчул** болушубуз керек. Анткени, улутчулдук касиет өнүкмөйүн Улут сакталбайт.

ЧЫРМООКТОР

«Айда адам жашайбы же жашабайбы – мага баары бир» деп бир апенди айткандай, Кыргыз улуту жашайбы же жашабайбы – улутсуз адамдарга баары бир. Алардын өздөрүнүн эле кара курсагы ток болсо болду. **«Ааламды сел алса да, алардын кызыл ашыгына чыкпайт».**

Ошол үчүн бүгүнкү күндөгү кыргыздын ички коркунучтуу душманы – ал улутсуз адамдар болууда. Алар көптөр айтып жүрүшкөндөй, өз эне тилин

унутуп, бир гана орусча сүйлөп жүргөндөр эмес, алар өз тилин буруп, өзбекче сүйлөп калгандар дагы.

Алар, ошондой эле «адамзаттын» тарыхын билип, өз элинин тарыхын билбеген кыргыздар. Күнүмдүк көр тирилик менен өмүрүн өткөрүп келаткандар. Элибиз кайдан чыгып, кайерде баратканын, эми ал кайда барарын ойлонбогондор. Эң башкысы Эл болсун дегендин ордуна, эң башкысы «адам» болуш керек деп сүйлөгөндөр. А чынында «эң башкысы адам болуш керек» деген адам, «эң башкысы Эл болуш керек» деген адамдан эч качан өйдө турбайт.

Алар аттарын арабча, парсча жана орусча коюп алып, бир чоң иш кылып кыйратып салгансып, өздөрүнө өздөрү корстон болуп, ата-бабалардын арбагы колдобой, алардын каарына калгандар.

Алар тамыры жок өскөн чөп сыяктуу. Андай чөптү кыргыздар «**чырмоок**» деп айтат. Өзүнүн тамыры болбогондуктан, ал чөп дайым бир даракка «жармашып» өсөт да, анан ошол дарактын эсебинен жашайт. Улутсуз адамдар да дал ошондой. Алар өздөрүн «**адамзатка тиешелүү**» адамдар катары баалап, иш жүзүндө Кыргыз элине «жабышып» же орус тилин коргоп, орус элин сүйгөн адамдар катары көрсөтүп, орустарга «оролуп өсүп», ортодо эки элдин тең «канын» соргондор. Алар иш жүзүндө өздөрүнүн гана керт баштарынын кызыкчылыктарын коргоп жана ойлоп жүргөндөр.

Биз-кыргыздар ичибизде ушундай бир улутсуз адамдардын катмарын пайда кылып алып, алардын кээ бири бизди башкарып жүргөнүнө маани бербей жүрүп, ушул күнгө туш келдик. Дал ушундай улутсуз жетекчилердин жана нигилист киргиздердин айынан тилибизди жок болуп бараткан тилдердин тизмесине кошуп, тарыхын унутуп, тамырын билбеген, Элибизди өз келечек тагдыры тууралуу ойлонбогон байкуш элге айлантып алдык.

Эми бул сормо саздан чыгып кетиш үчүн көп аракет, акыл-эстүү, күч-кубаттуу улутчулдук сезим талап кылынат. Ал үчүн Кыргыз элинин эр уул, үр кыздары Манас атабызды карап түзөлүшүүгө тийишпиз. Башкача айтканда, анын:

«Кымбатым Кыргыз эл үчүн,
Башка салса көрөйүн,
Душманга кор кылгыча,
Туулбай туна чөгөйүн,
Тирүү жүрбөй өлөйүн»

деген сөзү биздин урааныбызга айланышы керек. Анткени, дал ушул Манас атабыздай Элдин эркиндигин көксөгөн улутчул азамат болмоюн Кыргыз тили жана аны алып жүргөн Улут сакталбайт.

Анткени, Улуттук тил дегенибиз – ал Улуттук аң-сезим. Ал эми Улуттук аң-сезимсиз Улут өнүкпөйт. Демек, Улуттук тил саясатын жүргүзбөө – ал Улуттук аң-сезимди өстүрүүгө каршы болуу деген сөз.

Жумабек МҮСҮРАЛИЕВ,
юрист

Мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлдеги мамиле керек

СССР аттуу чоң держава кулап, СССРдин курамындагы республикалар өз алдынча көз каранды эмес мамлекет деп жарыялангандан кийин алар өз Конституцияларын кабыл алышкан.

Ушундай кырдаалдан улам биз дагы Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алганбыз.

Бизге окшогон башка мамлекеттер өз Конституцияларында улуттук тилин мамлекеттик тил деп кабыл алышып, расмий тил деген түшүнүк берилген эмес, Кыргыз Республикасынын биринчи Президенти А. Акаевдин кийлигишүүсү менен биздин мамлекет гана орус тилин расмий тил катары кабыл алган.

Ошол мезгилден ушул күнгө чейин Кыргыз мамлекетинде орус тили мамлекеттик тил менен расмий тил деген даражасы аркылуу колдонулуп келе жатат.

Өткөн 2010-жылы 7- апрелдеги революциядан кийинки кабыл алынган Конституциябызда деле мурунку Конституциянын бешинчи беренеси көчүрүлүп алынып, онунчу беренеге орус тили кайрадан расмий тил катары кигизилди.

Кыргыз Республикасынын баш мыйзамы болгон Конституциябызда расмий тил катары орус тили тургандан кийин кантип биз бүгүнкү күндө мамлекеттик тил катары кыргыз тилин өркүндөтө алабыз, маселе ушунда турат.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил жөнүндө мыйзам “Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө” деген ат менен биринчи жолу 1989-жылы 23 -сентябрында кабыл алынып, андан кийин 2004-жылдын 12-февралында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын

мыйзамын кабыл алган, аталган мыйзам ушул эле жылдын 2-апрелинде күчүнө кирген.

Бүгүнкү күндө ушул мыйзам кандай иштеп жатат? Маселе дал мына ушунда.

Жогорудагы мыйзам чындыгына келгенде орус тилдүү калк көбүрөөк жайгашкан жерлерде дээрлик аткарылган жок, ал эми кыргыз тилдүү калк жайгашкан жерлерде анча-мынча аткарылууда, башкача айтканда, орус калкы жок жерлерде негизинен иш кагаздары мамлекеттик тилде жүргүзүлөт.

Себеби эмнеде? Себеби Конституциябыз ага жол берип койгон, экинчиден, “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндө” аталыштагы 2004-жылдагы Кыргыз Республикасынын мыйзамына чейин эле 2000-жылы 29-майда “Кыргыз Республикасынын официалдуу тили жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын мыйзамы кабыл алынган, аталган мыйзам бүгүн да күчүн жоготкон жок, натыйжада эки мыйзам жарыша иштеп, Кыргыз мамлекетинде кош закондуу кош тилдүүлүк өкүм сүрүүдө.

Менин жеке оюмда Конституциябыздагы онунчу беренеге өзгөртүү киргизилип, “Кыргыз Республикасынын официалдуу тили жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын мыйзамы жокко чыгарылмайынча мыйыгынан күлгөн мыйзамдуу кош тилдүүлүк жашай берет, башкача айтканда “Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик тили жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын 2004-жылдагы мыйзамы толук кандуу иштей албайт. Мисал келтирели, – мыйзамдын 11-беренесинде: “Кыргыз Республикасында мамлекеттик расмий, коомдук-саясий иш чаралар (курултайлар, сессиялар конференциялар, жыйналыштар, кеңешмелер, сүйлөшүүлөр жана башка иш-чаралар) мамлекеттик тилде өткөрүлөт жана расмий тилге далма-дал которуу менен камсыз кылынат”, - деп турат. Иш жүзүндө ушундайбы? Албетте жок, мамлекеттик башкаруу органдарынын дээрлик бардык учурда, ал эмес Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн жыйындары деле расмий тилде өткөрүлөт, аны баарыбыз билебиз.

Ушул эле мыйзамдын 10-беренесинде “мамлекеттик тилдеги документ түпнуска болуп эсептелет” деп турганы менен чындыгында мамлекеттик документтер алгач расмий тилде даярдалып, андан кийин мамлекеттик тилге которулат, бул факт, мисалга Конституциябызды эле алалы, алгач Конституция расмий тилде даярдалып, андан кийин мамлекеттик тилге которулган, котормочулардын сабатсыздыгынан одоно каталар кетирилип, бүгүнкү күндө Конституциянын мамлекеттик тилдегиси сабаттуу котормого муктаж болуп отурат.

Ал эми мыйзамдын 9-беренесинде: “Тизмеси Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан аныктала турган мамлекеттик кызматчылар өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн мамлекеттик тилди зарыл болгон көлөмдө билүүгө милдеттүү”, - деп турат. Ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентинин 2004-жылдын 2-апрелиндеги “Эки тилдүүлүктү (билингвизм) өнүктүрүү боюнча мамлекеттик саясатты андан ары өркүндөтүү жана Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана расмий тилдеринин натыйжалуу иштеши үчүн зарыл шарт

түзүү боюнча чаралар жөнүндө” Жарлыгынын үчүнчү беренесинин сегизинчи абзацында “өзүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн мамлекеттик тилди зарыл көлөмдө билүүгө милдеттүү болгон мамлекеттик кызматчылардын тизмесин аныктап, муну менен бирге 2007-жылдын 1-январына чейин мамлекеттик кызматтын мамлекеттик кызмат орундарын ээлөө үчүн мамлекеттик тилди билүүгө тийиштүү квалификациялык талаптарды, мамлекеттик кызматчылардын мамлекеттик тилди билүү боюнча квалификациялык сынактардан өтүшүнүн шартын жана тартибин иштеп чыксын жана кабыл алсын”- делинген.

Тилекке каршы Кыргыз Республикасынын Президентинин ушул Жарлыгы аткарылган эмес.

Өткөн 2010- жылы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил оюнча улуттук комиссия ушул Жарлыктын талаптарын жана мыйзамдын 9-беренесин аткаруу максатында мамлекеттик кызматчылардын мамлекеттик тилди билүү денгээлин аныктоо максатында жобо иштеп чыгып, ал жобо баардык министрликтер ведомствалар менене макулдашылып, Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын долбоору менен Кыргыз Республикасынын Президентинин кароосуна жөнөтүлгөн бирок ал жактан колдоо тапкан жокпуз.

Эң кызык нерсе, 2011-жылдын 16-июнунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамына өзгөртүүлөрдү киргизүү тууралуу” мыйзам кабыл алган. Ушул мыйзам менен “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндөгү” Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 20-беренесинин биринчи абзацы күчүн жоготту деп тапкан

Мыйзамдын 20-беренесинде “Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил маданият, искусство, жалпыга маалымдоо чөйрөлөрүндөгү негизги тил болуп саналат” деп жазылып турат, аталган берененин Жогорку Кеңеш аркылуу жокко чыгарылганын кандайча түшүнөбүз? Кыргыз Республикасында мамлекеттик тил маданият, искусство, жалпыга маалымдоо чөйрөлөрүндөгү негизги тил боло албаса анда Кыргыз мамлекетинде кайсы тил негизги тил боло алат, орус тилиби, кытай тилиби же дунган тилиби?! Маданияттагы улуттук тилибизди жоготсок маданиятыбызды кайсы тилде өнүктүрмөкпүз, маданият, искусство, жалпыга маалымдоо чөйрөлөрүндөгү улуттук тилибизди жоготсок улутту жоготкондук болуп калбайбы.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия ага карбастан мамлекеттик тилди андан ары өркүндөтүү боюнча ишибизди алдыга жылдыруудабыз башкача айтканда улуттук комиссиянын алдындагы окуу-маалымат борбору аркылуу мамлекеттик кызматчыларды окутуу иштерин жүргүзүүдөбүз, ал боюнча атайын программа иштелип чыккан, мамлекеттик тилде сүйлөй алабы, иш кагаздарын мамлекеттик тилде даярдай алабы жана башка... Башкача айтканда иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүү тобу, баштоочу топ жана улантуучу топ деп, ушул аталган топтор өздөрүнө тиешелүү программа менен окутулуп, кызматчылардан сынак алынууда.

Ушул маселеге министрликтердин, ведомствалардын жана башка башкаруу органдарынын жетекчилери кайдыгер карабай, өз кызматчыларын ушул окуу-маалымат борбору аркылуу окутуп алышса мамлекеттик тилдин мындан аркы өнүгүшүнө чоң салым кошкон болоор эле.

Дегеле өз пикиримде мындай суроо туулат, Кыргыз мамлекети өз алдынча көз каранды эмес, эгемендүү мамлекет болгондон кийин эмне үчүн биздин мамлекетте мыйзамдуу кош тилдүүлүк болуш керек, Конституциябызды сыйлап мамлекеттик тил кыргыз тили болгондуктан эмне үчүн кыргыз тилин биринчи сапка кое албайбыз.

Орус улутундагы жарандар менен сүйлөшүп калганда “кыргыз тилин билесиңби дегенде билбейм деп жооп беришет, эмне үчүн билбейсиң, сен кыргыз мамлекетинде жашагандан кийин билишиң керек, үйрөнүшүң керек десең мага зарылдыгы да кызыкчылыгы да жок өзүңөр кыргыз тилин билбей орусча сүйлөйсүңөр өзүңөр биринчи үйрөнбөйсүңөрбү” деп бир четинен жүйөөлүү доомат коюшат.

Ошондуктан, алгач өзүбүз мамлекеттик тил макамын алган эне тилибизде сүйлөп, иштесек мамлекет башчыларыбыз мамлекеттик деңгээлде колдоо көрсөтсө деген тилекти билдирет элем.

2012-жыл.

Самсак СТАНАЛИЕВ
жазуучу

ЭНЕ ТИЛИМ ЭНЕМДИН АК СҮТҮНӨН ЖАРАЛГАН

Кыргыз тилинин тарыхый тагдыры жөнүндө сөз айталы деп турабыз. Анткени, анын жашоо-турмушу бир мезгилде тарых тамырын зыркырата сыздаткан тагдыр болуп келген. Энесинин ак сүтүнөн жаралган эне тилин коргоп, анын талаптагыдай өсүп-өнүгүшүнө жазмыш-жашоосун арнагандардын өмүрү өрткө күйүп, өлүгүнө өкүрүк чыкпасын деген тымызын өкүм да болгон. Биз муну унутсак да, биз буга билмексен жана көрмөксөн мамиле жасасак да, тарых чындыгы менен мезгил таразасы өзүнүн сөзүн, болгондо да улуу сөзүн айтат. Айтканда да, ал жоо колунан жолун билгис азап таап, туткунда жүрүп тула бойдон акыл-эсин качырып манкурт болгон Жоломан уулун көрүп сыздап-какшап ыйлап: "Сенин атың Жоломан. Уктуңбу?! Сен Жоломансың. Атаңдын аты - Дөнөнбай. Атаң дагы эсинде жокпу? Сени бала күнүңөн жаа аттырып үйрөткөн атаң эмес беле? Мен сенин энеңмин. Сен менин уулумсуң. Ата-тек урууң Найман болот, билдиңби? Сен Наймансың..." - деген Найман-Энедей кырк тамырын кызыл чок кылып зыркырап, безбелдектей безилдеп айтат. Ошол үчүн өткөнгө ок атууга мүмкүн эмес. Тарых деген өлбөстүк менен түбөлүктүүлүктүн өмүрү.

Улуттук интеллигенциясынын трагедиясы катары тарыхыбызга кирген 1937-жылдын курмандыгына кабылышкан мыкты адамдардын бүт бардыгына "улутчул" деген кайра акталгыс күнөө коюлган. Ошол улутчул деген түшүнүктүн ичинде улут тили, улут тилинен жаралган "Манас" баштаган улут руху бар болчу. Репрессия деген аларды жылып барып жыландай чагып, жети бүктөп, бир түзөп, түрмөнүн түбүнө тикесинен кагып жиберген. Андай тагдырга алиппечи И.Арабаев, эне тилчи К.Тыныстанов баш болгон кыргыздын алгачкы илимпоздору туш келген. Андай тагдырга Е.Поливанов туш болгон. Андай тагдырга Х.Карасаев, К.Нанаев, Т.Байжиев, З.Бектенов, Т.Саманчин ж.б. да дуушар болушкан. Андай тагдырга, улутчул деген жалаага кадимки К.К.Юдахин да кабылган. Ал эми кыргыздын канча калемгери мындай тозокко кабылбады дейсиң! Чыгармаларынан улутчул болуп, эне тилинин тагдырына күйгөнү үчүн С.Карачев, Ш.Көкөнов, А.Токомбаев, К.Баялинов, К.Жантөшев, Ж.Бөкөнбаев, Т.Сыдыкбеков, К.Маликов, Т.Үмөталиев жана башкалардын алды атууга, андан кийинкиси түрмөгө кетип, акыркылары чыгармаларынан, кызматынан айрылып, бийликтин тыңчы кароолунун кайтаруусунда калышканын ким билбейт. Ушундай уу жуткурган кысымдан М.Элебаев да, Ж.Турусбеков да, А.Осмонов да четте калган эмес. "Академия кечелери", "Жаңыл Мырза", "Кандуу жылдар", "Ажар", "Көк асаба", "Алтын кыз", "Балбай" д.у.с. кыргыз адабиятынын сыймыгы болгон чыгармалардан улутчулдук улам кайра табылып турган. Булар кыргыз тилинин өсүп-өнүгүшүн шарттаган жана анын дал өзүнөн жаралган улуттук көркөм дөөлөттөр эле.

Мындай тагдырга, уккан адам чыдагыс, көргөн адам туралгыс тагдырга кыргыз элинин коомдук, мамлекеттик ишмерлери да кириптер болушкан. А.Сыдыков, А.Орозбеков, Ю.Абдрахманов, И.Айдарбеков, Б.Исакеев, Т.Айтматов, О.Алиев, Т.Жолдошев ж.б. моюнуна койдурган айыптоолорунда улуттук тилге, улуттук тилде жаралган улуттук көркөм дөөлөттөргө байланыштуу бир пункт жазылган. Булардын тагдырына репрессиянын оту жалындап турган, ал мезгил ошондой болгон дешкендер чыгар. Мейли, анда 60-жылдарды алалы. И.Раззаковду каралоодо эне тилине, кыргыз баласын кыргызча окутууга байланыштуу күнөөлөр коюлган жок беле?! 70-80-жылдары мындай көрүнүштөр болгон жок беле?! Болгон, болгондо да баш көтөргүс кылып болтурган. Улуттук тил маселесине күйүп-бышкандардын айрымдары өлүк болуп көрдө жок, тирүү туруп эсепте жок калган. Буга СССР мамлекеттик сыйлыгын кыргыз аттуунун арасынан биринчи алган, Кыргыз эл жазуучусу, академик Түгөлбай Сыдыкбековдун өмүрүн күбөгө тартсак жетишет.

Ушул жерден ошо мезгилдин айрым факты-маалыматтарына токтоло кетели. Жогорудагы көрүнүштөрдүн бүт бардыгын социализм менен партиянын саясаты дейли. Дейли десек, жанагы тарых чындыгын кайда катабыз? Ошондуктан бийлик саясаты дегенибиз оң. Анткени Октябрь революциясынын жеңишинен кийин жарыяланган Орусия элдеринин укук Декларациясында тең укуктуулук жана эгемендүүлүк маселеси ачык-айкын белгиленген. Орусиядагы улуттар менен элдердин теңсиздигин

легалдаштырып, орус тилин мамлекеттик тил катары кабыл алууну четке каккан. Ушундан улам алгачкы советтик Конституцияда (РСФСРдын 1918-жылдагы Конституциясы), андан кийинки, 1924-жылы кабыл алынган

СССРдин биринчи Конституциясында мамлекеттик тил деген институт болгон эмес.

Бирок бир катар союздук республикалардын Конституциясында бул маселе ачык-айкын белгиленген. СССР түзүлгөнгө чейин эле Грузия ССРинин Конституциясында бул мамлекеттик-укуктук институт кашкайта көрсөтүлгөн. Мамлекеттиктин жана эгемендиктин эң негизги белгиси катары жана аларды бекемдеп калуунун бирден-бир максаты иретинде Конституциянын 6-статьясына грузин тили мамлекеттик тил болот деп жазышкан. 1924-жылдагы СССРдин Конституциясына ылайык Грузин ССРинин 1927-жылы кабыл алган Конституциясында мамлекеттик тил институту өзгөртүүсүз калтырылган. Бул маселе Белоруссияда такыр башкача чечилген. 1927-жылы кабыл алынган Конституцияда бардык тилдерге тең укуктуулук берилип, республикада жашаган улуттар эне тилин эркин пайдалана алары ачык көрсөтүлгөн да, мамлекеттик уюмдар менен мекемелерде мыйзам чыгаруучу актылар белорус, орус, еврей, поляк тилдеринде болуусу белгиленген.

Совет бийлигинин алгачкы мезгилинде мамлекеттик тил статусу негизинен ушул республикалардын Конституцияларында гана айтылган. Калган республикалардын негизги мыйзамдарында мамлекеттик тил институту көрсөтүлгөн эмес, анда жашаган элдердин тилинин тең укуктуулугу гана белгиленген.

60-70-жылдары бул маселеге өзгөчө маани бериле баштайт. 1967-жылы Армян ССРинин Конституциясында республиканын аймагындагы мамлекеттик тил армян тили экендиги ачык көрсөтүлөт. 1978-жылы республикалардын жаңы Конституцияларынын долбоору талкууланган учурда мамлекеттик тил статусуна өзгөчө басым жасалат. Кыргызстанда мамлекеттик тил статусун Негизги мыйзамга киргизүү жөнүндө эч кандай сунуш-пикир басма сөздө болгон эмес. Жогорудагыдай аракеттердин натыйжасында Армян ССРи менен Азербайжан ССРинде жергиликтүү улуттун эне тили мамлекеттик тил болуп саналары өздөрүнүн Негизги мыйзамдарына ачык жазылган. Ал эми биздин республикада, биздин кыргыз жергесинде орус тили экинчи эне тилибиз катары бийлик саясаты тарабынан бешик ырындай ырдалып, эне сүтүндөй ардакталып турган. Ырас, эгерде айтканы кайра акталгыс кан ичме репрессия деген балекет чыкпаганда мамлекеттик тил маселеси акырындан күч ала берери шексиз эле. Тилекке каршы ошо ордолуу калктын ооматын оттой өрттөгөн репрессия менен тарыхтын тагдырына күйгөндөрдүн күлүн көккө сапырып ийбедиби.

И.Арабаев менен К.Тыныстановду айтпай эле коёлу, алардын тагдыр-жашоосу, өтөр өмүрү кыргыз тилинде, кыргыз тил илиминде болчу. Ошондуктан буларды эмес, 20-30-жылдары мамлекеттик жана коомдук-саясий ишмер катары кыргыз тургай бүт союзга таанылган Ю.Абдрахмановду алалы. Иш кагаздары орус тилинде жүргүзүлөрүн

В.И.Ленинге айта коюп, а кишиден "социалисттик революциянын ишине кыянаттык менен кылмыш кылып жаткан турбайсыңарбы!" - деген кепти уккан Ю.Абдрахманов улут тилине, улуттук кадрга, улут маданиятына өзгөчө маани бере баштайт.

1927-жылдын февралында ВКП(б) БКнын Орто Азия бюросунун XII пленумунда улутташтыруу маселесин тездештирүү иши атайын каралат. Ушул чечимдин негизинде партиянын Кыргыз обкомунун II пленуму улутташтыруу маселесине кайрылат (1927-жыл, июль). Анда Ревкомго караштуу иш кагаздарын кыргыз тилине өткөрүү боюнча комиссиянын (төрагасы И.Айдарбековдун өзү болгон) иши талапка жооп бербегендиги айтылган. Улутташтыруу маселесинин алдына партиялык жана мамлекеттик иш катары эки негизги милдет коюлган.

1. Советтик жана мамлекеттик мекемелерде иш кагаздарын кыргыз тилине өткөрүү, кийин эки тилде - кыргыз жана орус тилинде жүргүзүү.

2. Автономиялуу облустун мамлекеттик аппаратына улуттук кадрларды даярдоо жана аларды жооптуу кызматтарга тартуу".

"Иш кагаздарын жергиликтүү улуттун тилине өткөрүү маселеси эң биринчи кезекте жумушчу-дыйкандар менен ар дайыма иш алып барган аппараттардан башталсын" - деген көрсөтмө болгон. Бирок, ал иштеген эмес. Бир гана Кошчу союзунда иш кагаздары кыргыз тилинде жүргүзүлгөн. Иш кагазын кыргыз тилинде жазмак түгүл айрым мекеме-уюмдарда, мисалы, социалдык жактан камсыздандыруу сыяктуу өңчөй кары-картаңдар кайрылчу жерлерде кыргыз тилинде жазылган арыздар кабыл алынган эмес, эне тилинде сурагандарга жооп берилбеген (КР МБА, ф.20. оп. 1. д.157).

Жогорудагыдай чечим эмнеден келип чыкты эле? Фактыларга кайрылалы.

"Ордо бузар отузчулар аталган" топтун (жетекчилери А.Сыдыков, И.Арабаев) РКП (б) БКнын Орто Азия бюросуна жазган катында (1925-, июнь) да бул маселе айтылган. Ал тургай Кыробкомдун 1-секретары М.Д.Каменскийдин, партиялык уюмдун негизги катачылыгы катары так фактылар аркылуу көрсөтүлгөн. Буга берген М.Каменскийдин жообунда мындай деп жазылган: "Биздин облуста 500 миңден бир аз ашыгыраак кыргыздар бар. Ырасмий статистиканын эсеби боюнча алардын 3 проценттен 5 процентке чейинкиси гана сабаттуу болуп саналат, орточо алганда 20 миң кыргыз (бул дагы жакшылап айтканда)", - дейт дагы, андан ары жергиликтүү улуттун өкүлдөрү жаңы бийлик саясатына аралашууга жөндөмсүз экендиги, караңгы адамдар менен каалагандай иш жүргүзүү мүмкүн эместиги айтылган (МБА. ф.10, оп 1 д. 28).

Ю.Абдрахманов экинчи секретарь болуп турган мезгилде, 1925-жылдын май айында, Сталинге жазган катында Орто Азиядан бөлүнүп чыкканга чейин кыргыз тилинде китеби да, окуулары тургай гезити да жок болгонун айтат да, элдин 95 проценти сабатсыз болгондугун билдирет (аталган архивдик маалымат, д.804). Арийне Каменский менен Абдрахманов 1925-жылдын орто чениндеги маалыматтарга таянышкандыр. 1926-жылдагы эл каттоонун маалыматы булардан бир аз башкачараак фактыларды айтат. Облуста жашаган 510 миң кыргыздын 18999у б.а. 3,7 проценти гана сабаттуу

болгон. Бул фактылар тарых илиминин доктору А.Жуманалиевдин "Политическая история Кыргызстана" (2002) аттуу эмгегинде 655615 кыргыздын 30581и, б.а. 4,6 проценти сабаттуу болгондугу айтылган (аталган китеп, 144-б.)

Облустун партиялык жана өкмөттүк аппаратын негиздегенде эле улут кадрына өзгөчө басым коюлган. Ал маселе В.И.Лениндин улут саясатынын негизинде жүргүзүлгөн. Дагы бир жолу фактыларга кайрылалы. Уюштуруу партбюронун 13 мүчөсүнүн 10у, Облревкомдун 17 мүчөсүнүн 13ү кыргыз болгон. Бирок бул цифралар кийин башка жактан келген, Москванын өз адамы саналган "иш билги" кадрлардын эсебинен билинбей да, байкалбай да акырындан өзгөрө берген. Анан 60-70-жылдардагы эне-атасыз интернационалдык саясаттын айынан кыргыз улутуна, кыргыз тилине бийлик тарабынан маани берилбей калган.

Республикага Исхак Раззаков жетекчилик кылган мезгилде да кыйла иштер аткарылган экен. Анын кызматтан алынганы басма сөздө мындайча маалымдалган: "За крупные ошибки и недостатки в руководстве народным хозяйством и в работе кадрами". Бул иш 1961-жылдын 8-9-майында өткөн Кыргызстан КП БКнын VI пленумунда болгон. Мындай жазага Кыргыз ССР Министрлер Советинин ошо кездеги төрагасы К.Дыйканбаев да тартылганы белгилүү. Булардын жетекчи кызматтан алынышына Кыргызстан КП БК менен республиканын Министрлер Советинин 1958-жылы (август) кабыл алган "Республиканын орус мектептерине кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндөгү" жана Кыргызстан КП БКнын "Республиканын жогорку жана атайын орто окуу жайларында окуган кыргыз жаштарынын арасынан адистерди даярдоону жакшыртуунун иш-чаралары тууралуу" өндүү токтомдору түздөн-түз негиз болгон.

Экинчи токтом мындай абалдан улам кабыл алынган экен. Кара-Балтадагы тамак-аш, Фрунзедеги гидромелиоративдик, машина куруу жана курулуш, Кызыл-Кыядагы тоо кен техникумдары акыркы беш жылдын ичинде 3477 адис даярдаган болсо, анын 522си гана кыргыз улутундагы жаштар болгон экен да, бул жалпысынан 15 процентти түзүптүр. Ошо кезде өнөр жай, курулуш, транспорт тармагы боюнча кадрларды даярдоочу 7 техникумда 2960 студент окуп жаткан болсо, анын 300гө жакыны гана кыргыз жаштары болуп чыгат, бул бар болгону 11 процент. Ушундай абалдан улам жогорудагыдай иш-чара кабыл алынган экен.

Ырас, алгылыктуу иштер жана айтылган 37-жыл деген балекеттин аркы-берки жагында деле болгон экен. Согуш мезгилинин алдында бардык орус мектептеринде кыргыз тили окутулуп, ал тургай министрликтер менен мекеме-ишкана, уюмдарда да жергиликтүү улуттун тилин үйрөнүү иштери кадимкидей жолго коюлат. Борбордук Комитетте, Жогорку Советте, Министрлер Советинде кыргыз тилин үйрөнүү боюнча жумасына атайын 2 саат бөлүнөт. Бул иштин жүрүшүн көзөмөлгө алуучу атайын топ түзүлүп, анын башында Борбордук Комитеттин биринчи секретары А.В.Ваговдун өзү турат. Бирок бул аракеттерди Москва улутчулдук катары карап, Ваговду вагонго салып алып кеткен эмес. Согуштан кийин орус тили ойдогудай

окутулуп, кыргыз тили болсо башка тилдеги мектептерде баштагыдай окутулбай калат. Раззаковдордун "күнөөсү" ушул ишти уланткандыгы болгон. Москва муну советтик законду бурмалагандык, мамлекеттик тартипти одоно бузгандык, жетекчилик тарабынан жердешчиликке, улутчулдукка баргандык катары баалаган.

КПСС БКнын Ф.Р.Козлов, М.А.Суслов, Т.И.Осетров, В.Н.Титов, М.А.Гаврилов (1961-1965-жылдары бизде экинчи секретарь болгон) өндүү жооптуу кызматкерлери Раззаковду Москвага чакыртып, чаяндай чагып, чала жан кылып жанчып, жазасын колдоруна карматышат. Ф.Р.Козлов түз эле: "Биз силерге, силердин балдарыңарга, ал тургай балдарыңардын балдарына чейин эстен чыккыс кылып бул ээнбаштыгыңарды чекеңерге тамгадай басабыз!" - деген экен. В.Н.Титов болсо: "Эмне үчүн кыргыз тилин орус мектептеринде окутуу жөнүндө чечим кабыл алдыңар? Бул улутчулдук эмей эмне?!" - деп 37-жылдын сурагын сурдана коюптур.

Бул иштердин бардыгы КПССтин XX съездинин чечимдеринин негизинде жүргүзүлсө да улутчулдук болгон. Республиканын жетекчилери кызматтарынан алынган.

Кайрадан тарыхтын тили болгон фактыларга кайрылалы. 1926-жылдагы эл каттоодо СССРдин аймагында 194 тилде сүйлөшкөн эл жашаган. 1989-жылкы калкты кайрадан каттоодо ошо 194 тилдин 101и гана пайдаланылары катталган. Өнүгүү жолуна түшкөн социализм мезгилиндеги 60 жыл ичинде 93 тил (!) жок болгон. Бул эмне? Социализм өнүккөн сайын эл, улут, урук дегендер жоголуп отурганбы?! Ушундай абалдын айынан адыгей, кабардин, черкес, осетин, чукча, нанай, ненец, эвенк, эвен, манси, ханти, эскимос, айсар, ижор, кет, нивки, коряк, цыган ж.б. улут, урук аталгандар өз эне тилинде жарым-жартылай же таптакыр билим алышпаптыр. 1932-жылы окутуу 102 тилде жүргүзүлгөн болсо, арадан туура 50 жыл өткөн соң, 1982-жылдары, окутуу 50 гана тилде болуптур. Муну кантип, кандай түшүнүү керек?!

Изилдөөчүлөрдүн маалыматтарына караганда, союздук республикалардагы улуттук тилдеги мектептердин кыскарышы да тынчсызданууну туудурбай койбойт. 1980-1981- жана 1988-1989-жылдардагы абалды цифранын тили менен салыштырганда (процент менен) түпкү улуттун тилиндеги мектептер Украинада 55тен 47ге, Белоруссияда 35тен 21ге, Өзбекстанда 78ден 77ге, Казакстанда 33тен 30га, Грузияда 68ден 67ге, Азербайжанда 83тен 79га, Литвада 85тен 82ге, Молдавияда 63төн 59га, Латвияда 56дан 52ге, Кыргызстанда 53тен 52ге, Эстонияда 68ден 63кө, Арменияда 81ден 80ге, Түркмөнстанда 78ден 77ге азайган. Жалгыз гана бул көрсөткүч Тажикстанда 3 процентке өскөн. Жергиликтүү улуттун тилин мамлекеттик тил катары колдонгон республикаларда өз эне тилиндеги мектептердин саны, албетте, арбын болгон. Маселен, өзүнөн-өзү көрүнүп тургандай Азербайжанда жалпы мектептин 83, Арменияда 81 процентинде окуу-тарбия иштери өздөрүнүн тилинде жүргүзүлгөн.

Статистиканын маалыматына таянсак, жогоруда аталган жылдарда союздук республикалардын түпкү калкынын өсүшү ал жерлердеги орус ж.б.

улутундагыларга караганда алда канча көп болгон. Бир гана Эстония менен Латвиядагы абал андай болгон эмес. Ушундай кырдаалдан улам суроо туулат. Маселен, кыргыз улутунун саны өсүп жатса, кыргыз тилиндеги мектептердин эсеби тынымсыз азайып турушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болобу?! Кыргыз Республикасынын мамлекет катары аталышы кыргыз улутунун аталышынан алынып, ал Конституцияда жазылып, дүйнө таанып тургандан кийин эне тилге сөзсүз түрдө артыкчылык берилиши зарыл.

Анткени кыргыз тили кыргыз улутунун гана эмес, Кыргыз мамлекетинин эне тили болуп саналат. Эне тили болгон соң ал мектепке чейинки таалим-тарбия ишине милдеттүү түрдө киргизилиши керек. А бизде мындай, мектептен окуйт дейбиз, мектептен үйрөнбөсө, жогорку окуу жайынан деп сооротобуз. Аерден кийин кызматтан дейбиз. Бул төөнүн куйругу качан жерге тиет дегендей эле кеп. Энеси эрке баласын элүү жашка чейин балам бойго жетелек, катуу жумуш жасаса кабыргасы кайышат деп алдейлегендей мамиле. Мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлдеги мамиле, жоопкерчилик болушу кажет. Ал тил мамлекеттин турмуш-тиричилик тили катары жашашы зарыл. Мамлекетте жашаган ар бир адам өзүнүн жашоо муктаждыгын ошо тил аркылуу канааттандыра ала тургандай шарт түзүшү зарыл. Анткени мамлекет өз аталышын алгач кыргыз улуту үчүн кыргыз тили кыргыз элинин, кыргыз мамлекетинин тарыхый тагдырынын, улуттук аң-сезиминин негизги белгиси болуп саналат. Жанчылып бүткөн улуттук аң-сезимдин тили кесилген мезгил өткөн. Күлүк аттын колтугуна түшкөн басмайылдын тагындай өткөндүн өчпөс тарыхы өзөк өрттөгөн жалындай күйүп турат. Аны биз унткан менен тарых унутпайт, аны биз айтпаган менен тарых айтат. Тарых деген тарых. Ошол тарых бир убакта сага, мага "сенин улутуң кыргыз, эне тилиң кыргыз тили, сен кыргыздын баласысың, сен кыргызсың, кыргыз тилин унутуп калдыңбы, эне тилиңди билесиңби, эне деп айта аласыңбы", - деп Найман-Энече какшап, сыздап турбас үчүн мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлде мамиле көрүшүбүз керек. Анткени тил тагдыры-улут тагдыры, кыргыз улутунун улуттук аң-сезиминин тагдыры.

2007-жыл

Тынчтыкбек НУРМАМБЕТОВ,
журналист

ТИЛ ТАГДЫРЫ – ЭЛ ТАГДЫРЫ

Жакында эле көрсөк да көрмөксөн болуп, уксак да укмаксан болуп, кымындай ишке камгактай маани берип, а түгүл алакан кызарганча кол чаап, “тапшырма бер партия, аткарабыз талбайбыз” – деп убада айтып, өзүбүздү өзүбүз алдаганыбызды кантип унутуп коёлу. Бактыбыз тоодой экен. Эгер биздин багыбызга апрель айынын жанга жагымдуу желаргысындай кайра куруунун, демократиянын, ачык-айкындыктын келкели келбегенде, бүгүн

минтип Кыргызстандын коммунистчил жаштар союзунун комитеттеринин иш жүргүзүү ыкмаларын сыдыргыдан өткөрүп, дурусун дурус деп, бурушун буруш деп айтууга жарайт белек?!

Кыргызстан ЛКЖС Борбордук комитетинин VI пленумунун күн тартибине коюлган маселе боюнча Кыргызстан ЛКЖС БК бюросунун жарыяланган докладдын кунт коюп окуп, кайра куруу доорунун шартында комсомол комитеттеринин алдыда аткара турган милдеттери ат көтөргүс оор, бирок кечиктирбей чечүүнү талап эткен проблемалары арбындыгына ынандым.

Ошондуктан минтип арай көзүбүз чарай турганда, чогуу-чаран чечип алуучу маселенин маселеси бар. Ал – кыргыз тилинин тагдыры. Тил тагдыры – эл тагдыры. Келечек жаштарга таандык дейбиз дайыма. Талашы жок чындык. Анан буга кадыресе компоюп жүрө беребиз. Бирок биздин элге мүнөздүү кайдыгерлик, камырабастык, чектен ашкан баёолук, өз көлөкөбүздөн корккондук, ашкере сактык акыры баарыбыздын кендирибизди кести го чиркин! Неге дебейсизби? Мен, сиз, ал, ооба, биз баарыбыз: жашкарыбыз дебей эне тилибиздин аянычтуу тагдырын жакшы билебиз. Бирок оозубузга таруу толтуруп алгансып унчукпайбыз. Алды-артыбызды, жанжагыбызды карайбыз, бүйүрүбүз жакшы эле кызып барып, анан жанып кетет. Деги кимден эмнеге мынча жалтактайбыз?! Негедир өз тилибизде бирибирибиз менен сүйлөшө албай корунабыз, же намыстанабыз. Эмнеге?.. Мен да кээде өзүмө өзүм жооп бералбай бушайман болом. Эне сүтүн эмген, эне мээримин сезип-туйган ар бир жан мындай сезим-туйгуну эртедир-кечтир өз башынан кечирерине ишенем. Дегеним, кептин баары эне тилдин, каныжаны бирге тууган элдин тагдыры, келечеги жөнүндө, өзүндүн элиңе атуулдук милдетинди кандай аткарганың жөнүндө болгондуктан узун түндө уктабай, токсон жолу толгоносун. Кимдин ким экендигин түпкүлүгүндө эне тилине жасаган мамилесинен билүүгө болот. Эне тилинин кадырына жеткен адам башка тилдин да кадырына жете билет. Ырасын айтуу керек. Эми биз тагдыры бычак мизинде турган эне тилибизди сактап кала албасак, анда адамбыз деп баш көтөрүп басып жүрүүгө акыбыз жок!

Эне тилибиздин абалына кайдыгерлик акыры аябай жан кейиткен чекке жетти. Албетте, буга комсомол комитеттеринин бардык деңгээлдеги кызматкерлери да күнөөлүү. Ал эми комсомолдук басма сөз кызматкерлеринин тил маселесин чечүүгө тикеден-тике катышууга милдеттүү экенин айтпай ак коёюн.

Бизди, түздөн түз кыргыз тилин медегер туткан, күнүгө колдонуп иш алып барган комсомолдук газета-журналдардын кызматкерлерин кыргыз тилинин аянычтуу тагдыры аябай тынчсыздандырат. Анткени акыркы жылдарда республикабызда эне тили көңүлгө жеткиликтүү алынбай, баркбаасы төмөндөп кеткени жашыруу деле эмес.

Өткөн жылы октябрь айында Кыргызстан Компартиясынын БК “Республикада улуттук-орус кош тилин андан ары өнүктүрүү, кыргыз, орус жана СССР элдеринин башка тилдерин үйрөнүүнү жана окутууну жакшыртуу жөнүндө” токтому жарыяланды. Жашырганда не, бүлбүлдөгөн

үмүт оту тутанып, өтө кубанганбыз. Себеби аталган токтомдо: “Мамлекеттик, коомдук, маданий турмуштун ар түрдүү чөйрөсүндө улуттук тилдердин активдүү колдонулушу үчүн зарыл шарттар түзүлсүн. Көрсөтмөлүү үгүт, жарыя, кулактандыруу, мекемелердин, уюмдардын көчөлөрдүн ж.б. аттары эки тилде жазылсын” – деп көрсөтүлгөн. Бардык коомдук уюмдардын алдына тил маданиятын калыптандыруу боюнча орчундуу талаптар коюлган болчу. Ошондуктан биз, журналисттер, аталган токтом улуттук-орус кош тилдүүлүгүн өнүктүрүүгө чоң салым кошот го, кыргыз тилинин жоголуп бараткан кадырын көтөрөт го деп ишендик эле. Бирок, ойлогон оюбуз ордунан чыкпады. Себеби токтомдо коюлган талаптар турмушка жайбаракат ашырылып жатат. Айталы, партиялык, комсомолдук комитеттердин пленумдары, эл депутаттарынын жогорку жана жергиликтүү советтеринин сессиялары да эки тилде өткөн жок. Республика боюнча дээрлик башкаруу органдарынын, ишкана, мекемелердин, окуу жайлардын, коомдук уюмдардын официалдуу иш-чаралары, кагаздары, каттары жалаң гана орус тилинде жүргүзүлөт.

Ал тургай кыргыз тилинде чыккан айрым газета-журнал орус тилине которулуп, же кыргыз окурманынын, же орус тилде окуган окурмандын чекесин жылытпай, натыйжада жазылуучулардын саны кескин кыскарууда. Мисалы “Мугалимдер газетасынын”, “Кыргызстан пионери” газеталарынын нускалары бир нече миңге кыскарган.

Шаарларда кыргызча бешик үйлөрү, бакчаларды жана мектептерди көбөйтүп ачуу кечиктирилүүдө. Ал эми кош тилде окутулуучу мектептерди көбөйткөнүбүз менен анда толук кандуу окуу-педагогикалык иштерге шарт түзүлгөн жок. Мектеп иш-чаралары, педкеңеш, комсомол, пионер ж.б. коомдук уюмдардын иштери да орусча өтүп, кыргыз тилин окутуу, үйрөнүү ыктыярдуу деген шылтоо менен убактылуу иш-чара катары экинчи катарга сүрүлүп калганы өтө өкүнүчтүү. Мына ушул көрүнүштүн баары кош тилдүүлүк жөнүндө токтомдун иш жүзүнө ашпаганынын далили эмей эмне?!

Сөз кыябы келгенде айтууга тийишпиз. Азыркы кезде кайра куруу саясатынын шарапаты менен өлкөбүздөгү улуттар ортосундагы мамилелер чындалып, чечилбей улам артка сүрүлүп келаткан проблемаларды ылайыгына карата жөнгө салуу аракети болгондо, республикабызда улуттук тилди үйрөнүүнү жакшыртууга байланыштуу жакшы каалоо-тилектер айтылса эле айрым бир жолдоштор кылдан кыйкым таап, ал ой-пикирди атайын бурмалап, орус тилинин беделине доо кетиргендей, аны кемсинткендей, а тургай чанып, жерип жаткандай туура эмес бүтүм чыгарышып, ошону менен гана чектелбей бүткүл Союздун калкына борбордук газеталар аркылуу ары чуулгандуу, ары бир жактуу, эл менен элди бири-бирине шектендирген, кайраштырган, улуттук намысына доо келтирген макалалар кез-кези менен жарыяланды. Бул пикирибизге алыс барбай эле өзүбүздүн калемдешибиз С.Романюктун “Аргументсиз” деген атпай кыргыз элинин нааразылыгын туудурган макаласын эскертсек жетиштүү болор.

Азыркы дүйнөлүк цивилизацияга жетишкен совет өлкөсүндөгү ар бир майда элдердин тили сыяктуу кыргыз тили да демейдегиден башкача

коргоого, камкордукка муктаж. Ар бир адам бир элди, бир тилди башка элдерден артык санабай, улуттук кекирейүүчүлүккө жол бербей, андай журтка пайдалуу элдик демилгени колдоого, аны жүзөгө ашырууга милдеттүү.

Эгерде мына ушундай камырабастык, кайдыгерлик менен дагы кете берсек эне тилибизден биротоло ажырап каларыбыз анык. Кыргыз тилинин коомдук турмуштагы ролунун басаңдашын жана жапа чегишин биз, журналисттер, каалабайбыз. Анткени биздин жана бизден кийинки муундун келечектеги улуттук тагдыры эне тилинин сакталышына, анын өнүгүшүнө жана ага карата көрүлгөн камкордукка жараша болорун биз унутпоого тийишпиз. Ошондуктан эне тилибизди өкмөт тарабынан кабыл алынган закон менен сактап калуубуз керек.

Жолдоштор! Сиздер тигил же бул улуттук республикага аты берилген элдердин тилдерине мамлекеттик статусту берүү жөнүндөгү маселе СССР эл депутаттарынын съездинде козголгонун жакшы билесиздер. Аталган маселенин өтө маанилүүлүгү эске алынып, Кыргызстан Компартиясынын БК Кыргыз ССРнин мамлекеттик тилинин статусун түзүү боюнча атайын комиссия түзүп, жакында болуп өткөн биринчи заседаниесинде Кыргыз ССРнин мамлекеттик тилинин статусу жөнүндө закондун долбоорун даярдоого чечим кабыл алды.

Азыр республикалык мезгилдүү басма сөз беттеринде кыргыз тилине мамлекеттик статус берүүгө байланыштуу ары кызуу, ары жандуу талкуу жүрүп жатат. Эне тилдин тагдыры чечилип жаткан кыл чайнашкан талкууга комсомол комитеттеринин кадырлуу кызматкерлеринин бири да үн кошпогондугу таң калыштуу да, өкүнүчтүү да, же силерди тил тагдыры такыр түйшөлтпөйбү?

Жолдоштор, эгер сиздер туура деп тапсаңыздар, Кыргызстан ЛКЖС БКнын ушул VI пленумунун атынан кыргыз тилине мамлекеттик статус берүү жөнүндө атайын комиссияга сунуш киргизүүнү өтүнөмүн.

1989-жыл.

Бейшебай УСУБАЛИЕВ,
профессор

КУРУЛУП БҮТПӨС ЭСТЕЛИК

*Башка тилди жандан артык көрсөм да,
Эне тилим сүйгөнүмдөн жаңылбайм.*

(АЛЫКУЛ)

Өзүмдөн мурда санаам жетип, өскөн жериме баратам, ал мени мээрим менен кучак жайып тосуп кабыл аларына ишенип баратам. Мен дайыма түн

киргенде барганды жакшы көрөм, ушул убакта айлымда оттор күйөт. Өзүмдүн балалыгымды оттон ажыратып карай албайм. Өскөн жеримдин ар бир очогундагы от өчпөсө дейм, өскөн жеримде бешиктер термелип турса дейм, терезеден жарык бүлбүлдөп, энелер бешик жанында өздөрүнүн түбөлүк ырын ырдап турса дейм. Дал ушул убакта мен атам менен, апам менен учурашуу үчүн бараткан болом, мен үчүн жарыкчылыкта мындан артык бакыт жок. Эртең менен эрте турам, айлымдын карылары да эрте турушат. Аларга салам айтам, алик алышат, алар – атамдын убарлаштары. Кудундап сүйүнүшө менден узашат, мен да кубанып калам. Алар – бала сыяктуу таза калк, көзгө илинбеген нерсеге деле кубанышат же мурчуя түшүшөт. Салам айтып, алик алышуу кыргыз кулундары үчүн эзелтен бери ыйык салт болуп калган, улуулар урпактарынын кандай адам экенин дал ушундан байкашат. Урпактарынын саламы – алар үчүн опол тоодой кубат, бакты-таалай. «Кичи пейил, саламын үзбөйт», - дешип даңктап калышат.

Өзүмчө ойлоном, карылар ыраазы болуп кетишти бекен, мен жөнүндө айтып, атамдын көңүлүн көтөрүшөр бекен деп ойлойм. Алар мендей курагын эстешти бекен, өздөрүнүн отун өчүрбөй түтүн булатууга келген менин курбалдаштарыма ыраазы болду бекен деп ойлойм. Ойлорумдун чордону аталар бизге эмне калтырды, алардын мурасын өздөрү ыраазы болгондой сактай алдыкпы, аталарыбыз бул боюнча эч нерседен шек санабай, бейкапар жүрүшөбү деген суроолорго барып такалат. Ушул ойго келгенде, атамдын жүрөктү буктандырган бир сөзү эске кылат этет, жан-алакетке түшүрөт:

- Балам, биз кичинекей кезибизде он эки элек, он экөөбүз бир айылдын баласы элек, күлүп-ойноп, урушуп-талашып чогуу жүрчүбүз. Кана, алардан кимдер калды, кимдер?! Жараткан бергендеринин баарын алып кетет окшойт, баарын, баарын!...

Арман дүйнө, алар эркке баш ийбей жазгы кардай көздөн учуп баратат, терилип баратат, тирүү тарыхтар жайпамага айланып баратат. Атамдын убарлаштарынын көбү жайпамада жатпайбы, алар атам менен кайрылып кайра ойнобос! Бирок бешиктер термелип жатпайбы, оттор күйүп жатпайбы! Ошон үчүн оттор күйсө дейм! Ошон үчүн бешиктер термелсе дейм!

Ооба, жараткан бергенинин көбүн алат, бербейбиз деп канчалык жанталашсак да алып кетет экен. Бирок алар келечек унута алгыс улуу мурас калтырышты, ал мурас кылымдан кылымды карытып келген жашоо жолу, жашоо байлыгы эле. Алар бизге «Манасты» калтырышты, ырыс-кешигибиз – эне тилибизди, бул аркылуу ата-бабалардын духун, жүрөгүн калтырышты. Бирок биз зарыл болгондордун баарын ала алдыкпы, ошолорду алууга кудуреттүүбүзбү? Атамдын бир курбалдашы аргасыздан эсиме түшөт, ал дайыма мага мындай собол коёт:

- Манаска эстелик тургузууга жарап калдыңбы, деги ошол жөнүндө ойлоп жүрөсүңбү? - Анан далымдан таптап, барбаландап күлүп калат. – Мейли, мейли тургуза элек болсоң да... Аман жүрсөң эле болду. Манаска тургузган эстелигиң ошол эмеспи!

Манаска эстелик! Кичинекей чагымда андан мен: «Манастын эстелиги барбы, ал кайда?» - деп сураган элем. Анда ал: «Оо Манастын чондугуна эч

ким тең келе албайт, ал биздин айылга келатып, ушул Оттуктун оозунан өтө албай коюптур. Ага эстелик тургузуу үчүн не деген чоң күч керек, бул үчүн бизде күч-кубат кайда, баш-аяк жаңы эле жыйылды го. Аны сен тургуз, биз аны силерге жеткирбедикпи?!» - деп сырдуу жылмайган эле. Ушул адам Манасты энеси баласын сүйгөндөй сүйүүчү, көкүрөк күчүгүндөй кадырлачу.

Манас жөнүндө аңгеме куруу ал үчүн улуу майрам болуучу, оттун жанына отуруп алып: «Аа, арман дүйнө, бир убакта кыргыздын түндүгү түшүп, уугу кыйраган», - деп сөз баштаар эле. Бир күнү анын баласы: «Ата, Манас Абыке, Көбөшкө караганда күчтүү эмес окшойт, ээ?» - деп капысынан сурап калды. Ошондо ал чок баскандай ордунан ыргып туруп, жерде жаткан үбөлүк менен уулун жонго бир салган. Анан атайлап жинденип:

- Ээ, айланайын, мен сага эмне деп какшап келатам, минтип жүрсөң сен кантип киши болосуң! Манас деген эч ким тең келе алгыс ноён эмес беле, Абыке, Көбөшүң жерге кирсин! Андай кара беттер Манастын бучкагына тең келеби? – деген эле. Ыйлап жаткан балага карыянын байбичеси болуша кетти:

- Ие, ботом, ошол ымыркайга теңелесиңби? Сен эле киши болуп жыргачы!

- Ушинтип жүрүп баланы сен жаман көндүрдүң, Манастын ким экенин да билбейсиң, анан сүйлөйсүң. Ой, Манас биздин күнүбүз эле го, эмне үчүн Тыныбек Манас айтканда, жылкылар кишенеп, койлор үркчү эле? Ал өзүн унутуп калып, буркурап ыйлачу эле го! Жан айлабыз кетип турганда, бетке кармаганыбыз Манас эмес беле, аны укканда ичер суубуз бар экен деп кубанып, жаңы туулган баланы да ушул Манас болот деп тилек кылчу эмес белек! Анан Манасты билбей туруп, бул жаманың кантип адам болот? Балалык деген – карылыктын көрөңгүсү, көрөңгүсү бул болсо, ачыганда не болот? Мен Манас жөнүндө айтып берип жатам, ата-бабаларынын кандай жашап, кандай болгонун, эл деп нечен эрендер башын канжыгага байлаганын, кулактарына куюп жатам, менин кишичилигим – ушул!

Анан ал чоң киши менен урушкансып, уулуна таарынып, бизге эч нерсе айтып бербей жатып алган. Мен анын жоругун үйгө айтып келип, аны мыскылдап күлгөм. Анан чопчоң эле киши кичинекей уулуна таарынганын атамдан сурасам, ал ойлуу:

- Ооба, балам, Манас биздин бешигибиз да, үмүтүбүз да болгон, а түгүл башка күн түшкөндө, жашоо куралыбыз эле, - деген.

Албетте, мен бул табышмак өңдөнгөн жооптун бирөөнө да түшүнбөгөм. Мына бүгүн, кер мурут болгон кезимде, ошол табышмакка дагы бир жолу кайрылып отуурам, адам канчалык дүйнөнүн кожоюну болгону менен, өткөндөрдөн айрылып жашай албайт көрүнбөйбү, андан ажырап калсаң, келечегин да бүдөмүк экен! Бүгүн мен турмуштун улуу зыйнатын мойнума артып коюп, өткөнгө кайрылып отурам.

Манасты жараткан кара кыргыздар эле, ал кыргыз тилинде жаралган болчу. Элди сүйүүнүн, элге берилүүнүн үлгүсү Манаста өчкүс берилген, ошондуктан эл үчүн жан кыйгандарды Манастай баалоо кыргыз журтунун канына сиңип калган. Ар бир доордун, ар бир учурдун өз Манасы бар

көрүнбөйбү! Алар жөнүндө урпактар да билүүгө тийиш экен, бул турмуш мыйзамы экен. Мен эне тилден сабак берем, окуучум тарабынан берилген собол мени камтама кылып жүрөт. Бир окуучум менден минтип сурады:

- Агай, биздин алиппени ким түзгөн? Ал адам азыр барбы?

Жөнөкөй, адаттагыдай суроо, бирок жүрөгүндү зыргып этирип алат. Окуучу курагымда бир да окуучунун ушундай суроосун кулагым чалган эмес, бирок окуучумдан уктум. Бизге агай бул жөнүндө атайлап айтып берген эмес эле, мен айтып берүүгө тийишмин. Мына, окуучулар мемиреп калышты, отузга жакын келечек ээси жооп күтүп жатат! Бул жөнүндө бирөөдөн чала-чарпыт угуп алганым абийир болгон экен, эптеп жооп бердим көрүнөт. Окуучуларым мени кыйратып билет экен деп кубанып калышты, бирок мен өзүмдү күнөөкөрдөй сезип турдум. Атаганат, мен дал ушул жерден окуучуларымдын жүрөгүнөн таптакыр өчкүс кылып, атамдын убарлашынын аңгемеси менин өмүрүмдүн бир бөлүгүн кандай түзүп калса, дал ошондой кылып, андай адамдарды даңктай алсам кана! Кыргыз алфавитин түзүү, алгачкы окуу китептеринин кандай кыйынчылык менен түзүлгөндүгү, бардык кыйынчылыкка баш байлап койгон анын авторлору жөнүндө дал Манастай айтып беришим керек эле го! Бирок мен муну өзүм оңгүлуктуу билбесем, кантип айтам, ошондуктан күнөөлүү сезип турдум өзүмдү. Көз алдыма менин окуучуларымдай миңдеген өспүрүмдөр жана да мен сыяктуу жооп таба албай кыйпычыктап жаткан эне тил мугалимдери тартылды. «Ушул кезге чейин неге ойлонбодум экен, муну биздин аталар да билген эмеспи?» - деп суроо бердим өзүмө.

Атам түшөт эсиме, ал мага канчалык улуу нерселерди айтып берсе да, жогорудагы суроолорго негедир токтолгон эмес көрүнөт. Болгону мен эне тилден жаман баа алган күнү ачууланып калар эле: «Ээ айланайын, ушундан да эки аласыңбы, эмне үчүн эне тил?! Сен деги ушул жөнүндө ойлойсуңбу?»

Эне тил – ал энең эмеспи, а сен энеңди сүйбөсөң, кадырлабасаң, кимди жыргатасың?» Болгону – мына ушул, бирок эне тил эмне үчүн энем, анын кудурет-күчү эмнеде? Ал мына ушул суроону чечмелей алуучу эмес, чын эле атам эне тилдин бул кудуретин билбегендир?! Жок, эгер минтсем кылым өчүрө алгыс күнөө кылган болом, Манаска болгон жагымсыз көз караш үчүн уулуна кол көтөргөн адам өз кулундарын таптакыр кечирбес. Бирок эне тилдеги бул кудуретчиликти сезүү үчүн кандайдыр бир учур, өзүнчө жетилүү керек көрүнөт. Биздин ата-бабалар эне тилдин улуу кудуретин Манаска ыроолоп койгон көрүнөт, алар экөө жууруп, бир гана Манас деп карашкан туура! Буга кийин түшүндүм мен. Мен күңк-мыңк сөздөрдү көп угам, алардын баары келип эле мындай соболдорго такалат: Эне тилибиз – кыргыз тили – эмне үчүн керек, өз жерибизден чыкканда эле ал колдонуудан калат экен, демек, кереги деле жок го?! Албетте, бул – өтө татаал собол, ошондон уламбы, менин кесиптеш замандаштарымдын көпчүлүгү бул суроодон буйтап өтүп, көбүнчө ээ, баяндооч деген эмне деген суроону чечүүгө гана далалаттанышат. А түгүл менин бир кесиптешим жогорку суроолорду окуучулар беришсе, эмне деп жооп берем деп каңырыгы түтөгөн эле. Жок, мен эне тил мугалимдери менен бүткүл ааламга жар салып мактана алам!

-Эне тилим – бул апам, атам жана элим! Эне тилим – бул Манас, Семетей жана Сейтек! Эне тилим – бул менин эң биринчи жана да эң улуу мугалимим, эне тилим – элимдин зардалы! Мен дал ушундай деп жооп берем. Эмне үчүн?! Анткени ал аркылуу биз дүйнөнү, өзүбүздү таанып-билебиз, бабаларыбыздын акыл-эс байлыгы да эне тилде, демек, ал – билимдердин казнасы. Элимдин кылымдар бою күлгөн күлкүсү, боздогон ыйы да ушул эне тилде калды, ушул тилде бешик ырлары жаралды. Эне тилди окутуу – бул тилде 39 тыбыш бар деп айтуу эмес, ал – тарых, адамча жашоонун бир ыптасын тарыхты билүү жана элин-жерин, өзүн таанууну түзөт. Биздин эне тилибизде **апа, ата** деген улуу сөздөр жатат, башкача айтканда, кыргыз журтунун эч нерсе менен баалангыс адеп нормасы, үрп-адаты жатат. Эне тилибиз – ата менен баланын ортосундагы көпүрө, ал экөөнү байланыштырып турат. Демек, адам өзүн, апасын, атасын жакшы билиш үчүн эне тилге кайрылууга мажбур болот, ага кайрылат. Чын эле өзүн, энесин, атасын жакшы билбеген демек, кадырлай албаган адамдан эмнени күтүүгө болот, эгер анда сүйүү бар болсо, ал көлөкөгө окшогон жасалмалуулукка гана айланат эмеспи. Анткени жаан-жакшылыктын баары эле өз очогундан башталат го! Эне тилдеги улуу касиет дал ушунда – анын адамдык кудуретинди, зыйнатынды ойготуу күчүндө. Мына мен ушинтип жооп берем, туман ойдо жүргөндөргө дал ушинтип жооп берем. Бирок ушул кудуреттин алдында эмнелерди иштедик?

-Ата, Манастан кийин андай адамдар төрөлгөн жокпу?

-Төрөлгөн, балам! Ар бир доордун, ар бир учурдун өз Манасы бар экен, алар кырдаалга жараша, ар башка курал алып, Мекенге кызмат өтөйт көрүнөт. Манас – бул эл үчүн баарына кайыл болгон, жана да элге-жерге күйүмдүү дал өзүндөй Семетей, Сейтектерди өстүргөн адам эмеспи! Аларды унутпоо – ар кимдин адамдык зыйнаты.

Окуучумдун соболуна кайрадан кайрылууга мажбур болом. Эмне үчүн алар жөнүндө билбей, урпактарга да билдире албай келебиз, эмне үчүн ушул мезгилге чейин өзүбүзчө гана күңк-мыңк болуп келебиз, же мындан башкага кудуретибиз жетпейби?! Ушул мезгилге чейин Алиппе күнүн зор аздек менен уюштурууга жарабай келебиз, бул жөнүндө ойлонууга чолобуз тийбейт! Бирок турмуш муну талап кылууда, өсүп келаткан муун мындай милдетти биринчи орунга коюп жатат. Ошондой эле залкар тилчилерибиздин эмгектерин жыйнап, өзүнчө жыйнак кылып чыгарууга да учур жетпедиби! Эл-жер үчүн, эне тили үчүн бел чечпей иштеп, бүтүндөй күчүн жумшаган адамдар жөнүндө унчукпай кутулсак, эне тил жөнүндө кеп салып да кереги жоктой көрүнүп кетет... Доор алга жылган сайын, адамдан моралдык улуу жоопкерчилик талап кылынат көрүнбөйбү, мына ушуга жараша көптөгөн талаш-тартыштарга учурайсың. Бүгүн жаш доктур, жазуучу жана философ менен болгон талаш-тартышым жөнүндө айтып бергим келип отурат. Доктур мага мындайча кайрылат:

- Силердики кандай жыргал, мынча тыбыш, мынча тамга бар деш менен чектелесиңер... Деги эле кыргыз тилинин доктурлар үчүн пайдасы жок көрүнөт, анткени бир да дарынын аты кыргызча эмес...

- Туура, силердики жооптуу. Бирок силер өлүм алдында жаткан адамды ажалдан алып калууга далалат кыласыңар, биз тирүү адамды адам кылууну максат кылабыз. Эне тил – бизге ата мурасы жетти деген сөз, аны жерүү менен мурасты сыртка сүрүп чыгарган болобуз, суу ичкен кудугубузга түкүрүп таштаган болобуз! Эне тил менен атасын, апасын, демек, адамдарды сүйүүгө үйрөтөт, адамды сүйө албаган аны дарылап жыргатат дейсиңби?!

- Ошондой болсо да ...

Мага жазуучу өзүнүн максаты жөнүндө мындай деди:

- Аспирантурага тапшырып коюш керек эле, эки-үч жылда тилден же адабияттан кандидат болот элем.

- Тил, адабияттан кандидат болуу оңой бекен?

- Анан татаал бекен, толуп жүрбөйбү, эптеп-септеп кандидат болгондор.

Алар тил үчүн эмне иштеп кыйратыптыр, сен эмне баарынын эмгегин окуп жүрөсүңбү?

Атаганат, кыргыз тилинин чети оюла элек, аны жакшылап изилдөөгө жетише элекпиз, айрым маселелерге алигиче кол тие элек. Кыскасы, эне тилдин улуу байлыгын калың катмарга жеткире элекпиз. Бирок менин каршылашым ушуну билеби, илимдин азаптуу жолун түшүнөбү? Эне тил – эл сыяктуу татаал, бел чечпей иштеп, чечмелөөнү талап кылган тарыхы көп машакаттуу керемет. Ушул жерден доцент Жээнбай Мукамбаев агайды эскербей коё албайм, агайдын төш чөнтөгүндө дайыма дептерче, карандаш болот. Сөз – анын бактысы, кубанычы жана жашоо кумары! Залда жүрсөк да, токтотуп алып: «Балам, мобул сөз силер жакта кандай маанини берет?» - деп сурайт. Орто бойлуу, ак чач ушул адам – сөздөн бүткөн дайра, ар бир сөз үчүн азап тартат, толгонот. Ар бир сөз үчүн түйшүктөнүп, толгонуп, эгер бирөөнүн эле түпкү маанисин так чечүүгө үлгүрсө: «Бир сөз болсо да олжо, ал тарых эмеспи», - деп чечекейи чеч болуп кубанып калат. Профессор Токтосун Ахматов агай менен анын ар кайсы сөздүн тегин сүрүштүрүп, аңгемелешип жатканын көп көрөм.

...Эне тил – бул атам, апам. Эне тилим – бул Манас... Бирок эне тилдин ушул кудурети урпактарга жетип жатабы, алар бизден муну далилдеп берүүнү талап кылып жатат. Андыктан эне тил деп жанын үрөп, анын өнүгүшү үчүн бел чечпей эмгектенгендер жөнүндө атайлап сөз кылып, аларды урпактар алдында даңктоо биздин зыйнатыбыз эле го! Бир гана ээ менен баяндоочту окутпай, эне тилдин эмне үчүн керек экендигин да үйрөтүүгө мезгил жетпедиби. Адептүүлүктүн башаты да эне тилде жатат, бирок бул жөнүндө көпчүлүгүбүз ойлоно элек көрүнөбүз. Анткени улуу-кичүүбүз дебей эле: «Ээ, баяндооч! ...» - деп иренжий кароого көнгөнбүз, а уулубуз өзүбүздү сүйбөсө, башка бирөөнү сүйүүгө да жөндөмсүз экенин жакшы эле билебиз. Бизде эки тирүү тарых бар, алар – кыргыздын ардактуу карылары: профессор Хусейин Карасаев менен Зияш Бектенов. Алар сөздөрдүн маанисин чече билишет, алар эне тилин изилдөөчүлөрдүн алгачкы карлыгачтарынын замандаштары болушкан, тилди калыптандырууда бардык кыйынчылыктарды башынан өткөрүшкөн. Ошондуктан алар эне тил, анан алгачкы карлыгачтары жөнүндө эч кимде жок жалын менен сүйлөшөт,

алардын аңгемеси эне тилге болгон сүйүүндү ойготууга кудуреттүү. Бирок биз бул тирүү тарыхты алигиче пайдалана албай келебиз. Кийинки кездерде эне тилдин тарыхы, сөз маданияты жөнүндө бирин-серин макалалар жарык көрө баштады, учур муну өнүктүрүүнү талап кылууда... Ооба, эне тилибиздин чети оюлбай келет, бирок тил элдин энчиси болгон соң, аны изилдөө бир гана тилчилердин милдети деш туура эмес окшойт көрүнөт.

Адам баласы өзүн курчаган айлана-чөйрөнү жана да өзүн таанып-билмейинче жашай албайт, демек, анын бир өңүртүн түзгөн эне тилди изилдөө тарыхчынын, философтун, этнографтын, деги койчу көптөрдүн милдети экен. Ушинтип жармакташып эмгектенген күндө гана, эне тил өз көркүнө чыгып, анын зарылдыгын түшүндүрө алат көрүнөбүз.

... Манаска – эстелик! Бул сөздөн бүшүркөп коркуунун кереги жок, ушундай жоопкерчиликке татыганыңа кубан, сүйүн жана даңктан! Анткени сенин адам болгонуң – ушул! Бир гана: «Уулум, Манаска эстелик тургуза алдыңбы?» - деп суроого татыксыз болуп каламбы деп корк. Ар бир доордун, учурдун өз Манасы болгон соң, ага тургузулган эстелик да ар башка болууга тийиш көрүнөт. Биздин тургузган эстелигибиз эне тилибиздин кудуретин миллиондордун жүрөгүнө жеткирүү экен. Бул аркылуу биз алардын кылымдарды карытып, жыйналган акыл-эсинин байлыгын, тарыхын, үрп-адатын жана моралдык улуу сапатын жеткирген болобуз. Ошондой эле биз урпактарга элге кызмат кылуунун чыныгы үлгүсүн, адамдыктын чыныгы жолун үйрөткөн болобуз! Ушул үчүн даңктанууга тийишпиз. Эгер менден атамдын убарлашы: «Балам, Манаска эстелик тургуза алдыңбы?» - деп сураса, анда мен минтип жооп берүүгө даярмын:

- Жаңы гана тургузула баштады жана ал бүтпөйт. Ал бүтпөгөн эстелик, ата!

Анткени бешиктер термелип, оттор күйүп жатпайбы!

Анткени бул суроо-жооптор укумдан-тукумга өтөрүн, түбөлүктүү экенин жакшы билем. Бир гана термелсе дейм бешиктер, өчпөсө дейм бабалар жаккан оттору!

1976 –жыл

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ,
академик

СӨЗ КАДЫРЫН ЖОГОТКОН УЛУТ ӨЗ КАДЫРЫН ЖОГОТОТ

Мамлекеттик тил - менин тилим деген түшүнүктү кандай түшүнөсүз?

Мамлекеттик тил – менин тилим деген түшүнүк ар бир кыргызстандык атуулдун ишеними болушу керек. Бул девиз улутуна, кесибине, жашына, жынысына, динине карабай ар бир атуулдун милдеттүү парзы, коомдогу

турмушунун зарыл атрибуту катары кабылдаганда гана мамлекеттик тилди иш жүзүнө ашырууга толук мүмкүндүк болот. Өзүңүздөр ойлоп көрүңүздөрчү. Батыш Европа өлкөлөрүндө же ушул эле Россияда мамлекеттик чоң кызматтарда мамлекеттик тил билбеген адам бийликке келе алабы?! Эмне үчүн бизде бул принцип сакталбайт?! Эл аралык стандарт боюнча мамлекеттик тилде сүйлөбөгөн мамлекеттик бийлик мыйзамсыз бийлик болуп саналат. Башка өлкөлөрдө мамлекеттик тилди коргогондорду улуттук патриот катары карашат. А биздечи?! А эмне үчүн мамлекеттик тилибиздин муң-арманы жөнүндө айтсак күнөөлүү болуп чыга келебиз?! Дароо эле эмне үчүн мойнубузга “улутчул” деген күнөө тагылат да, төө бастыда калабыз?! Деги мамлекеттик тилге каршы чыгып жаткандар кимдер? Башка улут өкүлдөрүбү?! Жок, кудай сактасын, “өздөн чыккан өрт жаман” дегендей өзүбүздөн чыгып жатпайбы.

Башка улут өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөтүүгө пикириңиз.

Өзүбүздүн эне тилибизди туу көтөрүү үчүн аны улуттук идеологияга чейин жогору коюшубуз керек. Мамлекеттик идеологияны көктөн издегенден көрө кан-жанга сиңген эне тилибизде чагылышкан ата мурастарыбыздагы, каада-салтыбыздагы, уюткулуу, уңгулуу идеялардан улуттук өзгөчөлүктү да, ошону менен катар адамзаттык нарктуулукту да камтыган акылман ойлордон издешибиз керек. Эмне үчүн Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы жардамга келбейт?! Аларда өз тили менен катар мамлекеттик тилди, кыргыз тилин өздөштүрүү жана жайылтуу боюнча программалары, концепциялары болушу зарыл. Демек, Кыргызстанда жашаган бардык элдер жана улуттар кыргыз тилин билүүгө муктаж, кызыкдар болушу керек. Ал үчүн эң алды менен келечекте мамлекеттик тилди жайылтуунун механизмин иштеп чыгуунун жана бир калыпта жүзөгө ашыруунун багыттары белгилениши талап кылынат. Тил менен бирдикте руханий баалуулуктар жөнүндөгү илимий, популярдык эмгектердин орус, англис ж.б. тилдерге которулуп жарык көрүшүнө колдоолор да эске алынышы керек. Башка улут өкүлдөрүнө кыргыз тилин үйрөнүүнү күч менен, зордук менен милдеттендирүүнүн кереги жок. Бирок алардан мамлекеттик тилге урмат, сый менен кароосун гана талап кылабыз. Ошондо гана мамлекеттик тилге урмат, элибизге, ата журтубузга урмат иретинде каралып, элдердин ортосундагы бири-бирине ишеним сөзсүз артыла түшөөрүн эске алышыбыз абзел. Бирок биз ким болбосун мамлекеттик тилди үйрөнүүнү түшүнүү менен, чыдамкайлык менен карап, ошол эле учурда текебер көз караштарга жол бербешибиз керек. Кыргыз тили – Кыргызстандагы бардык улуттардын башын бириктирген фактор болушу керек.

Тил жөнүндө мыйзам жетиштүү деп ойлойсузбу?

Мамлекеттик тил десе эле көпчүлүктөр филолог - тилчилердин иши деп кол шилтеп, кайдыгер карап келишет. Эмне үчүн мамлекеттик тилге

тилчилер гана камкордук кылышы керек?! Орус тилдүү кыргыз, чала кыргыз, таза кыргыз, жаңы кыргыз деп бөлүп салган кыргызды тилге болгон талаптуу мамиле гана бириктире алат. Улуттук намыс болбосо – улуттук тил кайдан болсун. Тил өлсө улут өлөрүн баарыбыз билебиз. Тил элдин тагдыры. Тилди бузуу аркылуу улутту өлтүрүүгө бир тамчыдан үлүш кошуп жатканыбызды эмнеге моюндабайбыз. Сөз кадырын жоготкон улут өз кадырын жоготот эмеспи! Өкүнүчтүүсү – тил бузарларга арналган мыйзам жок. Кыргыз адабий тилинин ченемдерине шайкеш келбеген сөздөргө басма сөздө, коомдук иш-чараларда уруксат бербөө керек. “Мамлекеттик тилди теңсинбөөчүлүк, сыйлабоочулук мыйзам менен жазаланат” – деп Конституцияда бадырайып жазылып турушун сунуш кылар элем. Кыргыз тилин билбесең – Кыргызстандын атуулу боло албайсың десе болор беле?!

Кыргыз тили Манас тили дейбиз.

Ооба. “Кыргыз тили – Манастын тили” деп ураан чакырып келебиз. Бирок ушул “Манас” эпосунун кадыр – баркына жете алдыкпы?! Анын 1000 жылдыгын өткөрүү менен утурумдук гана шоу кыла алдык. Ооба, бул да эгемендүү мамлекетибизди дүйнөлүк аренада таанытуу үчүн керектир. А эмнеге “Манас” эпосубуздун дүйнөлүк маанисин керектүү практикалык планда көрсөтпөдүк. Манасчылардын варианттарын чыгарып койсок, архаизм, историзм, чет элден кирген сөздөрдүн сөздүгүн түзүп койсок, керек болсо зарылдыгына жараша бүгүнкү лексикабызга пайдаланылбай калган айрым сөздөрдү кайрып келсек эмне үчүн болбосун?! Чыңгыз Айтматов “Манас” эпосун эң жакшы билгендиктен улам “маңкурт” сөзүн таап отурбайбы! “Манас” дың жер сыяктуу адабий, тарыхый, тилдик, философиялык, маданий жактан өздөштүрүлбөй жатат. “Манаска” көңүл бөлүү Мамлекеттик тилге көңүл бөлүү дегендик. Эмнегедир колунан келген чоңдордун баары “Манаска” кайдыгерлик жасап жатышат. Бүгүнкү күндө Абыке, Көбөштөрдү ээрчип кетип, балким Манас атанын арбагын таарынтып алгандырбыз?!

“Эне тилдин ээси – эл” дегенге кандай карайсыз?

“Тил элдин автопортрети” - дейт улуу жазуучу Чыңгыз Айтматов. Жазуучунун орусча жазган чыгармаларынан эле кыргыздын психологиясын, каада-салтын, үрп-адатын, дүйнөгө карата философиясын чагылдырган көптөгөн жандуу сөздөрдү кездештиребиз. Ал сөздөрүбүздү жазуучунун чыгармалары менен окурмандары окуп, таанышып жатышат.

Сиздин институттун алдында кандай максаттар бар?

Тил институтунун алдында чоң милдеттер турган эле. Аларды алып кетүү үчүн, албетте, материалдык-техникалык база, кадрлар жана жетекчилердин жоопкерчиликти керек болчу. Иш жүзүндө чындыгында иш болбоптур, муну моюнга алуу керектигин тилчилердин өздөрү да жыйындарда айтып келишет.

Дефицит болгон штатты иретке келтирдим. Штат өтө аз, айлык да аз. Бирок, мындан ары эмне кылуу керек?! Бүгүнкү күндө кайсы проблемалар актуалдуу, кайсы проблемалар жаңылыш мүнөзгө ээ?! Академиялык багытта тил илимин өнүктүрүү үчүн кандай проблемалардын үстүндө иштөө керек?! Ушул жагдайда республикада окумуштуу-тилчилер менен тегерек стол уюштурдук. Финансылык тартыштыкка байланыштуу көпчүлүк окумуштуулар коомдук башталышта иштөөгө макулдугун беришти. Азыр тилибиздин теориялык проблемаларын изилдөө концепциясы иштелип жатат. Проблемалык жана Координациялык Кеңештер түзүлдү.

Эми мындан ары сиздин институт менен Улуттук комиссиянын байланышы кандай болмокчу?

Президентке караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия менен тыгыз иш алып баруу, кызматташуу биздин да, алардын да негизги милдеттеринен болушу керек. Буга чейин эки мекеменин ортосунда байланыш айрым себептер менен үзүлүп калган экен.

Эки мекеменин мамлекеттин алдында өз алдынча жоопкерчиликтери да милдеттери да бар. Ошондуктан алардын иштерин аралаштырып салуунун зарылдыгы жок. Менин түшүнүгүмдө илимий институт теориялык фундаменталдуу изилдөөлөрдү колго алса, комиссия прикладдык тактикалык иштер менен тил маселелерин жалпы коомчулукка жеткирүүгө аракеттениши керек. Эки мекеменин ортосунда системалуу иш алып баруу үчүн келишим түзүлүшү шарт.

“Орфографиялык сөздүк” жөнүндө оюңуз?

Ооба, “Орфографиялык сөздүк” боюнча кайчы пикирлер болгон. Институт илимий жактан жоопкерчиликти мойнуна алуусу зарыл. Эмне үчүн биз казак агайындарындай боло албайбыз?! Мамлекеттик тил комиссиясы да, Илимдер академиясынын Тил институту да бирдиктүү “Орфографиялык сөздүктү” коомго тартуулашпадыбы! Биз да илим менен практиканы бириктирген шериктештик кызматташууга барышыбыз зарыл. Менимче, Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясы Институтка заказ берип турушу керек. Дагы эле казактардын тажырыйбасына кайрылсак, алар бардык сөздүктөрдү эки мекеменин күчү менен даярдап келишет.

Терминдер жөнүндө кандай пикирдесиз?

Термин маселеси өтө татаал. Ар бир термин коомчулукка илимий жактан негизделип сунушталат. Терминологиялык комиссиянын жыйынтыктары ар бир окурман үчүн шек туудурбагандай абалда кабыл алынышы керек. Институттун алдындагы терминологиялык багыт менен Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын терминкому эмне үчүн бирге иштеше болбойт? Бүгүнкү күндөгү чаржайыт колдонулган

терминдерди ирээтке келтирүү жана жайылтуу үчүн бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарсак, Мамлекеттик тилибиздин өнүгүшүнө салым кошкон болор элек.

“Түшүндүрмө сөздүккө” түшүнүк берип кетпейсизби?

“Түшүндүрмө сөздүк” - элибиздин мурасы. “Түшүндүрмө сөздүктүн” 2-томунун кол жазмасынын жоголуп кетиши мени да тынчсыздандырат. Бирок, “жоголуп кетти” деген жооп эмес да! Ким күнөөлүү?! Ага ким жооп берет?! Эмне үчүн институттун көп жылдан берки иштери жок болуп кетет? Өзүбүздүн тилибизге ушундай кайдыгерлик мамиле кылсак, анан кантип тилибиз деп күйөбүз. Бул деген кыргыз тилине чыккынчылык кылуу дегендикке жатат. “Түшүндүрмө сөздүктү” чыгаралбай жатып кыргыз тилин өнүктүрөбүз деген жөн эле куру кыйкырыкка жатат.

Мамлекеттик тилди өнүктүрүү үчүн илим жардамга келеби?

-Албетте. Бирок, илимий изилдөө иштерин алгылыктуу алып баруу үчүн кадрлар керек. А кадрларды даярдоо жогорку окуу жайлары менен байланыштуу. Азыркы көпчүлүк жаштар “ийне менен илимдин кудугун казгысы” келбейт да. Институтка жаш кадрларды алалы деген ниетте конкурс жарыяладык, бирок кызыгып келгендер жок. Анан кантип изилдөөлөр өнүгөт?!

**Маектешкен Эсенбай КАЛДАРОВ
2009-жыл**

**Султан РАЕВ,
КР эл жазуучусу,
Токтогул атындагы мамлекеттик
сыйлыктын лауреаты**

ЭНЕ ТИЛ ЭНЕ СҮТҮНДӨЙ

Бүгүн биз элибиздин жаны, каны, дили, дүйнөсү менен ажырагыс, байыркы көөнө мезгилден ушул мезгилге чейин, эчен кызыл кыргын, куу согуштан кыргызды кыргыз кылып, кылымдар санагынан аман алып келген, эне сүтүндөй ыйык тилибиз тууралуу сөз кылганы турабыз.

Эчен ала-салды тарыхтын тарамдарында, кумга сиңген суудай, не бир ааламга азуусун кайраган империялар сайда саны жок жоголду, кыргыз калды. Ааламдын бир учунан бир учуна метеориттердей учуп турган эчен элдер эсеби жок, эби жок эңшерилип, тарыхтын оомал-төкмөл барактарында тыптыйпыл болуп жоголду, а кыргыз калды! Нечен элдин тили жоголуп,

дили бурулду, а кыргыз калды! Канчалаган мезгил кыйырынан кыргызды эмне сактап, эмне калкалап, ушул мезгилге дейре алып келди? Ал – тил, кыргыз тили!

Бүгүнкү чалкеш замандын чалды-куйду удургуган ыргагында дүйнөнү глобализация илдети каптап, информациянын арааны ачылып турганда, цивилизациялар кагылышы мындан ары адам баласынын оюна келбес проблемаларды жаратып турганда, биз тилибиз тууралуу, дилибиз тууралуу ой чубап, мындан ары эне тилибиздин тагдыры эмне болот деген бушайман ойдун коңгуроосун кагып турабыз. Бул актуал маселе азыркы замандын опурталдуу чен өлчөмүндө өзгөчө сөз кылууга арзып турат. Тил жөнүндө сөз кылууда ириде эл жөнүндө, акыры ал барып мамлекет жөнүндө сөз кылууга тете маселе.

Кайсы эл, кайсы улут, кайсы мамлекет болбосун анын эне тилинен артык саясат жок. Тили болмоюн эл да, улут да, мамлекет да жок. Бүгүнкү кыргыз тилинин абалы, акыбалы ар бир кыргыздын деп, денесинде каны ойногон кыргызды ойготушу керек. Себеби, биздин эркиндигибиздин ачкычы – тилибизде. Эгерде тилибиз жоголсо, аны менен кошо дилибиз да, улутубуз да жоголот.

Дүйнөлүк статистика жыл сайын тилдердин жоголуп бараткандыгы тууралуу тынчсызданган маалыматтарды берет. Азыркы жалпы адамзаттык глобализация, техноинформация өзүнүн экспансиясын “тилдик гегемониянын”, тилдин империя монополиясы аркылуу бекем чырмап, айрым тилдердин жоголуп кетүүсүнө табигый шартты жаратып жатат. Биз канчалык өз эне тилибизди сүйбөйлү жана күйбөйлү, ал тилдин ашынган патриоту болбойлу, тилдин табигый чөйрөсүн түзө албасак, тилибизди өнүктүрүп, өрчүтүп алып кетпесек, ага өгөй мамиле жасасак, анда биз эне сүтү менен бүткөн тилибизди эртең кай жардын бооруна апкелип такайбыз?.. Анда биз эртең эле тили бечара, дили күчала болорубуз айдан ачык. Кыргызда айтат “атадан уккан – акыл тил, энеден уккан – эстүү тил” деп. Бүгүнкү ата же бүгүнкү эне ошол акыл менен, ошол тил менен сүйлөбөсө, биз анда эртең акыл-эстен айрылганы турабыз.

...Биз тилибиз бар элбиз, тилибиз бар экен улутпуз, тилибиз бар экен мамлекетпиз, ушул улуу ойдон улам тилибизге мамиле кылуубуз керек. Бекеринен дининди берсең да, тилинди бербей деп айтпаган чыгар. Анткени, эне тилин чанган – эссиз, Ата Журтун танган тексиз.

2004-жыл.

КЫРГЫЗ ТИЛИ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫН САКТАЙТ
Кыргыз тили –
эгемендиктин символу!

Ооба! Кыргыз тилинин Мамлекеттик тил статусун алышы – бул кыргыздардын эгемен өлкө экендигинин биринчи далили жана ыйык символу. Демек, эгемен өлкөнүн ээси болгон түпкү улуттун эне тили, башкача айтканда, кыргыз тили кыргыздар эле эмес Кыргызстанда жашаган бардык башка улуттардын да өлкө ичиндеги баарлаша турган орток тили. Бирок, ачык айтып, ак сүйлөсөк, орус тилине расмий деген статустун берилиши бул кыргыз тилинин колу-бутуна салынган кишен. Тагыраак айтканда, ал кыргыз тилинин мамлекеттик тил деген статусун автоматтык түрдө жокко чыгарып турат. Анткени Президент, Жогорку Кеңештин спикери, Премьер – министр, министрлер, мэрлер жана акимдер сыяктуу мамлекеттик расмий кызматтарда иштеген адамдар, эл өкүлдөрү болгон депутаттар кыргыз тилинде сүйлөмөйүнчө, кыргыз тили караламан адамдар гана сүйлөгөн көчө тилинин деңгээлинде кала берет. Андай расмий эмес чабал тилди башка улуттар турсун шаардык кыргыздар да үйрөнгүсү келбейт. Маселен, көп жыл саясатта жүргөнүнө карабастан, Ф.Кулов деле кыргыз тилин үйрөнбөй эле койбодубу. Дегинкиси Ф.Кулов өзү күлкү келтирерлик киши. Маселен, өзү эне тил билбейт да анан ага намыстануунун ордуна партиясынын атын “Ар-Намыс” коюп алганын кантесиң?!.. Ушул жерде аргасыздан орус декабристтеринин: “Биздин аталарыбыз француз болгусу келишкен. Бирок, боло алган эмес. А биз француз болуп калдык. Эми орус болгубуз келет”- деген каңырыгы түтөгөн сөздөрү аргасыз эске түшөт. Демек, табият алма, өрүк, коон, дарбыз деп жемиштерди түрлөп жараткан сыяктуу эле улуттарды да ар түрдүү жараткан эмеспи. Андыктан, ар бир намыстуу атуул өз улутун сактоо үчүн жоопкер! Демек, кыргыз элин жана кыргыз мамлекетин сактоо үчүн биз ириде кыргыз тилин коргоп, өнүктүрүшүбүз керек. А кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн зарылдык керек. Башкача айтканда: «Мамлекеттик тилди билбеген адамдар мамлекеттик кызматта иштөөгө тийиш эмес!» -деген принцип ишке ашканда гана кыргыз тили чыныгы мамлекеттик тил дэңгээлине көтөрүлөт.

Ал эми “Кыргыз тилин үйрөнүү үчүн окуу китептери менен окуулуктар жетишсиз” – деген сөз орус тилдүүлөрдүн жөн гана шылтоосу. Анткени АКШ, Австралия, Япония жана башка өлкөлөрдөн келген чет өлкөлүк жарандар “Кыргыз тилин үйрөнүү үчүн окуу китептери менен окуулуктар жетишсиз”, - деп шылтоо кылбай эле кыргыз тилин сопсонун үйрөнүп, ал түгүл кыргыздын ырларын, комузун кошо эле үйрөнүп алып жатышпайбы!...

Зарылдык түзүлсө анда чет өлкөлүк жарандар сыяктуу эле биздин мекендештерибиз дагы кыргыз тилин үйрөтүүчү мугалимдерге акы төлөп болсо да кыргыз тилин үйрөнүшөт.

Кыргыз тили Кыргыз Республикасын сактайт!

Баса, кыргыз тили эмне үчүн керек? Анткени, кыргыз тили болсо - анда кыргыз эли болот. Эгер кыргыз эли болсо – анда эгемен кыргыз мамлекети болот. А мамлекет болсо, анда мамлекеттик кызматтар – демек Кыргыз Республикасынын Президенти, Өкмөтү, Жогорку Кеңеши, сот бийлиги жана башкалар болот. Демек, Кыргыз Республикасын биринчи кезекте кыргыз тили сактайт! Ошого байланыштуу, Кыргыз тили кыргыздын жаны! деп койсок да аша чапкандык болбойт.

Кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн кандай аракеттер зарыл?

Биринчиси, орус тили расмий тил деген статусту алып салуу керек! Маселен, Казакстанда орус тилине андай статус берилбесе деле, Казакстан менен Россиянын өнөктөштүк мамилеси бизге караганда жакшы экендиги, а казактар орус тилин бизден кем билбей тургандыгы ушул ойдун тууралыгын далилдеп турат.

Андан дагы “Талаанын баркын көтөрүү керек, Тоолордун баркын пастатпай туруп”, деп Олжас Сулейманов айтмакчы, кыргыз тилин орус, англис жана башка тилдерге каршы койбой туруп өнүктүрүү керек. Кыргыз тилинин мамлекеттик тил болушу үчүн зарылдык түзүп, мамлекеттик кызматкерлер сөзсүз мамлекеттик тилде сүйлөшүн талап кылуу зарыл. Жылына бир гана жолу мамлекеттик тил күнүндө гана кыргыз тилин эстеп койбостон, кыргыз тилин өнүктүрүүгө жетиштүү каражат бөлүп, иш кагаздарын мамлекеттик тилге өткөрүү боюнча үзгүлтүксүз иш аракеттерди жүргүзүүбүз зарыл. Кыргыз тилин өнүктүрүү ар бир кыргыздын, ал турсун ар бир кыргызстандыктын атуулдук парзы экендиги ар дайым көңүл түпкүрүндө болушу керек! Кыргыз тилин улуттар аралык достук байланыштын тили деңгээлине көтөрүүбүз зарыл. Эгер Кыргыз Республикасынын кайсы жараны кыргыз тилин билсе, демек, ал адам эгемен Кыргыз Республикасынын жашап турушуна жана өнүгүп-өсүшүнө тилектеш деп түшүнсөк болот. А кыргыз тили качан төргө өтсө, кыргыздар дал ошондо гана өз өлкөсүнүн чыныгы кожоюндары болушат!

Эне тил барбы – улутсуң!

Эгемен өлкө – улуксуң!

Тил болсо - болот падышаң,

Тили жок – тукум курутсуң!..

БИРИНЧИ НАРК ЖОГОЛОТ, АНАН САЛТ ЖОГОЛОТ

Кыргыз тили – кыргыз интеллигенциясына байланыштуу. Кыргыз тилинин эң өнүккөн доору 20-30-жылдардагы биринчи кыргыз интеллигенциясынын келген учуруна таандык. К.Тыныстанов, Б.Юнусалиев, К.Карасаев, К.Юдахин өндүү интеллигенциянын мезгили алтын доор болду окшойт. К.Карасаевдин орфографиялык сөздүгүндөй Юдахиндин орусча-кыргызча сөздүгүндөй мыкты илимий фундаменталдык эмгектер алигиче жок. К.Тыныстановдун сөз түркүмүнө “этиш” деген котормону киргизиш эле канчалык жүк көтөрөт. Тилдин өнүгүшүнө өкмөттү күнөөлөп атпайбызбы. Орус тилин орус өкмөтү көтөргөн эмес. Өкмөт күнүмдүк чарбалык, саясий-социалдык маселелер менен алек болот. Тилге күйө турган топ – улуттук нарк-дөөлөттү алып жүрө турган жогоркуларга окшогон интеллигенция болуусу шарт. Ошолор улам бийликке коңгуроо кагып турушу керек.

Өнүгүү жолдору

Биринчиден, мамлекеттик тил болгондон кийин мамлекеттик башкаруунун тили болуш керек. Ал үчүн иш кагаздарын, үлгү альбомун чыгаруу зарыл. Кантип келишим түзүү керек, кантип акт жазыш керек, ошол альбомдор аркылуу баарына жеткиликтүү колдонуусун шарттоо керек.

Экинчиден, кыргыз тилин зордоп эмес, керектөө катары колдонулушун шарттап, нарк экономикасынын тилин түзүү абзел. Ал үчүн ишкер контракттардын ишкер сөздүкчөлөрүн чыгаруу шарт. 5 миң сөз баткан финансылык, 10 миң сөз баткан экономикалык сөздүкчө дегендей. Ага кыргыз тилинин кудурети жетет.

Үчүнчүдөн, жарнама, көрнөктөрдүн турмуш-тиричилик, тейлөө мекемелеринин аталыштарын, дегеле бардык бат-бат керектелчү сөздөрдүн кыргызча котормосунун сапаттуу, ийкемдүү, ыңгайлуу болушун камсыздоо. Мисалы, “ремонт обуви” “бут кийим оңдоочу жай” деп бардык жерде жазылып турат. Ысык-Көлдүн бир айылынан көрдүм, “өтүкчү” деп коюптур. Кандай кыска, кандай ыңгайлуу. Жогоркудай татаал механикалык котормолор тилди татаалдаштырып, колдонууга тоскоолдук кылат. Төрт сөздү айткыча “ремонт обуви” деген эки сөздү айтуу оңой дешет да, андан да оңой бир сөз баарын эске албайт. Анан да токтоп, мыйзамдарды орусча түзүп кыргызчага которбой, тескерисинче кылуу керек.

Төртүнчүдөн, кыргыз тил гүлдөп өнүксүн десек, сөз жок компьютерлештирүү керек. Орус тилинде текстти компьютер өзү оңдойт. Бул жаатында Жаныбек Жанызак жакшы иш кылып атат. Бирок бул анын эле эмес, мамлекеттин ишине айланыш керек.

Тилдин тазалыгын сактоо

Экологияны кандай сакташ керек болсо, тилди да “экологиялык” тазалыкта сактоо керек. Иш бар, мисалы, терминологиялык сөздүктү алып

окудум, кээ бир кемчиликтери болбосо мага жакты. Карап көрүңүз: пособие – жөлөк пул, истец – доогер, видеозал – дидаркана ж.б. жакшы чыккан котормолор.

Экинчиден, тамшанып окугудай кыргыз тилинде журнал чыгарыш керек. “Ала-Тоо”, “Кыргызстан маданияты” сыяктуу. Азыркы гезит-журналдар да адабият, маданиятка ыктабай, жалаң анализге ыктап, анан тил жагынан да тазалыкты сактабай, ар кандай адепсиз, орой сөздөрдү ыксыз көп колдонуп жиберүүдө. Таза кыргызча жаза албаганыбыз, таза кыргызча сүйлөй албаганыбыз – ал тилибиздин жардылыгы эмес, өзүбүздүн сөз байлыгыбыздын, ой байлыгыбыздын жардылыгы. Бизден ой байлыгы, сөз байлыгы эки-үч эсе бай адамдарды көргөндө анан күнөө сөздө эмес, өзүндө экенин билип, көзүң ачылат. Мисалы, Чоюн Өмүралиевдин колдонгон сөздөрүн караңыз. Анан да тил жаатындагы үлгү чыгармаларды көтөрүү керек. Мисалы, К.Жантөшевдин, А.Токомбаевдин, Ч.Айтматовдун, А.Осмоновдун мыкты чыгармаларынын академиялык топтомун чыгарып, аны кыргызча таза жазам дегендерге тартуулоо керек. Телеберүү, радиоберүүдөн дикторлор таза, ажайып сөздөрдү кошуп уккулуктуу окуса, кантип суктанбайсың. Андай окуса түшүнбөгөн бирөөлөр да угуп кызыгат. Биздин бир агай “көпөлөк, байчечекей” деген сөздөрдү угуп, “тилиңер кандай мелодиялуу” деп суктанганы эсимде.

Тилдин жоголушу

Тил кантип жоголот? ХХ кылымда 90дон ашык тил жоголуптур, демек, бир жылда бир тил жоголот экен. Тил гигант тилдердин курмандыгы болуп жоголуп кетпес үчүн кеминде 5 млн. калкы болуш керек экен. Бул 5 миллионбуз, жетет ушу деген эмес. Бизден 4-5 эсе көп орустар каада-салтын сактоого кам көрүп жатат. Себеби дароо эле тил жоголуп кетпейт. Биринчи нарк жоголот, экинчи салт жоголот. Анан салты жок эл улуттук табиятын жоготот да, тилдин өнүгүшүнө кайдыгер карап калат. Бул акыр-аягы тилдин жоголуусуна алып келет. Тил жок- мамлекет жок. Биз Амантур Акматалиев, Хусейин Карасаев билген салттын 30%ын эле билебиз. Бизден кийинкилер 20%, 10% деп отуруп, жоголуп кетиши мүмкүн. Андыктан, мен сунуш кылып атам: мамлекеттик тил боюнча комиссиянын диапозонун кеңейтип, дин комиссиясын тил комиссиясына кошуп, ага улуттук каада-салтты, нарк-дөөлөттү көтөрүү боюнча жүктү да кошуу керек. Улуттук комиссия деп эле 5-6 кишини иштетип койбой, жер-жерлерде, облустарда, райондордо көзөмөлдөөчү инспекцияларды ачуу шарт. Ага көп акча кетет деп аянбаш керек. Улуттук тилден, улуттук нарк-дөөлөттөн акча аяган элдин келечеги жок. Башка маселе, ал бөлүнгөн акчаны башаламан эмес, натыйжалуу пайдалануу. Жөн эле көргөзмө үчүн улуттук каада-салтты көрсөтүп атабыз деп бир-эки концерт коюп акчаны ысырап кылбай, тилдин келечектүү, системалуу өнүгүшүнө маани берүү керек. Мисалы, “Чечен айтыш” көрсөтүүсү сөз өнөрүн пропагандалоочу дайым болуп турган көрсөтүү. Ошондой иш-чарага көмөктөшүп, анын сапатын арттырууга жардам берүү шарт.

Кыялым – кыргыз тили улут аралык тил болсо

Азыр орус тили улут аралык катнаштын тили катары официалдуу статусу бар эмеспи. Бул табигый көрүнүш. Канча жылдардан бери орус тили менен ар түрдүү улуттар байланышып келген. Бирок 10 жылдан кийинби, 15 жылдан кийинби (ал биздин тил жаатында кандай иш алпарганыбызга жараша болот), кыргыз тили улут аралык тил болуп калышын каалайм. Келечекте жалпыбыздын үйүбүздө улуттар бири-бири менен кыргыз тилинде байланышса деп кыялданам. Антсе да мунун баары табигый түрдө башка улуттун укугун жөөлөбөй, ийкемдүү жүрүшү шарт. Радикалдуу кадамдар улут менен улутту байланыштырбайт, тескерисинче, кагылыш жаратат.

2003-жыл

Жумагул БАЙДИЛДЕЕВ,
тарыхчы

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ТАГДЫРЫ АРХИВДИК ДОКУМЕНТТЕРДЕ

Кыргыз тили дүйнөдөгү байыркы тилдердин бири экендиги талашсыз. Аны кыргыз окумуштуулары гана эмес, Бартольд, Бернштам, Гумилев, Радлов жана башкалар сабында турган орус жана чет элдик окумуштуулар да эбак эле кан какшап далилдеп келишкен. Мамлекеттүүлүгүнө 2200 жыл болгон калктын тили албетте байыркы тилдерге кирери бышык. Болбосо, тамырсыз такыр жерден, тил байлыгы тайкы элден, сан кылымды салаадан кумдай чубуртуп келген “Манас” эпосундай көркөм сөз өнөрүнүн туу чокусу жаралышы күмөн эле.

Кыргыз эли далай карама-каршылыктуу окуяларды башынан өткөрдү. Бөскөрүп барып кайра толуп, үлпүлдөп өчүп барып кайра жанып, жаңырып, жаңыланып эгемен эл өз алдынча уюткулуу журтка айландык. Тарыхый тагдырыбыздын шарттарында кытай, калмак, уйгур, моңгол баскынчылары басып кирип көп жылдар бою бийлик өкүмүн жүргүзсө да элибиз эне тилин жоготушкан жок. Антсе да XVII-XIX кылымдагы Кокон хандыгынын бийлиги убагында кыргыздардын түштүк аймактары өзбек тилин аралаштырып сүйлөп калгандыгы белгилүү.

Ал эми XIX кылымдын орто чениндеги падышалык Россиянын кыргыз жерине отурукташа башташы, ошондой эле жерди волосторго бөлүп, иш кагаздарын жалаң орус тилинде жүргүзүшү кыргыз тилинин мамлекеттик тил болуусуна жана кыргыздардын өз алдынча өнүгүшүнө тоскоол болгондугун тануу жарабас.

Акыйкат үчүн айта кетүүчү сөз, Октябрь ыңкылабы кыргыздарды падышалык эзүүдөн жана улуттук тилдин жоголуусунан сактап калды десек болот.

Кыргыз Республикасынын борбордук мамлекеттик архивиндеги саргара сакталган архив мурастарына таянсак, Кыргызстанда Кеңеш Өкмөтү өкүм сүрүп өз бийлигин жүргүзгөндөн баштап кыргыз тилине маани бериле баштаган. Түркстан Республикасынын Борбордук Комитетинин 1919-жылдын 21-августунда кабыл алынган №3221-декретинин негизинде түрк тили бүткүл Түркстан аймагына кирген элдердин мамлекеттик тили болсун деп айтылган (КР.БМА.Ф.20 оп.1 сб.50 б.42).

1925-жылдын 10-11-июнундагы РСФСРдын Кыргыз автономиялуу облусунун Аткаруу Комитетинин 2-сессиясынын кезектеги отурумунун №3-4 токтомунда кыргыз тили жөнүндө маселе каралгандыгын көрөбүз (КР.БМА.Ф. 20 оп1 сб31 б3-4). Аткаруу комитетинин бул отурумунда кыргыз тилин түрк тилинен бөлүп, улуттук мамлекеттик тил катары кабыл алуу маселеси көтөрүлгөн. Буга Украина жана башка республикалар өз элинин эне тилин мамлекеттик тил кылып расмий түрдө жарыялаганы себеп болгон. Аткаруу комитетинин ушул эле отурумунда автономиялуу облустун башкаруу аппаратына жергиликтүү калктын улуттук тилди билген адамды кызматка алуу маселеси каралган. Бул отурумга Абдыкадыр Орозбеков төрагалык кылган жана Жайнак Садаев, Осмонкул Алиев, Төрөкул Айтматов, Нуркул Кулназаров, Таш Кудайбергенов ж.б. кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү мүчө болушкан. Көрүнүп тургандай кыргыз эли жана автономиялуу республиканын алгачкы жетекчи карлыгачтары өз эне тилинин келечегин эч унуткан эмес.

Иш кагаздары кыргыз тилинде жүргөн менен айыл чарбасында, бухгалтерияда, сот, прокуратура, медицина жана башка мекемелерде пайдаланылган кыргыз тилинде учурабаган терминдер тилдин өнүгүүсүнө тоскоол болгон. Андыктан мындай терминди кыргыз тилине которуп, мааниси жагынан жергиликтүү элдерге түшүнүктүү сөздөрдү издеп табуу жагы Эл агартуу комиссариатына жүктөлгөн. Бул иштерди Төрөкул Айтматов жетектеген (КР.БМА. Ф.23 оп. 1 сб.11б 78). Кыргыз тилинин өнүгүшүнө, анын жазылышына бир алфавиттен экинчи алфавитке өтүшү терс таасирин тийгизбей койгон эмес. 1928-жылы араб алфавитинен латын алфавитине, 1940-жылы латындан орус алфавитине өтүү кыргыз тилине бир топ түйшүктөрдү алып келген. Ошондой болсо да кыргыз бийлигиндеги жетекчилер кыргыз тилинин өнүгүшүнө ар дайым көз салып турушкан.

1936-37-жылдары кандуу репрессия – кыргыз тилине жана тилчилерине орду толгус жоготууну алып келген. Кыргыз алфавитин, кыргыз алиппесин түзгөн жана кыргыз тилинин улуттук тил болушуна өз салымдарын кошкон И.Арабаев, К.Тыныстанов, К.Карасаев, З.Бектенов ж.б. куугунтукка алынып, ал гана турсун кээ бирлери атууга кеткен.

1958- 60 – жылдарда кыргыз тилине кайрадан көңүл бөлүнө баштаган. Буга да болсо ошол кездеги мамлекет башында турган Исхак Раззаковдун таасири зор экендигин баса белгилеп кетүүбүз зарыл. Анткени, бул инсан

кыргыз тилин жалаң гана кыргыздар эмес, республикада жашаган башка улуттун өкүлдөрү да билишин каалаган. Андыктан ошол мезгилдерде орус мектептерине кыргыз тил сабагы өтүлө баштаган. Бирок, бул дагы көпкө созулган эмес. Билим берүү министрлигине эскертүү берилип, сөзсүз түрдө орус мектептеринде кыргыз тили окутулушу керек эмес деген таризде кысым көрсөтүлүп келген. Ошол эле орошон жетекчи Исхак Раззаковдун убагында күнөөсүз күнөөлөнгөн Касым Тыныстановго адилет баа берилип, анын эмгектерине кайрылуу иши башталган. Ошондой эле көмүскө калган Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбек жана башка кыргыздын казалчы акындарынын эмгектерин калыс талдап, жарыялап алып чыгуу иштерин Илимдер академиясына тапшырган.

1961-жылдан баштап Хрущевдун буйругу менен орус тилине көп көңүл бөлүнүп, улуттук тил унутта калган учурлар да болгон.

Ошол мезгилдер аралыгында орус тили «экинчи эне тил» деген акылга сыйбаган ураан чыккан. Адам баласынын бир эле энеси болгон сыяктуу тил дагы бир эле эне тилде болорун бул ураанды ураалап тосуп алгандар түшүнүшкөн эмес. Ал гана турсун бийлик төбөлдөрү, кыргыз тили үчүн күйгөн акын-жазуучуларыбыз чогулуш, курултайларында тил көйгөйү жөнүндө ачуу сын айтышса да көңүл бурулбай келген. Кайра аларга «улутчул» деген жалаа тагылган. Буга мисал, 1986-жылдын 7-8-июнунда өткөн жазуучулардын 8-курултайында сүйлөгөн сөзүндө Кыргыз эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков кыргыз тилине көңүл бөлүнбөй жатканын, чогулуш-жыйналыштар жалаң орус тилинде өтөрүн, орус тилин билбеген адам кызматтан көтөрүлө албасын, жайлоодогу ураандар да орус тилинде жазыларын, чабандарды да чогулуштарда орусча сүйлө деп кыйнашаарын айтып, бийликке катуу сын айткан Т.Сыдыкбековдун бул сөзү Кыргызстан КП БКнын бюросунда каралып, ошол кездеги биринчи катчы Апсамат Масалиев тарабынан КПСС БКга түшүндүрмө жөнөтүлгөн. Бул иш боюнча 1987-жылдын башында КПСС БКнын алдындагы Партиялык Контроль Комитетинен атайын комиссия келген. Ал тууралуу ошол кездеги Кыргызстан КП БКнын кызматкери, азыркы республикалык маанидеги персоналдык пенсионер Токтосун Иязалиевдин «улутчулдарды» текшерүүгө келген Текшерүү комиссиясынын өкүлү Трапезниковдон Түгөлбай Сыдыкбековду кантип актап калганы тууралуу эскерүүсү архивде сакталуу. Мына ушул архив мурастарында сакталган документалдуу материалдардан кыргыз тили үчүн күйүп-бышкан акын жазуучуларыбыз кысымга алынып келгендигин байкаса болот.

1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили» жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Бул мыйзамда Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили деп жарыяланган. Кыргыз тили мамлекеттик тил катары кабыл алынган ошол убакыттан бери 22 жылдын жүзү болду. Бирок, ошентсе да азыркы өнүгүп жаткан коомдо кыргыз тили мамлекеттик тил катары, кыргыз деген улуу дөөлөттүү элдин эне тили катары бааланбай, баркталбай, сиңип кете албай бууланып, кургап баратышы кимди болбосун өкүндүрбөй койбойт.

Себеби, кыргыз тилин өнүктүрүү жана аны сактоо бүгүнкү күндүн эң эле көйгөйлүү маселесине айланып бара жаткандай. Андыктан биз экологияны кантип сактайбыз деп кандай кыйкыр сак тилди да ошондой экологиялык тазалыкта сакташыбыз керек. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда 80ден ашык улуттун өкүлдөрү жашап, алардын ар биринин өзүнчө эне тили болсо да улут аралык катнаштын тили катары Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили – кыргыз тили кызмат кылышы абзел. Албетте, булардын бардыгы мамлекеттин көңүлүнүн чордонунда болууга тийиш. Анткени, эгемендүү эркин мамлекеттин бирден-бир жүзү, улуттук символу мамлекеттик тили эмеспи. Андыктан улут наркы - улуу кыргыз тилин баалап-барктап, тумардай ыйык тутуп, кылымдар кыйырындагы келечек муундарга жеткирүү урпак алдындагы улуу милдетибиз.

29.09.2011-ж

Галина ВАСИЛЬКОВА,
окутуучу

ЭКИ ТИЛ – ЭКИ КАНАТЫМ

-Кең-Суу деген айылды билесиз го, - деди Галина Алексеевна үнүнөн кубанычы байкалып, - атактуу жазуучубуз Түгөлбай атанын айылы эмеспи. Ошол Кең-Сууда туулгам.

-Кыргыздардын арасындабы?

-Ооба. Ошол үчүн кыргыз тилин так сүйлөп калбадымбы. Курбуларымдын баары кыргыз кыздары болчу.

-Ата-энеңиз колхоздо иштөөчү беле?

-Энем саанчы болуп көп жыл иштеди, анан музоо багып жүрдү. Атам трактор айдоочу. Энем музоочу болуп жүрүп көп эле Ардак грамоталарды алды. Ал түгүл Москвадагы айыл чарба жетишкендиктеринин көргөзмөсүнө да катышмак болгон, жумуштан бошобой баралбай калды. Пенсияга музоочу болуп жүрүп чыкты.

-Канча бир туугансыңар?

-Үчөөбүз. Валя эжем кайтыш болуп кетти. Иним Александр да бул жакта жашайт.

-Бишкектеби?

-Жок, төмөндө, “Манас” аэропорту жакта жүзүм өстүргөн айыл бар го. Васильевка деген, ошол айылда. Ал жакка үйлөнгөндөн кийин көчүп келген. Ага чейин тигил Сан-Ташта эле жашоочу.

-Кадимки Түптөгү Сан-Ташпы?

-Ооба. Өзүм да он жылдыкты ошол Сан-Таш орто мектебинен бүттүм.

-Эмне үчүн Сан-Таш аталып калганын билесизби?

-Кантип билбейин. Саналган ташты... Илгертен эле эл оозунда айтылып жүрбөйбү... Кадимки Амир Темир аскерлеринин санын ошол таштар менен

алган тура... Жортуулга бара жатып, анан андан кайтып келатып... буларды угуп жүрүп, жедеп куйма кулак болдук го...

-Тарыхый жерлер эмеспи, Көл аймагы...

-Каркырада да көп жүрдүм. Жайында ата-энем жыл сайын Каркырага чыгышчу, мал менен. Тигил жактан казактар да келчү. Той, оюн-зооктор ошерде өтчү эле. Билесиз да, байыркы заманда “Манастагы” Көкөтөйдүн ашын, ошол Каркырада беришкен тура. Эжем, иним болуп ошол оюн-зоокторду көп эле көрдүк.

-Иниңиз да кыргызча сүйлөйбү?

-Аябай да... Тили менден да так десем жаңылбайм го. А түгүл кызы да кыргызчаны суудай билет. Анын аты да Галина. Иши кылып бүт үй-бүлөбүз менен кыргызга жакынбыз. Тагдырыбыз ушундай болду, жарымыбыз орус, жарымыбыз кыргыз...

-Казак элинин улуу акыны Жамбылды билесизби?

-Билбегендечи. Өзүм кыргыз тилинин адиси болсом, кантип билбейин. Ал кишинин “сөөгүм казак, этим кыргыз” деп айтканы ушу мага туура келет го. Менин деле этим кыргыз болуп калды. Кыргыз жеген нанды жеп, суусу менен сүтүн ичсем, Ысык-Көлгө түшсөм, абасынан бирге дем алсам, айкөл Манас сүйлөгөн тилде сүйлөсөм, баарынан ушул куттуу жерде киндик каным тамса, анан кантип кыргыз болбойм.

-Ушу жерде төрөлүп эле “нан” дегенди билбегендер көп го?

-Мен да бул жөнүндө көп айтам. Сабак өтүп жатканда... Өзүм окуткан студенттерде эле ошондойлор көп. Орустарды мындай коёлу, “нан” дегенди билбеген кыргыз балдар бар. Аларды деле күнөөлөп болбойт. Ал кезде тарыхый жагдай ошондой эле да. Орус тилинин статусу өтө жогору болгон. Аны билбеген, же начар билген адам жакшы кызматка алынчу эмес. Республикада орусташтыруу саясаты ачык эле жүрө баштаган.

-Бирок, сиздер өңдүү кыргыз тилин мыкты билгендер да болгон эмеспи?

-Албетте, аракет кылгандар оңой эле үйрөнүшөт. Азыр деле бир жылдын ичинде үйрөнүп алып жатышпайбы. Кыскасы, каалоо, аракет гана кылуу керек. Сиз айткандай ушул Кыргызстанда киндик каны таамп, ушул жерди Мекеним деп жүргөн улутташтарыма көп эле айтам, түпкү элдин тилин үйрөнгүлө, анын пайдасынан бөлөк зыяны жок деп...

-Мына сиз эки тилде тең жакшы сүйлөйсүз. Бул билген адамга жакшы сапат го.

-Албетте, мен үчүн эки тил оң көзүм менен сол көзүмдөй, же эки канатымдай. Бири-бирине эриш-аркак. Кыргызча тапатак сүйлөгөнүмдү угушкан кыргыздардын бүт бардыгы мага кандайдыр бир урмат-сый, кыйбас адамындай, жакынындай сезип турганын ар дайыма туям. Элди жакындаштыруунун, достугун бекемдөөнүн зор куралы ошол элдин тилин, салт-маданиятын билүү деп ойлойм. Студенттериме бул тууралуу дайыма айтам. Кайсы жерди жердесең элин да, тилин да сыйла деп...

-Медицина академиясында иштегениңизге канча болду?

-Эки жылдан ашты.

-Ошол ишиңиз тууралуу айтсаңыз? Мамлекеттик тилди кантип окутуу жатасыз? Натыйжа барбы же жөн эле эптеген бир жумушпу?

-Кыргыз тилинен жумасына бир жолу сабак болот, же бир жылга 72 саат. Бул, албетте, аз. Мындай саат менен мамлекеттик тилди талаптын деңгээлинде окутуу мүмкүн эмес. Өзүңүз айткандай, эптеп эле бир жумуш, ушул боюнча жакында ректорго кирип чыктым. Ал киши макулдугун берди. Илим-билим министрлигинен каражат бөлүнсө эле жумасына эки сааттан өтө баштайбыз.

-Ректоруңар Акылбеков мырза жакшы жигит көрүндү эле.

-Ооба. Искендер Кадырбекович мамлекеттик тилдин маселесине жакшы эле камкордук кылып жатат. Ар бир тайпага да 72 саат кошуп берүүнүн аракетин көрүүдө. Мамлекеттик тилге көбүрөөк маани берүүнү Президент да өз сөзүндө баса белгиледи го. Чынын айтыш керек, жумасына өтүлгөн бир сабактан анча деле майнап чыкпайт. Мамлекеттик тилди үйрөнүүгө ынтызар студенттер көп. Бирок жумасына бир саат алардын муктаждыктарын такыр канааттандырбайт.

-Мамлекеттик тилди кайсы курстар окушат?

-Биринчи, экинчи курс. Эки курстан тең зачетторду беришет. Ошо менен бүтөт...

-Демек, үйрөнгөнүн кайра эле унутуп калышат экен да.

-Ошондой, анча маани бербегендикти ушундан эле байкаса болот.

-Экзамен деген жокпу?

-Ооба. Экзамен болсо абдан жакшы болот эле. Жоопкерчилик да жогоруламак. Мамлекеттик тилге маани берилип жаткан соң, бул жагы акырындап ордуна келет деген ойдомун. Биз азыр көбүнчө жазып үйрөнүүнү да практикалап жатабыз. Негизги максат жазганды гана эмес, сүйлөгөндү да үйрөнүү. Иш кагаздарын туура толтуруу менен бирдей эле туура сүйлөөнүн да зор мааниси бар.

-Мамлекеттик тил кантип өнүгө алат деп ойлойсуз?

-Аны өнүктүрүүнүн башаты - бала бакча. Бардыгы бала бакчадан башталарын жакшы эле билебиз го. Демек, бала бакчаларда мамлекеттик тилди үйрөтүүнү өркүндөтүү керек. Жакынкы эле жылдарда орус тилине кандай маани берилчү эле. Ошондой мамиле керек. Ал үчүн жакшылап иштелип чыккан методиканын болушу кажет. Тил ошол чүрпө куракта калыптанып өнүгөт.

-Сиз азыр кандай окуу куралын колдоносуз? Кайсы окуу китептерин?

-Касымкул Нанаев агайдын “Кыргыз тили” деген китеби чыккан. Медик студенттер жана медицина кызматкерлери үчүн окуу китеби. Негизинен, ушул китепти пайдалануудабыз.

-Кыргыз тилин жакшылап окутуунун дагы кандай жолдорун айтсак болот?

-Башаты бала бакча дебедикпи. Андан кийинки сере - мектеп. Аны өзгөчө устакана десе болор эле. Окутуу иши талаптын деңгээлинде жүрсө, он жылдын ичинде кандай окуучу болсо да кыргыз тилин эркин өздөштүрүп алат. Кыргыз тилинен сөзсүз мамлекеттик экзамен алуу да талапка

ылайыктуу. Ошондо мамлекеттик тил жаатында иш кагаздары сыяктуу андан аркы проблемалар азая баштамак. Албетте, бул узак мөөнөттү талап кылат. Анткен менен келечеги кең. Кыргыз тилинин чыныгы мамлекеттик тилге айланышынын башаты менен пайдубалы ушул жакта. Демек, буга жетишүү үчүн бирдиктүү окуу программаларын жазып чыгуубуз керек.

Биринчи, мектепке чейинки мекемелер үчүн, экинчи, орто мектептер үчүн, үчүнчү, жогорку окуу жайлар үчүн. Буларсыз кыргыз тилин үйрөнүү жаатында ушул кезге чейинкидей эле башаламандык өкүм сүрө берет. Ириде база түзүлүшү керек. Куру кыйкырыктан эчтеке чыкпайт. Иш кагаздарын акырындап мамлекеттик тилге өткөрө берүү зарыл. Кыймылдаган кыр ашат деген кеп бар го. Кыймылдай берсе эле иш алга жыла берет.

-Мамлекеттик тилди билбегендерди жетекчи кызматка албоо керек деген пикирге кандай карайсыз?

-Буга менин жеке пикирим бар. Мындай иште катуу кетүүнүн кереги жок. Бул жагынан мезгил тараза, баарын өз-өз ордуна коёт. Улуу муундагы жетекчилердин ордуна компьютердик технологияны, чет тилдерин билген жаңы муундун өкүлдөрү келет. Кыскасы, мамлекеттик тилдин күрдөөлдүү келечегине, анын чыныгы мамлекеттик статусуна ээ болушуна мен терең ишенем. Аны бөркүңүздөй эле көрө бериңиз.

-Айтканыңыз келсин, Галина.

Маектешкен Б. Алыкулов, 1999-жыл

Александр КОСТЮК
коомдук ишмер

“ТИЛ КАДЫРЫН ДИЛ БИЛЕТ”

Комсомолдун Ысык-Көл обкомунун биринчи катчысынын кабыл алуу бөлмөсүнө баш багып калдык. Машина басып отурган кыргыз кыздан Александр Васильевич Костюктун бар-жогун сурадык эле: “Он у себе один, можете заходить”, - деп жылуу – жумшак жооп узатты Александр Васильевичтин кабинетине кирерибиз менен: “Здравствуйте” – деген сөз оозубуздан дароо ыргыр замат, ал “саламатсызбы!” деп кол алышып маңдайындагы орундукутү көрсөттү. Күтүлбөгөн маектин учугу улана түштү.

-Александр Васильевич, эгерде жашыруун болбосо кыргызча сүйлөгөндү кайдан үйрөнүп жүрөсүз?

- Өзүм ушул Ала – Тоонун аймагында, Ысык-Көлдүн боюнда төрөлүп, өссөм кантип билбей коё алам. Анын үстүнө биздин ата-бабалар кыргыз жергесине ушул кылымдын башында, революцияга чейин эле көчүп келишкен. Жергиликтүү калк менен алака түзүп, ынтымакта жашап, биргелешип күн көрүшкөнүн чоң атам Федордон кулагым эшитип калчу.

Мен билгени чоң атам да, чоң энем да, ал тургай атам, атамдын бир туугандары кыргызча эркин сүйлөшкөндөрү эсимде. Бир чети жергиликтүү элдин тилин өз тилибиздей өздөштүрүүбүзгө ата-энебиз, биз жашаган чөйрө жагымдуу жагдай, ыңгайлуу шарт түзгөнүн баса белгилегим келет. Мындан тышкары адамдын өзүнүн ышкысы, умтулуусу болуусу абзел.

Биз жашаган Тоң районуна караштуу Бөкөнбаев айылында көпчүлүгү кыргыздар. Ошондон улам, там-туң басып тилибиз чыкканда эле эки тилдин сөздөрү менен оозанып, сүйлөп чоңойдук. Кийинчерээк орус мектебинде окуп жүргөндө да өзүмдөгү кош тилдүүлүк дайым коштоп, кала берсе билимдеги, аң-сезимдеги өксүктү эки тараптан толуктап турушту десем жаңылышпайм.

Минткенимдин жөнү бар. Себеби, биз 10-классты 38 бала бүттүк. Анын төртөө орус улутунан эле. Калгандары кыргыздар, сабак учурунда гана орусча сүйлөбөсөк, мындай чыгарыбыз менен өзүбүзчө кетебиз. Муну атайы айтып жатканымды баамдаган чыгарсыздар. Кыргыз балдар орус тилин жакшы билишчү, биз кыргызчаны алардан кем сүйлөөчү эмеспиз. Андан да бизди окуткан агай-эжейлерибиз эки тилде кадимкидей сайрачу. Айрымдары кыргыз, орус класстарга тең бирдей сабак беришчү. Анткен менен мындай көрүнүштөр кыргыз, орус аралашкан айылдарда жаңылык деле эмес. Билбейм, кайсы жерде кандай экенинин, бирок биздин айылда кыргыз тилин терең өздөштүрбөсө да сүйлөө речинин деңгээлинде ар бир орус жолдош баарлаша турганында күмөндүк туудурбайт. Улуулардын өрнөгү өз таасирин тийгизбей койбойт. Жакшы салт, жандуу саамалык да укумдан тукумга кала турган көрүнүш эмеспи. Неси болсо да улуттар ортосундагы кадырлашкан чөйрөдө өскөнүмө өзүмчө кубанам, сыймыктанам.

-Кыязы, мектепте окуп жүргөн жылдарыңыз андан кийинки атуул катары калыптанууңузга чоң таасирин тийгизген окшойт.

- Ананчы, мына азыркыга чейин классташтарым менен кол үзүшпөй, катташып, жамандык-жакшылыгыбызга барып, келишип, атүгүл өз ара шеринелик ынтымагыбыз да бар. Талап Урманбетов деген жигитибиз айылда шопур, институтту сырттан окуйт. Станбек Жаңыбаев да Талаптын кесиптеши. Калыбек Моомбеков райондун даярдоо конторасында иштейт. Карыбек Токтомбаев чарбада эмгектенет. Ынтымагыбыздын уюткусу мына ушулар. Бири-бирибизди көрүшкөндө бапырандашып, үйлөрүбүзгө бала-

бакырабыз менен кирип барабыз. Мектептеги жолдоштук эр жеткенде да ушинтип уланат экен.

-Классташ жолдошторуңуз сизди эмне деп аташат?

-Алар мени тээ бала кезде “Сашка” дешчү. Азыр деле ошонусунан жазышпайт. Мага алардын минтип айткандары кулагыма жакшы угулат. Канткен менен бирге өскөн тентуштар эмеспи. “сиз”, “биз” деп какайып турбайбыз бири-бирибизди көрүшкөндө. Казан – аягыбызга чейин аралашып кетебиз камыр-жумур болуп.

-Мектептен кийинки таржымалыңыз жөнүндө да азыноолак кеп куруп берсеңиз?

- Элден өзгөчөлөнгөн таржымалым деле жок. Мектептен дурус даярдык менен Скрябин атындагы Кыргыз айыл чарба институтунун механикалык факультетине документимди тапшырып, акырында конкурстан өтпөй калдым. Чынын айтыш керек абдан кейидим. Кейигенде, кейибегенде эмне баары бир бир жерге кирип иштөөм зарыл. Дароо айылга жөнөдүм. Райондун борборундагы автобазага арыз жазып, адеп токардын үйрөнчүгү, андан соң бат эле жез менен иштеп, вулканизатордук милдетти аткардым. Жумушумду жакшы орундатчумун. Автобазадагы жетекчилер, шофёрлор ыраазы болушчу. Аларга абдан жагып калганмынбы, кийинки жылы мени кетирбей коюшса болобу. Эптеп, ар бирине түшүндүрүп олтуруп, өндүрүштөн жолдомо алып, кайра эле айыл чарба институтуна документтеримди көтөрүп келдим. Бу жолу гидро – мелиорация факультетине тапшырдым. Кудай жалгап, сыноодон ийгиликтүү өтүп, студенттин катарына кошулдум.

-Элибизде “кайсыл элдин жерин жердесең ошол элдин ырын ырда” деген накыл кеп бар эмеспи. Бул макал азыркы учурда саясий жаңы мазмунга ээ болуп жатат, деп ойлойм.

-Аныңыз туура. Сиз бул жерден кыргыз тилинин мамлекеттик статус алганын айтып жатасыз го?

- Ооба.

- Муну биз да зор кубануу менен тосуп алдык. Кыргыз журту менен моюндаш өсүп, жердин ырыскысын чогуу көрүп олтуруп, кантип сүйүнбөйсүң? Өкүнүчтүүсү, бул маселе кеч кабыл алынгандыгында. Ортодогу дымуу мезгилинде улут саясаты бир кыйла бурмаланып, жылмаланып келбедиби. Ошонун кесепети бүтүндөй элдин тилинин өсүп өнүгүшүнө залакасын тийгизгенин бүгүнкү турмуш ырастап жатпайбы.

Чындыгында эле шаардын, шаар тибиндеги посёлкалардын балдары, жаштары өз эне тилин унутуп баратканы өкүндүрбөй койбойт. Айрымдары менен кыргызча сүйлөшө келсең эки сөздү эптештирип, жөндөп түшүндүрө алышпайт. Сүйлөсө да тили чоркок, келегей.

Мурда кыргыз тилинин колдонулушу өтө тар тармактарды камтуучу. Мыйзам кабыл алынгандан кийин анын масштабы кеңээт деген үмүттөбүз.

-Бул маселеде комсомолдун позициясы кандай?

-Биз закондо көрсөтүлгөн жоболорду аткаруунун үстүндө иштеп жатабыз. Бардыгы дароо чечилбеси анык. Бара-бара иш кагаздарыбызды, чогулуш жыйындарды толук кыргыз тилине өткөрөбүз деген максаттабыз. Айрым бир орус калкы көп жашаган областтын райондору, айылдары кош тилдүүлүктүн негизинде иш жүргүзөрү бышык.

- **Эмесе, ишиңиз ийгиликтүү болсун.**

**Маектешкен Эсен ЧЫЛАБАЕВ
1989-жыл**

**Болотбек КУЗЬМЕНКО
жазуучу**

МЫЙЗАМДЫН МАЙНАБЫ КАЙДА?

Элибизде “Атың чыкпаса, жер өрттө”, - деген сөз бар. Менин атым 1959-жылдан бери эле газета-журналдарга чыгып келатат. Эл-журт аздыр-көптүр мени билүү керек. Кыргыз жергесин бүт кыдырып чыккам, себеби 30 жыл “Советтик Кыргызстан”, “Ленинчил жаш”, “Мугалимдер газетасында”, “Чалкан”, “Экран” журналдарында иштедим. Бирок, атым чыкпаса да жерди өрттөмөк эмесмин: карапайым темир устанын үй-бүлөсүнөн чыккан бала ага эч качан барбайт. Жерди көпкөндөр, түшүнүгү тайкы пенделер, көрө албастар, маданияттан караманча артта калгандар, уурулар, кескилер, жел өпкөлөр өрттөшөт... Мындайлар кийинки мезгилде көбөйүп баратканына зээним аябай кейип, көңүлүм чөгөт. Андайларга алдырып койсок оңбой калабыз го.

“Бишкек шамын” такай окуп келатам. Кызыктуу, пайдалуу, ойлонтмо макалалар арбын эле басылат. Аларга караганда газета өз нугун, багытын таап алгандай. Бирок, бул газетада башкаларга караганда, которулбас сөздөрдү которууга жасалган аракет батмандай көрүнөт. Мисалы, трактор, комбайн, самолет деген сөздөрдү азыр которуунун зарылдыгы барбы? Радио, телевизор деген сөздөрдү да “үналгы”, “сыналгы” деп эч бир которуунун кажети жок. Бул сөздөр эли-журтубуздун сезимине эбак эле биротоло сиңип

калган. Ал эми газета сандан-санга колдонуп келаткан: “жумурият, жамаат, атуул, оодан” деген сөздөр кулагыбызга өөн учурап туруп алды – мен 50-60 жаштагы элеттик адамдардын атынан айтып жатам. Ал жаңы сөздөрдүн: “журт, эл-журт, калк, калайык-калк, мекен, ата мекен, атанын баласы, аймак” (же район) өндүү соп-сонун аталыштары бар эмес беле? Алар эмне үчүн жоголуп кетти? Ким ал сөздөрдү сызып таштады? “Жаңыга умтулабыз” деп кечеки эле тарыхты өчүрүп, ташын талкан кылып салабызбы? Сабырдуу, токтоо мүнөз күтсөк кантет? Өткөн 70 жылдын ичинде биз жалаң гана итчиликти, жамандыкты жасап келдикпи? Жакшы нерселер да арбын эмес беле? Эми ошолорду таптакыр унутабызбы? Анда үч муун тукум бекер жашаган экен да?!

Кыргыз тили – өтө бай тил. Буга “Манас”, “Семетей”, “Сейтек”, “Кожожаш”, “Саринжи-Бөкөй”, “Олжобай менен Кишимжан” өндүү эпосторду окуп отурсаң өзүң күбө болосуң. Анда “жумурият” да, “оодан” да, “атуул” да жок. Анда бөрсө - кенгуру, керик-носорог өндүү сөздөр кездешет. Аларды азыркылардан ким билет? Эгерим ар бирибиз “Манастагы” тилди эле мыкты билген болсок ички маданиятыбыз алда канча жогору болмок. Орус тилинен эбак эле кирген, элге кеңири сиңип кеткен сөздөрдү которуунун убаракерчилиги да болбос эле. Чын эле мындай “жумуштун” кандай зарылчылыгы бар? Же тилибиз байып кетеби? Буга мен таптакыр ишенбейм. Анткени бизди тээ 1954-59-жылдарда КМУнун филология факультетинде окутушкан окумуштуулар: К.Карасаев, К.Сартбаев, А.Альпиев, Б.Юнусалиев, Б.Үмөталиева, С.Мусаев, К.Юдахин жана башкалар орус тилинен же чет тилдеринен кирген көпчүлүк сөздөр которулбайт, өз калыбында берилет деп үйрөтүшкөн. Же эми биз ошол улуу адамдардан да мыкты акылман болуп чыга келдикпи? Айланайындар деги ойлонуп иш кылалычы! Академияда терминком деген уюм бар. Ошол уюмдун жүйөлүү сөзүн угуп жүрсөк, жөн эле жайдак талашка түшүп, кызыл чеке боло бербесек.

Кыргыз тили Мамлекеттик тил болуп жарыяланганына эки жыл болуп калды. Газеталардагы макалаларга караганда тил жөнүндөгү мыйзам начар аткарылып келе жаткансыйт. Адегенде баарыбыз “ураалап!” кыйкырып-кыйкырып алып, анан жели чыккан топтой басаңдап унчукпай калдык. Мыйзам чыккандан көп узабай мен шаарыбыздагы Электрондук эсептөөчү машиналарын (ЭЭМ) чыгаруучу заводго Мамлекеттик тил боюнча референт (кеңешчи) жана мугалим болуп келдим. Бул жерде иштегениме да эки жылга жакындап калды. Кыргыз тилин үйрөнүүгө, аз болсо да билүүгө, умтулгандар, ага ниеттенгендер заводдо көп экен. Азырынча алты топто (класс) сабактар өтүлүп жатат. Кыргыз тилин врачтар, медсестралар,

ашпозчулар, метрологдор, инженерлер үйрөнүшүүдө. Бирок, ачык айтып коёюн – сабак өтүү үчүн эч кандай шарт түзүлгөн эмес. Атайын класс (бөлмө) жабдылбаган. Сабактар же ашкананын чоң залында, же начальниктин тар кабинетинде, же зуулдаган – зыңылдаган станоктордун, жабдуулардын арасында өткөрүлөт. Дептерди тизеге төшөп жазышат. Окуучулар менден оолак жерде отурушкандыктан ар бир сөздү кыйкырып айтууга туура келет. Мындай учурда окуучулардын кабыл алуусу жакшы болмок беле?

Сабактар көбүнчө же түшкү дем алыш учурунда, же жумуштан кийин өткөрүлөт. Башка мезгилде жумушчуларды станоктордон ажыратууга уруксат берилбейт, анда магнитофондор, окутуу куралдары ж.б. баалуу буюмдар чыгарылбай калат. Эл казынасына түшкү киреше азая түшөт. Анда кандай жол менен, качан, кайсы жерде окутуу керек? Бул суроолорго бизге эч ким ушул кезге чейин ачык жооп айта элек. Башка ишканаларда, деле абал ушундай аянычтуу го деп ойлойм.

Орустар кыргыз тилин батыраак үйрөнүп алсын үчүн, менимче, ушул тапта жергиликтүү калк жапатырмак аларга жардамга келүүгө тийиш. Автобуста, театрда, базарда, көчөдө, паркта күндөлүк сөздөрдү айтып түшүндүрүп турушса, аны жаттай албай орустар манкурт болушуптурбу? Күн сайын баарлашып турушса, тез эле үйрөнүп кете тургандыгын мен өз тажырыйбамдан улам байкап келатам.

Анан. Жакшы окуу куралдары жок. Ушул кезге чейин жарыкка чыккан: “Краткий самоучитель киргизского языка” (1984) “Кыргызча-орусча сүйлөшмө” (1989), “Интенсивный курс – киргизский язык” (1990), “Изучаем киргизский язык” (1991) жана башка китептер талапка жооп бербейт экен. Алар өтө калың, материалдары чачтай көп. Мындай китептерди мектеп окуучуларына колдонсо болот. Ал эми күн сайын 8 сааттан станокто иштеген жумушчулар үчүн эң керектүү 150-200 сөздү камтыган чакан, бирок, терең талданган окуу куралдары чыгарылса жакшы болор эле. Миндеген сөздөрдү камтыган китепти окутуп бүтүү үчүн беш эмес он жыл да жетишпейт. Дагы басым жасап айтып коёрум: заводдо техникалык кадрларды даярдоочу өзүнчө бөлүм бар. Анда беш-алты келин иштейт. Башчысы гана эркек. Ал Ворошилов Борис Андреевич деген алып мүчөлүү зор киши. Мен ишке кабыл алынганда жазылган буйрукта ошол начальник топторду түзүүгө, мугалимдерди убара кылбай окуучуларды сабактарга катыштырууга милдеттүү деп көрсөтүлгөн. Мен начальникке аябай ишенгем. Бир топко чейин абдан жакшы да көрүп жүргөм. Бирок, начальник Б.А.Ворошилов менин бир нече жолу айткан: “Сиз да кыргыз тилин үйрөнбөйсүзбү? Мен ар тараптан жардам берейин” - деген сунушума көкүрөгүн кең жазып, моло таштай башын асманга силкип: “Киргизский

язык я не изучал никогда. И теперь его не буду изучать, он мне не нужен”, - деп койгон. Эки жылдан бери аны сабакка катыштыра албай койдум. “Бензинчик бар” дегенден башканы билбейт. Анысы машинесине май сураганы. Өзүнүн окугусу келбегени аз келгенсип, башкаларды да мыйзамга каршы үгүттөп, терс сүйлөп бакылдап жүрөт. Оюма койсо, В.А.Ворошилов биринчи кезекте кыргыз тилин үйрөнүшү керек эле. Анткени, ОПКга жаш адистер орус жигиттеринен гана келишпестен, кыргыздын уул-кыздары да көп келишет. Алар менен эне тилинде беш-алты жылуу-жумшак сөз айтышып, көңүлдөрүн көтөрүп, иштерине ийгилик каалап, ак жол тилеп койсо тигилер сүйүнбөс беле?

Жакшы ишти уюштурууга милдеткор начальник ушинтип корстонууп кекирейип жүрсө, анын карамагындагылар эмне кылмак эле? Бул жетекчи сөрөйдүн алдында иштеген беш-алты келиндин бири да кыргыз тилин үйрөнүүгө аракетин билдире элек. “Балык башынан сасыйт” – деген сөздүн чындыгы ушул жерде дагы бир жолу далилденип тургансыйт.

1997-жыл

**Людмила
ГРЕБЕНШИКОВА
мугалим**

“ЭНЕ ТИЛДИ СҮЙҮШ КЕРЕК”

НТС телеканалындагы кыргызча жаңылыктар бөлүмүн алып барган орус кызынын кыргызча сүйлөгөнү ичимди жылытып, кепке тартып маектешкен элем. Тил үйрөнгүсү келбеген, жаңыдан кыргыз тилин үйрөнүп келаткан кыргыздарга таасир калтырар деген ой менен тилибизди жоготпойлу замандаштар деп Людмила Гребеншикованын оюн ортого салып, окурмандарга жеткирүүнү туура көрдүм.

-Людмила телекөрүүчүлөр сени жакшы тааныйт, ошентсе да көрөрмандарга өзүң тууралуу айтып өтсөң?

-Өзүм 1982-жылы 21-январда Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун Кызыл-Суу айылында туулгам. 5 бир туугандын кичүүсүмүн. Азырынча үй-бүлө күтө элекмин.

-Журналистика кесибин тандоого эмне түрткү болду. НТСке кантип келип калдың?

- Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин радио, телевидение жана кино искусство бөлүмүн аяктап, НТС каналы уюштурган конкурстан өтүп, жаңылыктардын кыргызча бөлүмүнө келдим. Негизи кичинекей кезимден

стюардесса болууну самачумун. Апам мугалим болгондуктан капысынан журналистикага келип калдым. Өзүмдүн көксөгөн кесибимдин ээси болбосом да келечекке туура жолду тандадым деп ойлойм.

- Кыргыз тилин үйрөнүү сен үчүн кыйын болгон жокпу?

-Албетте, тилим жатыкканча бир топ кыйынчылыктарды башымдан өткөрдүм. Өзүм орус мектепте окусам да, ошол кезде эле кыргыз тилине аябай кызыгып жүрчүмүн. Андан кийин университетке келгенде сабактар көбүнчө кыргыз тилинде өткөрүлүп калды. Бул дагы менин кызыгуумду арттырып, кыргыз тилин үйрөнүүгө чоң өбөлгө түзүп берди. Анткени, мен кыргыз тилинин кандай бай, кызыктуу, кооз жана ошону менен бирге татаал экендигин байкадым. 4-курста окуп жүргөндө бизге диктордук – чеберчилик боюнча Айнура Кабатай кызы сабак берип калды. Мага бул сабак аябай жагып менин эң сүйүктүү сабагым болду. Менде да бир күнү Айнура эжемдей диктор болом деген ойлор пайда болду.

-Азыр дагы кыргыз тилин тереңирээк үйрөнүү үчүн кошумча курстарга барып жүрөм. Негизинен менин кыргыз тилин бат өздөштүрүүмө мугалимдерим Айнура Кабатай кызы менен ардагер диктор Шалиман Нурматова эжелеримдин тийгизген таасири чоң. Кыскача айтканда, ар бир тилди үйрөнүш үчүн аны урматтап, сыйлап сүйө билиш керек.

- Канча тил билесиң?

- Түркчө, англисче, орусча, кыргызча жакшы билем.

- Кайсы гезиттерди окуп, кайсы телеканалдарды көрөсүң?

- “Кыргыз Туусу”, “Эркин - Тоо”, “Кыргыз Руху”, “Агым” гезиттерин окуп, телеканалдардан КТРди, КООРТтун “Апта” маалымат программасын үзбөй көрөм. Андан сырткары кыргыз радиосун көп угам. Мен көбүнчө кыргызча берүүлөрдү көрүп, кыргыз гезиттерин окуп, кайсы жерде болбосун кыргыз тилинде сүйлөп, практика жүзүндө, тажырыйба топтоп келем. Мен...мм..

-И айта бериңиз. Бир нерсеге таң калам. Башкасын айтпайын кыргыздардын кыргызча эмес, орусча сүйлөп маршрутканы токтоткону мага башкача таасир калтырат. Эмнеге өз эли-жеринде жүрүп кыргыз болуп туруп кыргыз тилин экинчи багытта карашат. Тескерисинче, көпчүлүк азчылыкка баш ийбей, өз тилинде өкүртө сүйлөшпөйбү деген ойлор келет.

-Кыргыз эли-жерин сүйүп, кээ бир тил сыйлабагандарга үлгү болуп жатасың. Сенде кыргыз жигитин сүйүп калам деген ойлор болбойбу?

- (Күлүп) Билбейм. Андай болушу мүмкүн. Эгер чындап эле жакшы көрүп, менин оюмдагыдай болсо каршы деле болбойм. Чынында кыргызымда мыкты, күжүрмөн жигиттер жок эмес.

-Эң биринчи эфирге чыкканда сенде сүрдөп, толкундануулар болдубу?

-Азыр менин досторум, туугандарым сенин кесибиң кандай оңой деп айтышат. Бирок, сырттан оңой көрүнгөнү менен алып баруучулук жоопкерчилиги абдан чоң. Анткени түз эфирде күтүлбөгөн окуялар болуп кетиши мүмкүн. Мен биринчи чыкканда камера алдында аябай сүрдөгөндүгүмдөн орусча же кыргызча сүйлөй албай аптыгып кандай чыкканымды да билбей калгамын. Азыр деле экранга чыккан сайын толкунданып турам, бирок мурдагыдан азайып баратат. Өзү алып баруучулукта эрктүүлүк көп талап кылынат экен.

-Келечекте дагы кандай ой-максаттарың бар?

-Азыр мен билбеген, дагы үйрөнүп талдай турган нерселер көп. Кыргыз тилинде автордук программаларды ток-шоуларды ачсам деген ойлорум бар. Келечекте мекенимдин бир тармагында кандайдыр бир салымымды кошуп, пайда алып келсем өзүмдү бактылуу сезер элем.

- Маегиңизге рахмат. Ишиңизге ийгилик каалайм.

Даярдаган Ж.Бороева

2005-жыл

**Уильям ФИРМАН
АКШнын Индиана
университетинин
профессору**

ООРУЛУУ ТИЛ КАМКОРДУККА МУКТАЖ

Мен ой-пикиримди социо-лингвистика тармагындагы абдан белгилүү окумуштуулардын бири Жошуа Фишмандын айрым эмгектеринин тутумунда айткым келет. Фишман көптөгөн маселелер боюнча, анын ичинде “тилди калыбына келтирүү” жөнүндө жазган айрым эмгектери менин Кыргызстандагы байкоолорум үчүн өтө маанилүү Фишман өз чөйрөсүнөн айрылган тилди оорулуу адамга салыштырат. Бейтап киши медициналык

жардамга кандай муктаж болсо, “оорулуу тил” камкордукка ошондой эле муктаж болот. Менин оюмча, Совет бийлигинин соңку он жылдыктарында кыргыз тилине жана СССРде сүйлөнгөн башка көп тилдерге шашылыш жардам зарыл эле.

Фишман бир топ татаал схеманын негизинде тилди калыбына келтирүү “өз максатына багыт алышы үчүн “артыкчылыктардын” же масаттардын ырааттуу катарын” сунуш кылат. Жалпысынан алганда, чабал тилдин массалык маалымат каражаттарындагы, административдик чөйрөдөгү, жумуш ордундагы жана билим берүүдөгү абалын чындоо үчүн аны үйдө, үй-бүлөдө жана коңшулар арасындагы абалын бекемдөө керек. Мен Фишмандын бул пикирине макулмун. Анткени, үйдү, үй-бүлөнү жана кошуналарды эске албастан туруп тилди калыбына келтирүү аракети пайдубалына көңүл бурбай туруп көп кабаттуу үй куруу аракетине окшош .

Эми кайра Кыргызстанга келели. Жалпыга маалым болгондой, Брежнев заманында айыл жергесинде күчтүү болгону менен кыргыз тилинин жагдайы Кыргыз ССРинин айрым шаар жерлеринде, өзгөчө борбор менен түндүктөгү башка шаарларда абдан начар эле. “Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзам” жыйырма жыл мурун так ушундай кырдаалда кабыл алынган эле. Бул мыйзамдан улам кыргыз тили республикадагы жалгыз мамлекеттик тил болуп калды. Мыйзамдын жоболорунда билим берүү мекемелеринде мамлекеттик тил боюнча бүтүрүү экзаменинин болушу белгиленген. Мындан тышкары кыргыз тили маданият чөйрөсүнүн, жалпыга маалымдоо каражаттарынын, пропаганданын жана китеп чыгаруунун “негизги тили” боло тургандыгы көрсөтүлгөн. Мыйзамды коштогон токтомдо **“Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарында, ишканаларда, мекемелеринде жана уюмдарында иш кагаздары 1999-жылы 1-январдан баштап кыргыз тилинде жүргүзүлө тургандыгы”** белгиленген.

Мыйзам кабыл алынгандан бери жыйырма жыл өтсө да, кыргыз тили боюнча бүтүрүү экзамени көбүнчө формалдуу түрдө болуп, кыргыз тили жалпыга маалымдоо жана китеп чыгаруу сыяктуу чөйрөлөрдө негизги тил боло албай, иш кагаздарын жүргүзүү дагы эле мамлекеттик тилге толугу менен өтө албай келет. Эмне үчүн тил мыйзамынын ар түрдүү жобосунда болжолдонгон ийгилик деңгээли жогору болгон жок?

1989-жылкы мыйзамдын авторлору ойлогондой ишке ашпай калганынын себеби 1990-жылдарда жана жаңы миң жылдыктын алгачкы жылдарында ар кандай экономикалык кыйынчылыктар болорун эч ким билген эмес. СССРдин кулашы – өзүнүн бардык жакшы жактары менен бирге Кыргыз Республикасы, азыркы эгемендүү өлкө, өзүнүн экономикалык

системасын баштан аяк кайра курууга мажбур болот дегенди билдирген. Менин оюмча постсоветтик Борбор Азиядагы тилди калыбына келтирүү үчүн жасалган өтө эле ургалдуу аракеттер чындыгында мамлекеттик тилдердин кадырын кетирип, нааразычылыктарды пайда кылат. Мисалы, адис мугалимдердин же атайын окуу китептеринин жоктугуна карабастан титулдук тилдерде жогорку билим берүүнүн жайылтылышы көп учурда өз предметин жакшы билбеген мугалимдердин же өз предметин мыкты билгени менен тилди начар билген мугалимдердин сабак беришине алып келди. Билим берүүнү каржылоонун жалпы төмөндөөсү жана окуу китептеринин жетишсиздиги менен айкалышкан мындай мисалдар кыргыз тилдүү мектептердин беделин түшүрдү.

Эми бүгүн Кыргызстандагы тилди калыбына келтирүүгө өбөлгө түзө турган чөйрөлөр тууралуу кеп кылгым келет. Мен “тилди калыбына келтирүүнүн” натыйжасында Кыргызстандагы башка тилдер, өзгөчө орус тили менен өзбек тили четке сүрүлүп калбоого тийиш деп баса белгилегим келет. Мен Жошуо Фишмандын оюна кошулуу менен шаардык кыргыз үй-бүлөсүнө, өзгөчө түндүктө кыргыз тилине колдоо көрсөтүлүшү керек деп ойлойм. Кыргыз тилин начар билген ата-энелер бул колдонуу тилди жакшыраак билген кийинки муунду өсүрүүдө пайдаланса болот.

Орус тилдүү кыргыз ата-энелер өз балдарына кыргыз тилин үйрөтө албайт. Анткени алар өздөрү бул тилди билбейт. Мындай ата-энелер менен алардын балдарына кыргыздын салттуу ырлары жана маданиятынын башка элементтери менен тааныштыруучу атайын материалдар жана адистердин кеп-кеңештери жардам бериши мүмкүн. Булардын айрымдары телекөрсөтүү жана радио аркылуу берилиши да ыктымал. Ал эми көп кабаттуу үйлөрдүн дээрлик ар биринде жашаган чоң энелер менен чоң аталар негизги ролду ойной алат. Алар мындайда абдан баалуу ресурс.

Мен билем, кыргыз тилиндеги телепрограммалардын, анын ичинде балдар үчүн программалардын саны өсө баштады. Бул жакшы нерсе, бирок, алардын сапаты жогору болбосо жана бүгүнкү кыргыз жаштары, өзгөчө шаардагылар үчүн кызыктуу болбосо, алар кыргыз тилинин өнүгүшүнө өбөлгө түзө албайт. Кыргыз тилиндеги абдан начар программалардын эч кимге кереги жок жана аларды эч ким көрбөйт. Чынында эле сапаты начар программалар эфирге чыга турган болсо көптөгөн шаардык туугандардын кыргыз тили - айылдагы карапайым элдин тили, бул “жарды” тил азыркы шаардык кыргыз үй-бүлөсүнөн орун алууга татыксыз деген ишенимин гана күчөтөт.

Айрым дүкөндөрдөн балдар үчүн кыргыз тилиндеги жаңы, кызыктуу китептерди көргөндө абдан бактылуу болдум. Тилекке каршы, алардын

баалары көптөгөн ата-энелер үчүн абдан кымбат. Аларды жайылтуунун ийкемдүү жолдору иштелип чыкпаса, алар бир ууч бай кыргыз үй-бүлөнүн гана энчиси болуп калары шексиз. Алардын таасирин күчөтүүнүн дагы бир жолу – телекөрсөтүү менен радиодогу мыкты иштелип чыккан баяндамалар жана башка мыкты программалар. Албетте, кыргыз балдар уйкуга кетип баратып, телекөрсөтүүдөн же радиодон уккан сүйүктүү кыргыз жомокторундагы каармандар жөнүндө кыялдануусуна түрткү берген мүмкүнчүлүктөрү бай болушу шарт. Чындыгында эле сапаты мыкты болсо, ал программаларды Алмаз менен эле Асел көрбөйт. Алар Саша менен Машаны да кызыктырат. Сапат санга караганда маанилүү.

Кыргызстанда Өкмөт менен билим берүү системасында кыргыз тили көбүрөөк колдонулушу мүмкүн жана колдонулууга тийиш. Бирок, бул кызматкерлер менен окутуучулардын адистик сапат стандарттарынын начарлашына алып келе турган болсо, ал бийлик менен билим берүү ситемасына эле доо кетирбестен кыргыз тилинин да беделин түшүрөт. Эгер кыргыз тилинде иш-кагаздарын жүргүзүү эчким көңүл бурбай же окубай турган начар котормолорду жаза турган кызматкерлерди жалдоо дегенди билдирсе, бул кыргыз тилинин кереги жок деген ишенимди күчөтүп, нааразычылыкты пайда кылат. Ушул сыяктуу эле окуу китептери орусчасынан начар которулса, же кыргыз тилинде начар жазылса кыргыз мектептер үчүн окуучуларды тартуу абдан кыйын болот.

Эми дагы бир маанилүү чөйрө – окуу орус же өзбек тилдеринде жүргүзүлгөн мектептердеги кыргыз тилин окутуу жөнүндө бир аз кеп кылалы. Кыргыз тилин окутуу методологиясы өркүндөтүлүшү керек. Тил окутуу адамдарды грамматикалык эрежелерди жаттоого мажбурлабастан, сүйлөшүүгө үйрөтүүгө багытталышы керек.

Мен өзгөчө өзбек тилдүү мектептерде кыргыз тилин окутуу методологиясын өнүктүрүүнүн зарыл экендигин белгилегим келет. Өзбек балдар үчүн кыргызча мыкты окуп, жазууну үйрөнүү салыштырмалуу түрдө жеңил. Бирок, бул иштин методологиясы жетиштүү иштелип чыккан эмес жана өзбек балдарды кыргыз тилине кызыктыруу үчүн көп иштер аткарылбаган.

Бактыга жараша, сиздердин өлкөдө Президентке караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия бар. Бул комиссия мен жогоруда сөз кылган иш-аракеттерге түрткү берип, аларды координациялоодо негизги ролду ойноого тийиш. Комиссия ошондой эле максаттарды коюп, аларга жетүүнүн мыкты жолдорун иштеп чыгууга окумуштуулар жамаатын да тартат го деп үмүттөнөм.

Басууга даярдаган Папан ДҮЙШӨНБАЕВ 2009-ж

**Людмила ПАК,
кызматкер**

“БАШКА ТИЛДЕРДЕН КЫРГЫЗ ТИЛИН ҮЙРӨНҮҮ ОҢОЙ”

Кыргызстанда жашаган көп улуттуу элдерибиздин арасында өз өлкөсүнүн тилин, улуттук каада – салтын, урматтап сыйлап жашап келгендер ондоп саналат. Мына ушундай Манастын тилин сүйлөп, жазып, ырдай билген корей улутунун кызы, бүгүнкү күндө Миграция жана ишке орноштуруу боюнча мамлекеттик комитетинде 14 жылдан бери үзүрлүү иштеп келе жаткан Пак Людмила Дмитриевнага бир нече суроолор менен кайрылдык.

- Сиз кайсы жерде туулгансыз?

- Мен Казакстандын Кустанай областында туулгам. Кийинчерээк Кыргызстанга көчүп келдик.

- Кыргыз тилин кантип үйрөндүңүз?

- 1991-жылы Ошто автобуска чыксам карыган аял мага акча сунуп сүйлөй берди. Мен эч нерсени түшүнбөдүм. Айдоочуга акчасын берип койдум. Айдоочу акча кайтарбады мен кыргызча түшүндүрө албадым. Чоң эне өзүнчө күбүрөндү, эл күлүп калышты. Анан мен ызама чыдабай үйгө барып, ушул кыргыз тилин үйрөнбөсөм деп алдыма максат койдум. Ар бир нерсени жазып алып жаттадым. Анан мен кыргызча сүйлөшө баштадым, ошентип үйрөнүп кеттим.

- Башка канча тилди билесиз?

- Беш тилде эркин сүйлөп, оюмду түшүндүрө алам.

- Кыргыз тилин үйрөнүү оңойбу?

-Биринчиден, тилди үйрөнүү үчүн ошол элди сүйө билиш керек. Албетте кызыгуу болбосо, ал ишке ашпайт. Каалоо болуш керек. Ушул сапаттар болгондо гана тил үйрөнүү ишке ашат.

- Людмила Дмитриевна, сиздин үй-бүлөдө сизден башкалар да кыргыз тилин билеби?

Ооба, менин жээним Пак Дмитрий кечээ мамлекеттик тилдин жыйырма жылдыгын белгилегенде кыргыз тилин мыкты билгендиги үчүн Ардак грамота менен сыйланыптыр. Мен аябай сүйүндүм. Өзү Жалал-Абадда студент. Кыргыз тилин менден жакшы билет.

-Кыргызча ырдай аласызбы?

-Ооба, майрамдарда, кечелерде ырдап берем. Мага кыргызча обондор жагат?

- Кыргыз тилин үйрөнүү үчүн дагы эмне кылыш керек деп ойлойсуз?

-Турмуш-тиричилик боюнча сүйлөшүүчү китептерди орусча - кыргызча, кыргызча-орусча сөздүктөрдү көбүрөөк чыгарса жакшы болор эле.

О.САТЫКУЛОВ
2009-жыл.

Хафиз Захур АХМАД,
ишкер

“ТИЛДЕН БАЛ ДА ТАМАТ, УУ ДА ТАМАТ”

Захур Ахмад 1966-жылы Пакистандын Гужрат шаарында туулган. 1995-жылы Кыргызстанда ачылган пакистандыктардын ишканасына иштөөгө келет. Алгач кыргыз тилинен кыйналып жүрөт. Кийин үч айлык курстан окуйт. Ошентип сүйлөп кетет. Азыр кыргызча түш жоруйт, макалматып сүйлөйт. Угуп отуруп пакистандык экенине ишенбей кетесиң. Арийне баскан-турганына, кебете – кеширине карап, аны кыргыз деп да айта албайсың. Балким Захурдун билими чыгыш таануучу болгондугу үчүнбү же мамлекеттик тил жана маданият институтунда сырттан окуп жаткандыгынанбы, айтор кыргыз тилди биз билгендей эле билгендиги сыйга татыктуу. Анын кыргыз элине, тилине болгон сүйүүсү көбүнө үлгү.

Кыргызстандын суусу жактыбы көптөн бери балалуу болбой жүрүп уулду болду. Уулу Ахмаднур Бишкекте төрөлдү. А азыр окурман журт кыргыз болуп калган пакистандык Захурдун кыргызча сүйлөгөнүнө ортоктош болсун.

-Захур мырза , эне тилдин коомго таасири чоңбу?

-Эне тил өзүңүз айткандай коомдун руханий жашоосуна жана маданиятына чоң таасир этет. Маданиятты адам баласы бир гана эне тилинде толук жана тез түшүнө алат.

Ошон үчүн Алла таала ыйык курандын 5-аятында минтип айткан: “Биз ар бир пайгамбарды баян кылып бериш үчүн өз коомунун тилинде жибергенбиз”.

Бул жерде кеп эне тилдин руханий орду жөнүндө болуп жатат. Бирок ал энелер жөнүндө да унуткан эмес. “Бейиш – эненин таман астында” деген улуу сөзү ушу азырга чейин актуалдуулугун жогото элек.

- Бул Хадистин мааниси эмнеде?

-Эненин улуулугунда. Бала туулгандан баштап эненин тили аркылуу адеп-ахлакка үйрөнөт, тарбияланат жана жашоо тиричиликке үйрөткөндүгү үчүн Алла талаа энелерге жаннаттан убада кылган.

-Башка бир Хадисте “бардык балээ тилден” деп айтылат эмеспи.

-Бу айтканыңызда калет жок. Кыргыз элинде мындай деген сонун макал бар эмеспи. “Тил менин тууганым, тил менин душманым”. Эгер тарбия жарашпаса эне дагы, бала дагы жаннатка кирбей калышы мүмкүн. Ушерден бир окуяны ортого салайын.

Бир жолу ууру баланы кармашып соттомок болушат. Сот ага өлүм жазасын берет. Бирок өлүм алдында турган баладан “акыркы айтаар сөзүң барбы” деп сурашат. Бала “мени энем менен жолуктуруп койгулачы” дейт. Эне-бала жолугушат. Бала: “Эне, кулагыңды тоссоң, бир нерсе айтайын”, дейт. Энеси кулагын тоскондо баласы тиштеп алат. Ый аралаш чаңырык чыгат. Эч нерсеге түшүнбөй турган адамдар “эмне үчүн сен энеңдин кулагын тиштеп алдың” деп сурашат. Бала айтат: “Мен кичинекей кезимде эле үйдөн бир нерселерди уурдап жүрчүмүн. Анан кошуналардыкын уурдай баштадым. Энем билип туруп көңүл бурбады. Мен көнүп кеттим. Тиштегенимдин себеби ушул кишинин жүрөгүнө так калтыргым келди. Баарына менин энем күнөөлүү, анткени ал мага тарбия берген эмес”, - дейт.

-Үлгү болчу аңгеме экен. Эми Мухаммед пайгамбардын тилге байланыштуу насааттарынан айтсаңыз.

-Бир жолу азрети Мухаммед ушундай насаат кылган экен.

Тилге карап сүйлөп жүр.

Бош убактыңда эшикте жүрбө, үйдө отур.

Мааниси жок, негизи жок сүйлөбө.

Меймандос бол.

Өзүңдүн адеп-ахлагыңды жогору карма.

-Коом менен тилдин байланышы кандай?

- Эгерде коомдук тил бөлүнсө анда эл да бөлүнүп кетет. Ошол үчүн биз таза, адабий, маданий, руханий эне тилибизди сакташыбыз керек дегендик. Анткени коомдун тили канча таза болсо, ошончо руханий ахвал жана маданият таза болот.

Мына ушу иш-чараны жетекчиликке алып орус парламенти коомдук маданиятты көтөрүү максатында жаңы мыйзам иштеп чыгышты. Эми ал мыйзамдын негизинде орус туугандар тилге жаман, маданиятсыз жана керексиз чет тилдерин кошпой нукура орус тилинде гана сүйлөө мыйзамына ээ болушту. Индиялык бир окумуштуу айтыптыр: “Ооз денеге босого, адамдын дили таза болсо, анда Алла ошол дененин босогосуна кирет” деп. Аягында кыргыз элинин дагы бир сонун макалын айта кетейин “Тилден бал да тамат, уу да тамат”. Анын сыңарындай эне тилди эне тилде сүйлөгөндөр кастарлабаса ким кастарлайт. Ким баалайт, өнүктүрөт, өстүрөт.

- Эне тилди өнүктүрүү, өстүрүү эне тилди алып жүрүүчүлөрдө эмеспи?

-Жапарали мырза, эң туура айтасыз. Эне тил деген Ата-Журт, Ата Мекен сыяктуу ушул түшүнүктөр. Тил тагдыры – эл тагдыры сөздүн өзүндө эле канча касиет жатат. Ошондуктан улуу “Манас” эпосун берген кыргыз тилин сактай, жактай билгиле. Тилиңерден ар дайым бал таамп турсун.

Жапарали Осмонкулов 2003-жыл

Г.ЯКУБОВА
кызматкер

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЭРТЕҢИ КАНДАЙ?

Кыргыз тили 1989-жылы 23-сентябрда мамлекеттик тил катары кабыл алынган. Андан бери 16 жыл өмүр сүрүптүр.

Анда бүгүн кыргыз тилинин жаштар арасындагы орду кандай? Бул суроонун негизинде Бишкек шаарындагы ЖОЖдордун студенттеринен жана мектеп окуучуларынан (15 жаштан 22 жашка чейинки) жаштардан сурамжылоо жүргүзгөнбүз. Биздин суроолорубузга жооп берген жаштардын 72%ы кыргыз тили азыркы талапка жооп бербейт, андан көрө орус же англис тилин үйрөнсөк пайдалуу деп эсептешет. Алардын ичинен 9%ы кыргыз тили жөнүндө кейип ойлонору аныкталса, 22%ы кыргыз тили, дегеле анын тагдыры жөнүндө “ойлонбойм” деген жоопторун айтышкан. Ал эми жалаң гана студенттердин 52%ы “Кыргыз тилинин келечегин элестете албайм”, - дешсе, 13%ы “Азыркы күндө кыргыз тили жанданып калды, анын келечеги бар”, деп эсептешерин билдиришти.

Жаштардын көпчүлүгү кыргыз тилине салкын көз менен карашат. Анын себебин сураганыбызда жаштардын 70%ы чет мамлекеттердин орус тилине которулган кинолорун (бош убактысын сарптап) көрөрүн, 81%ы чет мамлекеттин музыкасын угарын, 39%ы үйүндө ата-энеси менен сүйлөшөрүн, 29%ы жаштар орус мектепте окугандыгын белгилешти.

Жаштардын бир тобу тил маселесине ЖМКлардын анча көңүл бурушпагандыгына токтолушуп, Казакстан, Россия жана Өзбекстан мамлекеттеринин ЖМКларына салыштырышса, алардын 17%га жакыны тилдин жакшы жолго коюлбагандыгына бийлик күнөлүү деп эсептешет. Ошол эле жаштардын арасынан орус тилин же англис тилин билбегендиктен өз теңтуштарынын алдында “тупой” деген сөздөрдү уккандарын да кезиктирдик. Дээрлик шаардагы жаштардын 80%ынан көбү бири-бирине орус тилинде кайрылышат. Дагы айта кетүүчү нерсе, биз сурамжылаган жаштардын 21%ы кыргыз тили мамлекеттик тил болуп качан негизделгендигинен кабары жок. Ал эле эмес 14%га чукул жаштар мамлекеттик тили орус тили болсо деле болот деген ойлорун ортого салышса, 32%ы жаштар кыргыз тилинин гүлдөп өнүгүшүнө чын ниетинен үмүттөнүшөрүн айтышат.

Жаштар кыргыз тили боюнча жакшы да, жаман да ойлорун айтып келишет. Келечек ээлеринин бизге берген ой-пикирлерине ой толгоп, астейдил карасак, жаштарыбыз кыргыз тилинин тунук булагынан суу ичпей, кыргыз сөзүнүн улуу, философиялуу нукура даамын татпай, мектеп босогосу, ал түгүл бала бакчадагы кезинен башка тилдин булагына сугарылып, бөтөн тилди жакын тутуп, башка тилге ыктап калгандыгы байкалат. “Канча тил билсең – ошончо кишисиң” - деп коёт кыргыз эли. Жаштардын башка тилди суудай билгени деле сыймыктанарлык көрүнүш. Бирок алардын жүрөгү “кыргыз тили, эне тилим”деп сокпой калгандыгы зээн кейитет. Кыргыз тилинде жөпжөнөкөй сөздөрдү туура жаза албаган жаштарды көрүп жүрөгүбүз тилинди. Ошол эле мезгилде алар орусча да, англисче да туптуура, катасыз жаза алышарын жашырышпады.

Башкасы мейли эле бир эле, бир эле англис тилин алалычы... Биздин жаштардын ой-дилинде толкуп, шарпынынан сезимибиз серпилип келет. Карачы Англия да Кыргызстан өңдүү кичинекей мамлекет. Тилин көрсөң, дүйнө жүзү урматтайт. Ал эмнеден?... Ал тилин сүйүп баккандан, тилин кир ойлорго бөлөбөй, таза сактагандан, дос-душманга басынтпай бийик туткандан, ал тилин руханий дөөлөт, байлыгым, тилим-дилим деп билгенден!

Биз алардын тилин үйрөнүп, дилин тааныдык, өнөрүн көрүп, кийимин тандадык, а бирок тилди аздектегенди, жайылтканды, тилим-дилим деп билгенди үйрөнбөдүк.

2005-жыл

Даут Кара Шомфман, Мажарстандын
илимпоз

Дил жакырдыгы – тил жакырдыгы

Венгриянын Илимдер академиясынын илимий кызматкери, филология илимдеринин доктору Даут Кара Шомфан мындан эки жыл мурда Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын Кыргыз тили төш белгиси менен сыйланган. Кыргыз тилине кошкон салымы атайын сыйлык менен белгиленгенине шыктанган түрколог-лингвист кыргыз адабиятын чет өлкөгө жайылтууда зор иш жасаптыр. Болгондо да Чыңгыз Айтматовдун “Кайрылып куштар келгенче” аңгемесин, “Чыңгызхандын ак булуту” повестин мажар тилине которуптур. 1986-жылдан бери залкар жазуучубузду Венгрияда бир да чыгармасы которулган эмес.

Даут Каранын мамлекеттик тил маселесине байланышкан бул макаласы да окурмандарыбызды кайдыгер калтырбайт деп ойлойбуз.

1993-жылдан бери кыргыз тилин үйрөнүп, оозеки адабиятын изилдеп келем. Кыргыз тилинин байлыгы, жомок-дастандары таң калтырбай койгон жок. Зор “Манас” – дүйнө жүзүндө көлөмү боюнча эң чоң эпос, кыргыздар ошон үчүн мактанганы жөн. Алыкул айткандай:

Зор “Манас” көлөмүнө жетпес ченем,
Чарчабай үч ай айтса, түгөнбөгөн.
Кыргызда дагы толгон көп укмуштар,
Чынында, баары сенин күчүң белем.

1991-жылы Будапештин ЭЛТЭ университетинин түрк таануу бөлүмүнө кирип, Мажарстандагы кыпчак элинин унутулган тилине окшош бир тилди аябай үйрөнгүм келди. Устатым, маркум Мандоки-Коңур Иштван, өзү теги кыпчак киши, “кыргыз тилин үйрөн” деп сунуш кылган. Ал кезде Кеңеш өкмөтү кулап калган болчу. Кыргыз жана казак туугандарыбыз өз алдынча эл болгонуна биз абдан кубанып жүрөбүз. Коңурдун айтымында 70 жыл ичинде кыргыздар бир топ орусташып калган, өзгөчө шаарда жашаган өкүлдөрү. Бирок, биздин үмүтүбүз зор болчу. Эми кыргыз эли орточул саясаттан кутулуп өз тагдырын колуна алса, өз тилин, маданиятын өнүктүрүүгө кенен жол ачылат.

Орусташып калган “киргиздер” улуттук намысы ойгонсо, алар да тил үйрөнүүгө киришет дегенбиз. Коңур Бишкекке барып туугандарга кыпчактын тарыхын үйрөтөм деп ниеттенип жүргөн. Арманда кеткен эсил эр. 1992-жылдын аягында кыргыз жергесине барар алдында күтпөгөн жерден жүрөгү жарылып, Дагестанда кайтыш болду, кумук туугандарынын арасында. Керээзи боюнча сөөгү Алма-Атадагы Кең-Сай көрүстөнүндө жатат. Ал жерде башы Ала-Тоонун ак кардуу мөңгүлөрүн жазданса, көзү казактын көз жеткис кең талаасын, илгерки Дашти - кыпчакты карап жатат.

1993-жылы Казакстанда Мажар студенттерине окууга мүмкүнчүлүк берилген. Ошентип, мен устатым жаткан жакка жол тарттым. Чынымды айтсам абдан көңүлүм калды. Өзүм ал кезде казакча да кыргызча да кичине сүйлөп калгам, бирок шаарда баары бир мусапыр болуп калбадымбы. Казак тили расмий тил болгону менен дүкөндөрдө, мекемелерде казакча билбеген улуттар казакча айтсам түшүнчү эмес. Бишкекке барсам, акыбал аякта деле ошондой болуп чыкты. Кыргыз, казак тилдерин үйрөнөм деп орусча үйрөнүүгө туура келди. Бирок көпкө чыдабай кырга, тоо-ташка качып, айылдардын карапайым элинин тилдерин жакшы өздөштүрүп алдым.

Шаардагы орусча сүйлөгөн кыргыз, казак туугандарга таң калдым, мындай акыбалды мурда көрө элек болчумун. Өзгөчө жаштар өз тилин билбей жалаң орусча сүйлөшү акылга сыйбаган иш. Ата-энеси өз эне тилин эмнеге үйрөткөн жок? Алар улуттук ар намысын жоготуп орусча сүйлөгөнгө мактанып, орусча жакшы билбеген айылдын балдарына тийишип, аларды мазакташчу. Мен болсо тилин билбегендерди урушуп “өз тилин билбеген манкурт, нагыз уят” – деп айыл балдарын коргоп жүрдүм.

Шаарда орусча сүйлөгөн тургундар “үйрөнөбүз, үйрөнөбүз” деген менен чын ниеттери пайда болгон эмес. Ниети жок болсо алар эч качан

үйрөнбөйт деп түшүндүм, а ниет үчүн намыс керек. Бир кезде Өкмөт: “Орусча билбесең адам болбойсуң” - деп ураан чыгарса, азыркы замандын урааны “кыргызча билбесең кыргыз болбойсуң” болсун эми.

Европада канча эл жана өлкө бар. Ар бир өлкөдө улуттук көпчүлүктүн тилин мамлекеттик тил кылып ошол эле тилде иштин баарын жүргүзүп жатат. Өзүбүздүн мажарлар 300 жыл Австро-Венгр империясында жашаса да, башка элдин немистердин тилин расмий тил кылууга көнгөн жок. Албетте бир кезде Орол (Урал) тоосунан көчүп келген ата-бабаларыбыздын тили адегенде илим, саясат жана өндүрүшкө ылайык болгон эмес. (Мажар тили угор, демекханты жана мансы тилдери менен тектеш).

XVIII кылымдан баштап мажар тилчи – адабиятчылары ошол маселеге абдан киришкен, тилибизди жаңыртып, жок сөздөрдү жаратып, тилди башка Европа чоң тилдеринин деңгээлине көтөргөн. Ал кездерде расмий тилибиз латын тили болчу. Мажарлар чокунуп калган X кылымдан бери окуу жайларда ошол тил менен окуткан. Австрия немистери өздөрүнүн немистештирүү саясатын жүргүзүп жаткан шаарларда көбүнчө немистер жашап, мажар тилин билбеген кишилер басым болгон.

XIX кылымдын агына чейин мажар тилин билбеген киши калган жок, немистер да сайрап кетти. Атүгүл мажарлар өз падышасын, улуту немис Габсбургдарды да тилди үйрөнүүсүн талап кылган. Мажарлар Карпат тоолоруна көчкөнүнө 1000 жыл толгондо, ага арналган тойду улуу немис падыша мажар тилинде ачкан. Ошентип мажар эли өз улуттук тилин колдонуп турган башка Европа элдеринин катарына кошулду.

Эми Ирландия тагдыры башкача чечилген. Католик ирландиялыктар XX кылымда гана боштондук алса, Түндүк Ирландия болсо Улуу Британия курамында калган. Боштондук алар кезде, ирландиялыктардын теңи англистештирүү айынан өз тилин унутуп кеткен. Ирландия өкмөтү ирланд (галл) тилин мамлекеттик тил кылганы менен ага биротоло өтүүдөн коркуп, англис тилине да расмий статус берип койгон. Эл өз тилин үйрөнөбүз деп ниет кылса да, Өкмөттөн колдоо саясаты болбогон соң, англистешүү улана берди. Азыркы акыбалда айылдагы, көбүнчө картаң кишилер гана галл тилинде сүйлөшөт. Эне тилин билбеген ирландиялыктардын саны 20 пайызга араң жетет. Галл тилинин келечеги шектүү. Шотландияда галл тилинде сүйлөгөн адамдар жокко эсе.

Муну эмне үчүн айтып жатам? Кээ бир Европадагы элдер да бир учурда кыргыздарга окшоп орточул саясатты баштан кечирген. Менин тилегим, Кудай сактасын, кыргыздар “кыргыз тилине өтөбүз” деп жүрүп Ирландия тагдырына туш болбосун. Андан көрө Мажарстандагыдай эл башчылары менен интеллигенция баш кошуп, акыры кыргыз тили чындыгында мамлекеттик тил деңгээлине көтөрүлгөн, тил беделин, эне тилин эл кадырласын!

Биздин Мажарстандагы “куман” (куба) кыпчактар XIII кылымдын башында Дон боюн жайлап жүргөн, анан Монгол империясы, Баты хан ал тегеректи басканда, Венгрияга качып келип 1239-жылы 4-Бэла деген падышадан уруксат сурап, биздин талааларыбызга малын кайтарып,

отурукташкан. Мажар жана кыпчак эли ынтымакта кошо жашап келишкен. Падышабыздын уулу кыпчактан кыз алып, куда түшкөн. Ласло падыша өмүрүнүн көбүн кыпчак таякелери менен боз үйдө өткөргөн жана эне тилинде суудай сүйлөгөн. Бирок, динчил христиандар ошол жоруктары үчүн аны ууландырып өлтүрүшкөн. Куман кыпчактар венгрияда орто кылымдардан бери өз алдынча Улуу жана Кичи Куманстан деп эки аймакка бөлүнгөн. Жартылай көчмөн турмушун, тилин, каада-салттарын сактап келишкен. XIV-XV кылымдарда ар кандай улуту башка падышалар Венгрияны башкарып турган, кумандарга эч ким тийбеген.

Кыргызстанда азыр экономиканын кыйын мезгили. Анын себептери ар кандай. Ошондой кыйын кездерде мамлекеттик кыргыз тилинин маселеси унутулуп кеткендей. Он жети жыл мурда күтпөгөн жерден Кыргызстан эгемен эл болуп калганда “эми кыргыз тилинин беделин көтөрөбүз, тил маселесин чечебиз, кыргызчага көчөбүз” деп шаңдуу сөздөр айтылып жаткан. “Кеңеш өкмөтүнүн саясаты ошондой болду” деп, орусташып кеткен кыргыздар күнөөсүн моюндаган эмес. Бирок, азыр шылтоо кайда? Кыргыздар эмнеге эгемендүү эл болуп калган? Он жети жыл болуп калбадыбы?

Кыргыз тили мамлекеттик тил болгону менен өзгөрүштөр такыр байкалбайт. Тескерисинче орусташуу процесси кайра күчөп уланууда. Адегенде кыргыздар өз алдынча эл болдук деп балдарын кыргызча мектепке берген, бирок эч нерсе өзгөргөн жок. Шаардагы кыргыздар Өкмөттө, иштеринде, мекемелерде, окуу жайларда орусча сүйлөй берди, жергиликтүү орустар тилди үйрөнбөдү, алардан эч ким талап кылган жок.

Жаштар арасында жүргүзүлгөн статистика боюнча кыргызча окуган жаштардын 10 пайызы гана мектепти бүткөндөн кийин кыргызча китеп окушат. Көпчүлүгүнүн тил байлыгы жок. Кийинки муундарга, балдарына тилди кантип улантат? Манастын жаш урпактары азыр “Манас” айтылса качат, тилин жакшы түшүнбөсө уккусу келбейт да. Жадагалса бир элдик ырды ырдай албайт. Ошентип, кыргызча тарбияланган балдар ички жан дүйнөсү жаңы эле ачылып келе жатканда экинчи чет тилди, орус тилин үйрөнгөнгө мажбур болот. Бирок аны да толук үйрөнө албай, эки тилдин ортосунда тил жакыры болуп, аң-сезимдерин, ой-санааларын жакшы жеткирише алышпайт.

Эгер, кыргыз жаштары орусча тарбияланган “киргиздер” же башка улут өкүлдөрү менен баш кошсо, балдары сөзсүз “русскоязычный” болуп чыгат. Эмне үчүн? Мунун эки себеби бар: улуттук намыс жана мамлекеттик колдоо жок. Мамлекеттик колдоо дээрлик жок. Тилге байланыштуу саясаттан кыргыздардын көңүлү калып, кайра балдарын сапаттуу орус мектептерге бере баштады. Бирок, балдарга андай тарбия чынында керекпи? Мамлекеттик тилди талап кыла турган эч кандай мыйзам чыга элек.

Тил жаңыртуу чаралары, кыргызча жогорку окуу жайлардагы окутуу-агартуу, ага керек болгон окуу куралдары, китептер жетиштүү, мазмундуу чыга элек. Элди башкарып отурган кишилер тилди эл аралык деңгээлге көтөрүүнү үгүттөбөйт, элге үлгү көрсөтпөйт, өздөрү да орусча сүйлөйт. Иш кагаздардын дээрлик баары орусча жүргүзүлөт.

Ар бир мамлекеттин жүрөгү, бүт эл карай турган жери өзүнүн борбору. Бишкекте болсо кыргыз тили бүгүнкү күнгө чейин аз угулат. Ал эми айылдын кыргыздары, тилди сактап келген карапайым эл шаарды карайт. Миңдеген жаштар айылдын оор турмушунан качып, шаарга көчүп келет. Бирок, эне тилин сактап келген алар да орусташууга катышат “мода” болгонсуп. Ал эми башка КМШ мамлекеттерин карасак, Беларустан тышкары бүт өлкөлөр ишин чынында өз тилинде жүргүзүп жатышат.

Бир орус мага айткан: “Бизге тил үйрөнгөнгө 10-15 жыл беребиз деп жүрөт, бизди абдан акылсыз эл деп ойлойбу? Талап кылса бир жылдын ичинде эле үйрөнөт элек. Кыргыздар өздөрү орусча сүйлөсө, бизге айла жок да!” - Чын. Мисалы, Грузиядагы, Өзбекстандагы орустар мамлекеттик тилде жакшы эле сүйлөйт. Сиздер туура түшүнүздөр, эгер кыргыз тили чынында мамлекеттик тил болсо, аны Кыргызстандын бүт атуулдары билүүгө тийиш. Орус тилин Кеңеш өкмөтү айылдагы кемпирлерге да үйрөткөн. Кыргызстанда орусча билбеген киши калбаптыр. Аны жакшы дейли, бирок анда жок дегенде тендик болсун 70 жыл атайын жүргүзгөн саясатка эми каршы чыкпасак ал өзү менен өзү улана берет.

Көптөгөн кыргыз азаматтар, эне тилинин, маданиятынын күйөрмандары ошол процесстер менен күрөшүп келет, миң алкыш. Бирок, ошол кишилерге колдоо болбосо, каражат берилбесе, ыйык максаттарына жете албайт. Баары бир үмүттү эч качан үзбөш керек. Азырынча тилиндин болочогу белгисиз болсо дагы, “айтып-айтып чарчадык” деп кол шилтөө жарабайт. Илим-билимдүү жана чыгармачыл адамдар өзгөчө бул маселеге киришип элди үгүттөшү керек. Өткөн саясаттын кесиринен оңой кутула албайбыз. Элди баштап агарта турган интеллигенция керек. А шаардын интеллигенциясы көбүнчө орусча тарбияланган, орусча сүйлөйт. Демек, кыргыз интеллигенциясы эмес.

Мурда кыргыздарда сабаттуу, билимдүү нукура кыргыз кишилер көп болгон. 30-жылдары Сталин тушунда аларды Сибирге, башка жактарга айдап кыйнаган же жок кылган эмеспи. Элдин көзүн ачып аны жакшылыкка алпарчу кишилерди репрессия дээрлик калтырган жок, улуттук намысты биротоло жок кылууга тырышкан.

Ар бир элдин, улуттун өзүнө гана таандык тарыхы, тили, маданияты бар, алар өзүнүн терең тамырлары. Аны сакташ ыйык парз, ар бир улуттун аң-сезими ушулар аркылуу пайда болот.

Тарбия, эне тилин сүйө билүү энеден, үй-бүлөдөн башталат экен. Балдар тилди билбесе, биринчи кезекте ата-эне жооптуу. Илгери кыргыздар мектепке барбаса да үйдөн абдан жакшы тарбия алып, ата-энесин, улууларды сыйлаган. Бала бакча, интернет деген шумдуктар пайда болгон натыйжасын көрүп отурасыздар. Ата-эненин тилин албаган, тилин, салтын билбеген манкурт же ыймансыз жаштар көбөйүп кетти. Улуу жазуучубуз Чыңгыз агайыбыз бул жөнүндө көп жазган, ага ким кулак салды?

Улутчулдук, улуттук намыс деген-өз эне тилин, маданиятын сүйө билүү. Ар бир улуттун тили, маданияты тең. “Биздики башкалардыкынан бай, байыркы” деген адам чоң ката кетирет. Көп тилди, маданиятты билген адам

көзү ачылат, бирок, улут тили жана маданияты өзүнө эң жакын болуш керек. Улуттук намысы жок болсо, адам өз элине да камкор болбойт, өз калкы үчүн жаны ачыбайт, ким экенин да билбей, өз элине жат болот, демек, тамырсыз адам.

Азыркы жаштар арасында кыргыз тилин чала билгендер, орус тилинен тышкары англисче же түркчө окуп жатышат, анан мүмкүнчүлүк болсо чет элге кетип калышат. Айылдын жигиттери шаардагыдай жашай албаса, кайгырып аракка берилет, кыздар да бузулат. Жаштар мал кайтаруудан, “кыргызча” күн көрүүдөн качат. Булардын баары улуттук намыстын жоктугунан. Намысы бар адамдын уяты да бар. Элин жаманатты кылам деп уялып оңолот. “Уят өлүмдөн да катуу” деген мурункулар.

Ошон үчүн туугандар, сиздер капа болбоңуздар. Мен кыргыз элине күйгөнүмдөн байкагандарымды айтып жатам. Айтпасам болбойт. Кыргыздын арасында да эли үчүн күйгөн көптөгөн адамдар бар. Бирок, эмнегедир алардын үнү элге жетпей калат. Элди башкарган адамдар да аларга кулак салбайт.

Экономика оңолуп, турмуштун жакырдыгы бир күнү өтүп кетет, бир тил жакырдыгын кетирүү кеч болуп калбасын. “Колдо бар алтындын баркы жок” дейт кыргыздар. Менин тилегим, ар бир кыргыздын баласы эне тилинин кадырын билсин, акыры Кыргызстанда мамлекеттик тилдин кадыры өсүп, жок дегенде тендик кылса экен.

Бул – эл болуш үчүн азыр эң олуттуу маселе. Тил бедели көтөрүлсө Манас арбагы да ыраазы болот.

2008-жыл

**Аскар ОСМОНКУЛОВ,
профессор**

АЛТЫНДЫ ДАТ БАСПАЙТ

Белгилүү агартуучу-педагог Э.Арабаевдин мурастары

2005-жылдын декабрь айында өткөн диссертациялык советте М.М.Эсенгулова “И.Арабаевдин агартуучулук ишмердүүлүгү жана педагогикалык мурастары” жөнүндөгү кандидаттык диссертациясын жогорку деңгээлде коргоду. Минтип кеч болсо да окумуштуунун эмгеги изилденип, тарыхта өз баасын алып жатышы жүрөк жылытат.

Ишеналы Арабаев совет бийлигинен мурун эле окутуучу болуп жана анын алгачкы жылдарында мугалим кадрларын даярдоо боюнча педагогикалык курстарды уюштуруп, кийинки жылдары Алма-Атадагы Эл агартуу институтунда, Ташкенттеги САГУда мугалимдик кызматын улантат.

Ошол жылдары бир катар мамлекеттик жана коомдук иштерди аткаруу менен Түркстан эл агартуу комиссариатынын инспектору жана коллегия мүчөсү болуп иштейт.

1924-жылы Кыргызстан өзүнчө автономиялык облус болуп бөлүнгөндөн кийин Ишеналы Арабаев билим комиссиясынын төрагасы катары бир катар илимий-методикалык иштерге жетекчилик кылат.

Кийинки жылы ноябрь айында тунгуч гезит “Эрки-Тоо” гезитинин редколлегиясынын мүчөсү болуп, гезиттин аты И.Арабаевдин сунушу боюнча коюлган “Отузчулардын арызы” боюнча күнөөлөнүп, 1933-жылдын 1-июлунда камакка алынып, Ташкент түрмөсүнөн бул дүйнө менен коштошот.

И.Арабаев кыргыз тилиндеги алгачкы окуу китептерин жазуу жагынан анын баштоочусу жана негиз салуучусу.

Кыргыз тилинде терминдерди өнүктүрүү жагы 1920-жылдардан башталып, ага И.Арабаев чоң салым кошкон. Ошол кезде кыргыз тилине негизделген терминдер болгон эмес. Демек, лингвистикалык жана методикалык терминдердин пайда болушу жана калыптанышы окуу методикалык иштердин өнүгүшү, улуттук мектептердин ачылышы менен пайда болду десек жаңылышпайбыз. Тагыраак айтканда кыргыз тилинин алгачкы терминдери мектептерге арналган И.Арабаевдин окуу китептери “Алиппе жана төтө окуу”, “Жазуу өрнөктөрү”, “Саамалык” ж.б. менен башталат. Бир катар түрк тилдеринде азыркы күнгө чейин “фона” деп алынып жүрөт. Алсак, үндүү тыбыштар жогорку үн, көпкүлөң үн, ортолук үн, тиркеч, жарым тиркеч тамгалар, кошумчалар, оома тамгалар, жумшак тыбыштар, катуу тыбыштар деп аталгандыктан, мугалимдердин облустук тунгуч съездинде пан атоолору туурасында И.Арабаев баяндама жасап, анын жыйынтыгында токтоом кабыл алынган.

И.Арабаевдин ишмердүүлүгү, илимий педагогикалык мурастары жөнүндө М.Эсенгулова көп изилдөө иштерин жүргүзүп, анын Кытайдагы кыргыз алиппеси жөнүндө жазган макаласында бир катар китептин авторлору менен жолугуп, алар менен болгон аңгемесинде, ошол жакта жашаган тарыхчы жана жазуучу Мамбатасан Эрги менен болгон маегинде мына буларга токтолгон: 1919-жылы Кытайга качып келгенде И.Арабай уулунун “Кыргыз алиппесин”, Сыдык Карачевдин “Жыпар”, Молдо Кылычтын “Зилзала” деген китебин өзү менен кошо ала келгенин айтып берген. “1935-жылы мугалим болуп иштеп жүргөн Мукамбет Чодумай И.Арабай уулунун алиппесин окутуп жатканын укканым бар деген Кытайдагы “Тил жана котормо” журналынын редактору Макелек Өмүрбай ушул темада пикир алышып – кыргыз жазуучусунун алгачкы сомдолушу (долбоору) 1911-жылы басылган И.Арабаевдин “Алиппе китебинен башталат”. Андан ары ал Арабай уулу 1916-жылы Үч-Турпан, Какшаал өрөөндөрүн аралап, ал жердеги кыргыздарга бул “Алиппени” таратканы жөнүндө сөз кылган.

Андан кийин окумуштуу Абдыкадыр Токторовдон сураштырганда 1938-жылы түзгөн алиппеси негизинен И.Арабаевдин 1924-жылы басылган

китебинин үлгүсүндө жазылганын, андан тышкары бир топ жергиликтүү материалдар киргизилгенин айтып берген. Ошондой болсо да И.Арабаевдин өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу бир катар орчундуу маселелер жөнүндө иштери жүргүзүлбөгөндүктөн, бүгүнкү күнгө чейин анын чындыгында жете элекпиз.

Бул ишти мындан ары улантуу менен И.Арабаевдин илимий-методикалык мурастарын дагы изилдеп, ал иштеген жерлерге экспедиция уюштуруп, көптөгөн документтерди толуктаса болот.

Бүгүн республикадагы бир чоң педагогикалык университет ал кишинин ысымында болгондон кийин педагогикалык мурастары жөнүндө (40 сааттык) курсту жана атайын семинарларды (20 сааттык) окутуу жагын педфактын окуу планына киргизүү менен окуу-методикалык иштеринин толук курсун киргизип, окуу-методикалык китептеринин жыйнагын бастырып, аны студенттерге жеткирүү бүгүнкү күндүн кечиктирилгис милдеттеринен болуп саналат.

И.Арабаевдин өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу профессор-окутуучулар жана студенттер коллективи тарабынан жыл сайын илимий-методикалык конференцияларды өткөрүп “Арабаев күнүн”, “Арабаев коомун” уюштуруп, ал кишинин шакирттери, окуучулары менен жолугушууларды уюштуруп, анын жыйынтыгы боюнча мезгилдүү басма сөздөргө макалаларды жазып, атайын жыйнактарды чыгарып туруу жагын адатка айландыруу керек.

И.Арабаевдин өмүрү жана илимий педагогикалык ишмердүүлүгү жөнүндө сөз кылганда бир катар маселелер бүгүнкү күнгө чейин такталбаганын, тигил же бул изилдөөчүнүн эмгектеринде ар башка айтылып жүргөнүн байкоо кыйын эмес. Андай башаламан айтылып, аягына чейин чечилбеген маселелерге мына буларды кошууга болот.

1. И.Арабаевдин өмүрү жана ишмердүүлүгүнө байланыштуу ата-энеси, туугандары жөнүндө кеңири иштөө иштерин жүргүзүү керек.

2. Мугалимдик иштери качан башталганы жана педагогдук жолун изилдөө бир топ маселелерди тактамак.

3. 1913-жылдан тартып И.Арабаевдин Тондогу жаңы усул боюнча ачкан мектебинде жаңылыктар көп болуп, окуучуларды жашына жана билим деңгээлине жараша класстарга бөлүштүрүп, класс-сабак системасында окутуу менен ар кандай методикалык ыкмаларды пайдаланган, окутуу жалаң гана диндик мүнөздө болбостон, эсеп, география сыяктуу бир катар сабактарда өзү окуган китептерден пайдаланган. И.Арабаев Казан, Уфа шаарларында окуп жүргөндө эле көптү үйрөнүп, ондогон илимий – методикалык китептерди окуп, ошол жылдары үч китеп жазууга жетишкен. “Казак” журналын чыгарган Ахмет Байтурсунов менен тааныш болуп, журналдын ишине активдүү катышкан. Ошондой эле “Айкап” журналын системалык түрдө пайдалануу менен жергиликтүү мектептерде иштеген мугалимдерге караганда билимдүү болуп, бир катар методикалык ыкмалардан пайдаланган.

1926-жылы эл катоонун жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда жашаган түпкүлүктүү элдин сабаттуулугу араң эле 8,8% болгон. Бирок аларды окутуу үчүн окуу куралдарынын жоктугу көп кыйынчылыктарды туудурган. Андан бат кутулуу үчүн “Жоголсун сабатсыздык” коому уюштурулуп, бул багытта бир катар жылыштар болгондугуна мисал кылып И.Арабаевдин 1925-жылы басылган “Сабатсыздыкты жоюу алиппесин” көрсөтүүгө болот.

Жыйынтыктап айтканда И.Арабаев кыргыз элинин улуттук маданиятынын өнүгүшүнө Октябрь революциясына чейин эле чоң салым кошуп, жаш кезинен бала окутуп, Мекеге барып ажы болуу менен билимин жогорулатуу үчүн Константинополдо, Оренбургда, Казанда, Уфада болуп, Галия медресесинен окуп, Молдо Кылычтын “Зилзаласын” китеп кылып бастырган. Кытайдан келген качкын кыргыздарга көптөгөн жардам уюштуруп, боордош казак элине жазган каты боюнча тамак-аш, акча-тыйын чогултуп, аны Кытайдан келген качкындарга бөлүштүрүп, реформаланган араб алфавитин түзүп, “Эркин-Тоо” гезитин чыгарууга катышып, илим комиссиясынын төрагасы болуп иштеген илимпоз-агартуучу, адабиятчы гуманист, эл адабиятын жыйноочу катары кыргыз коомчулугу анын эмгегин абдан жогору баалайт.

И.Арабаевдин кийинки муундарга калтырган эмгектерин элге-журтка кеңири жайылтуу менен андай маанилүү иштерди жоопкерчилик менен аткарууга жетишип, ар кандай изилдөөлөрдүн сапатын жакшыртууга көп көңүл буруубуз керек.

2006-жыл

**Жээмбай МУКАМБАЕВ,
профессор**

УСТАТ

К.К.Юдахин жүнүндө сөз

XIX кылымда кыргыз элин, анын турмуш жашоосун... гуманисттик позициядан, эң башкысы, элдин элдигин дүйнө калкына кабарлоодо мурункудан бетер олуттуу иштер күч ала баштады. Элдин элдиги кандай, салмагы, жүгү канча? Илим чоту урула берди. Ырас, иликтөөлөрдүн баары бирдей даражада болбоду. Кайсы бирлери мазмун жагынан мажес, ыкма жагынан көптүн арасында, көчтүн карасында жүрдү. Кайсы бир иликтөөчүлөр көктөн тилегенди элден-жерден таап, эл сырын илгиртпей баамдады, илгиртпей билди. Алар эл турмушуна кылдат көз салышты. Элди ушунчалык баалап, ак кагазга өчпөс тамга тартышты. Ой баштыгында уялаган не бир пикирлерди айтышты. Жубатар сөз, кубантаар кеп төгүп

турушту. Эл өзүн, өз жерин арда этерин, аны ардактай билүү – ар кимге озуйпа экенин жар салышты.

Кимдер эле алар? Алар: В.Радлов, С.Тянь-Шанский, П.Федченко, Н.Северцов, Д.Иванов... ж.б. эле.

Булар өңдүү илимпоздордун ажар ачкан иликтөөлөрүн, маани тереңдеткен изилдөөлөрүн совет бийлигинин мезгилинде өз алдынча өз багыты менен кол узаткандын бири – айтылуу академик, тилчи-илимпоз, профессор Константин Кузьмич Юдахин болду.

К.К.Юдахиндин бир тууган агасы Петр Кузьмич экөөлөп кыргыздардын арасына азыркы илим-билимди, агартуу иштерин таратууда, жайылтууда, тамырлатууда улуу-кичүүлөрдү үндөп жүрүп, чачы агарган адамдар экенин бул күндөрдө далайыбыз билебиз. Бул адамдар, өзгөчө К.К.Юдахин сексен жаш куракка чейин жашады. Ошол мезгил ичинде кыргыз элинин далай-далай улан-кыздарына он-ондогон жылдар бою илим берди, билим үйрөттү. Тарбия жүргүздү. Мен да анын көп окуучуларынын, шакирттеринин биримин.

Өмүрүмдө (педагогдук жана илимий ишимде) кыргыз, орус, казак, татар, дунган, тажик, өзбек ж.б. агайындар менен далай эле алака эттим. Ошолордун көбү ар адамга эртеңки тилек, ачылбаган сыр, учкул кыял, жетпегенди эңсөө, айтыла бербеген үмүт болорун жакшы билишчү. Ошентсе да алардын ичинен К.К.Юдахин биздин элдин сырын, жерибиздин кутун мыкты баалагандыгы менен, мыкты түшүнгөндүгү менен өзгөчө айырмаланчу.

Ал кишинин иштегендери мага эле ушундай сезилеби, же башка кишилерге да ошондойбу ага кепил эмесмин, бирок да, анын кыргыз тили, оозеки адабияты, этнографиялык турмушу, элдин дили, элдин жери... жөнүндө көңүл козгоп, эрк курчутуп, жигер тазарта кеп салган учурларын кыйла эле баамдагам.

Кээде сабактабы же отурумдабы, болбосо жеке маектеби, айтор, илимий ой же пикир жарыштырган кезде бизди (студент, аспирант) ачыктыкка, тартынбай сүйлөөгө үндөөчү. Кокус, ийменип турганыбызды баамдаса, мисалы, ... баланча (алалы, Жээмбай) “билген жолуң туура болсо, атаңа да бербей”... – деп, өз алдыбызча ой айтууга, талдоо жүргүзүүгө, кыскасы, туурамчыл же белимчи болбоого курчутчу.

Жарыктык агай, өзү орус болсо да, кыргыз тили дегенде андан өзүнчө кооз, эң кызык, башкача бир лаззат сезип, бул тил да дүйнөдөгү башкалар сыяктуу эл ээсинин кыял чабытын козгогон, сыр казнасын ачкан кудурети бар экенине ушунчалык берилчү.

Сөз деген кызык, кээде тилге келбей качып, калемге илинбей, кагазга түшпөй жатып алмасы бар. Ошондойдо жардамга келер нерсе не? Сөздүк. Сөздүк өзүнөн өзү түзүлө калбайт. Ал үчүн билгилик керек, эмгек керек, тажабаган көшөкөрлүк керек. Милдет жана жоопкерчилик керек. Туйлап качкан малбы же канаттуубу, кармашка иле керек. Демек көйгөй турмуштагы эл сөздөрүн “кармап” чогултушка, сөздүк түзүшкө да ошондой иле керек. Бул иле К.К.Юдахинде бар болуп чыкты. Анткени ал “Кыргызча-орусча

сөздүктү” жарыялаганга чейин Өзбекстандын Вуадил аймагында мугалим болуп иштеп жүрүп, 1927-жылдары “Өзбекче-орусча сөздүк” түзгөн. Жарыялаган эмгек сөздүк түзүүдөгү өнөр кутун өргө чабуунун тажрыйбасына ээ болгон.

Эгерде кундуздай чачы куу болгуча эл аралап, жер кезген К.К.Юдахинди анын кыргыз элин урматтап, кыргыз тилин куштарлап калганы жөнүндө айткыбыз келсе, анда тээ 1924-1925-жылдарга кайрылышыбыз керек.

Бул жылдарда СССР илимдер академиясы ири түрколог В.В.Радловдун “Опыт словарей тюркских наречий” деген төрт том, сегиз китептен турган баалуу эмгегин кайра басууну чечет. Ал эмгекте аз болсо да өмүрү мурда китепке камтылбаган кыргыз сөздөрү бар болчу. В.Радлов илим үчүн элден артык кыртыш жок деп кыргыздарды алгач аралаган. Анан калса анын тилин, тилдин тыбыштык табиятын биринчи жолу илимий жактан талдаган, мурда сымалтай качып, карматпай жүргөн сөздөрдү куйган жерде былк эткис коргошун кылыш үчүн түрк тилдеринин сөздөрүн биринчи жолу баш коштуруп (кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, азербайжан, якут, ж.б. тилдер боюнча) сөздүк жарыялаган. Ал сөздөрдү сөздүктүн талабына карай иретке келтирип, кырка тарткан каркыра-турнадай тизген. Ал эмгеги менен бул окумуштуу тил турмуштун бардык жагын чагылткан, адамдардын арманынан тартып, дарманына чейин туйгузган каражат экенин билгизгиси келген. Өзү тил өнөрүнүн кыл чокусу жүрөк толтосу менен жаралган чебер кеп, накыл сөз экенин мыкты билген. Мына ошол окумуштуунун сөздүгүн кайра бастырууда кыргыз тилине тиешелүү материалдарды тактоо, толуктоо, жаңыдан иштеп чыгуу үлүшү жаш иликтөөчү К.К.Юдахиндин шыбагасына тиет.

Ар кандай өнөр өмүрлүк кесип болбосо ал көктөй албайт эмеспи. Ошондон улам жаш К.К.Юдахин кыргыз элин урмат көрүп, бойдогу тирүүлүктүн күчү менен, илими менен жана милдеттин жоопкерчилиги менен тынч жата албады. Сөз жыйноонун элеп-желебине кабылды. Илимдин отуна тартылып, өзүнүн эртеңки күнүн ойлоо менен бирге кыргыз элинин келечегин да ойлоду. Кыргыздардын ошол кездеги алгачкы интеллигенттери, карапайым аламдары менен байланыш-катыш түздү. Алардын эң алгачкыларынын бири – азыркы кадырман профессор агайыбыз – К.Карасаев менен Айша эжейибиз болду.

Булардын ашыналык мамилеси тээ карылык кезге чейин созулду. Бир күнү К.К.Юдахин Кыргызстанга, анын ичинде Ысык-Көлгө, Ысык-Көлдүн Түп Каркырасына биринчи келгенин козгоду. Фотографиялык иштерге кызыкканын да кеп салды. Короосунда отурганбыз. Ал турсун ошол кезде тартылган сүрөттөрдү да көрсөттү. Сүрөттө агылга жер. Кеч бешим учур. Адамдар. Үйлөр, түрдүү оюн элестери жоктон бар табылгансып сүрөттөрдү жай карайбыз. Элүү жыл мурунку көрүнүштөр. Ар көрүнүштөр миң кубулуп жайылган жомоктой таасир берет. Агай баян этет:

-Ээ, Жээмбай, мен кыргыздардын кыз чыгарып, аталга менен бозо сүзгөнүнө чейин көргөм. Чүкө менен чүкө атып ойногонуна чейин билем.

Түштүктө бир замандарда атынча же атынбү көрүнүшү болгон. Алар “чачтуу эшендер” сектасын түзүп, Ахмед Ясавинин окуусун үгүт кылган. Агай ушинтип келип, сүрөттөрдүн жайына өтөт:

-Бул сүрөттөгүлөр – Хусейиндин атасы менен энеси. Жарыктыктар “Эмгек - өмүр, эринчээктик - өлүм” – деп билген кишилер эле. Баамымда, адамдын акылдуулугун сөздөн, айбандын жырткычтыгын көздөн сезишчү. Акылдуу кишиге жолуксаң алтын тапканга барабарсың дегенди да ошолордон уккам... Сүрөт тартылган айыл ал кезде Кара-Секи аталчу. Мындагысы мен. Мандаш токунуп, шырдакта отурам. Колумдагы чыныда – кымыз. Хусейиндин атасы жаман жолдош күткөнчө жакшы китеп сатып ал деп уулу Хусейинге ар кандай китеп таап келип бергенин эшиткем.

К.К.Юдахиндин эл аралап кеп чогулткан ишмердигинен башка да анын адамгерчилигин, кыргыз маданий мурастарын коргоодогу тарткан түйшүктөрүн унутпообуз керек.

К.К.Юдахин Кыргызстандын Ысык-Көлү менен Чүйүндө, Таласы менен Тянь-Шанын, Түштүгүн аралаган. Көргөн, билгендерин, уккандарын кырк миңден ашык сөзгө, туюнтмаларга түйүп “Кыргызча сөздүктүн” ичине батырган. Албетте анын андан башка да кыргыз тил илимине байланышкан бир кыйла эмгектери бар.

Жарыктык, менен баамымда, жеке адамбы, же коомдук жалпы ишти, айтор, тагдыр маселеси козголгон кезде, ал кыргыз үчүн отко түшө калчу. Эч качан олуттуу ишке ат үстүнөн мамиле кылчу эмес. Муну биз анын “Манас” эпосунун элдүүлүгү, Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун мурасы жөнүндөгү маселелерин талкуулагандагы абийирдүү позициясынан билебиз. Ал турсун, кыргыз тили жана кыргыз адабий мурастарына байланыштуу туткан позициясынан улам кыргыздардын “буржуазиячыл улутчул” деген атка да конгон. Ошондо биз ага жабылганына аябай таң калып да жүрбөдүкпү?!

Аспирант кезим. Арабызда: “кыйратып салдым, жетишип алдым, кимдендир озуп кеттим” – деп ар кыялга алданып көөп жүргөндөрүбүз да бар болчу. Болгонго ыраазылык менен каниет кылып өз алдыбызча үмүт отун жандырып жүргөндөрүбүз да бар элек. К.К.Юдахин үйүндөгү өз китепканасынан ар кыл китептерди окууга уруксат берет. Бирок “колго алып кетүүгө болбойт. Окугуң келсе эртең менен саат 8-9дан түшкү саат 2-3кө чейин оку же түштөн кийинки саат 5терден тартып 10-11ге чейин оку” – деп кээде уялып жатып айтып калам. Анда ал: “сенден башка да Жээмбай болгон (раматылык Самагановду айтып жатат), Нуров, Балтин дегендер болгон. Алар менден китеп алчу. Айрымдарын жоготуп ийиппиз деп бербей коюшту. Ал турсун, ошол менден алган китептердин, андагы өзүм үчүн пайдаланчу пометкаларды колдонуп, кайра “буржуазиячыл улутчул” болушумду күсөштү, күсөшмөк гана турсун, каралашканга чейин барышты” – деп калчу. Анан экинчи жолу үйгө китеп сурабай калчумун. Бул учур кыйгыл-кычкыл кыйкырыктардын жарамазаны жарыяланып, агайдын калыс ниетине, ак дилине шек келтирип жаткан кез болчу.

Күндөрдүн бири. Ал тамак учурунда дайыма оокатка чакырат. Мен тартынам. Кээде барам. Кээде китеп окуп, отура берем. Бир жолу менин жупуну кийинип, жупуну жүргөнүмдү байкады. “Жээмбай, мобу тыйынды ал да, өзүнө керектүү бир нерсе сатып кий. Анан да мобу билетти да алып, эмен багындагы “Ударник” кинотеатрына барчы” – деди. Кайран гана сыны кетпей сыры күбүлбөгөн агайым. Мен анын бергенин алсамбы-албасамбы, канткенде иренжитпейм, кокус иренжитсем агайдын кут көңүлүн оңойлук менен ордуна келтире албай, убара боломбу деп түпөйлүл тарттым. Анымды сезген агай: “тартынба, андан көрө дайыма киши болуп жүр”, - деди.

Эл сырын, эл турмушун ичтен мыкты билгенине бир күбө. Бир жолу Москвадан Эдгем Рахимович Тенишев деген окумуштуу келип калды. Мейман кылдык. Биздин үйдө элек, эт бышып сорпо куюлду. Сорпону уртаары менен: “Э, Жээмбай, бу козу кызылчага семирген козу экен. Анын үстүнө кара козу өңдөнөт” – десе болобу. Оозумду ачып калыпмын. Чынында ошондой эле.

-Аны кантип билдиңиз? – десем биринчиден кыргыз козунун (кара козунун) эти да, сорпосу да таттуу болот. Экинчиден кызылчага семирген малдын сорпосу агыш, коюу келет десе болобу. Ал эми ал: “Миңдин бири. Жакпаса, жакшы дегендин баары дары эмес.” Ишенсең ишен, ишенбесең өзүң бил. Саксалайдын өзү, өзү гана эмес кара көзү. Сөз учугун жалгаштыр...” – деп, кыргызча сүйлөп отурса, аны тааныбагандар “тиги киши кыргызбы же башкабы?” – дегендер да болгон.

Өзү бойлуу, сөөк-саактуу эле. Улгайган кезинде бир аз далысы чыгып, үңкүйө жүрдү. Бирок, иштен эч талыбады. Күндөн күнгө сөз жыйнайт. Мен да диалектологиялык материалдарды көрсөтүп турам. Өзүнө керектүүлөрүн жазып алат. “бу башым аман болсо, жүзгө чейин жашайм го. Ички органым мыкты. Ага чейин “Кыргызча-орусча сөздүктүн” үчүнчү басылышын басмага даярдайм. Атаң көрү ай-йе, сөздүктү такыр башкача принципте түзсөм да болмок экен. Эми кеч болуп калды. Мурунку жол менен гана калам. Эсинде болсун, сөздүктөгү южн. деген пометка менен берилген сөздөрдүн көпчүлүгү сен жыйып келген фактылардан. Памир, Каратегин материалдарын өзүнчө бөлүп көрсөтпөдүм. Анын материалдары сен түзүп жүргөн “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” ачык көрсөтүлөт. Орусча котормосу болбосо, “Кыргызча сөздүк” түзүүгө машыккандар чыгып калдыңар...” – деген.

Адамдар калтырган мурасты карт тарыхтын сыноосунан кимдер алып өтөт? Кимдер көөнөрбөс кылып ыйык сактайт. Же мурас катары коргойт? Албетте, так ушул К.К.Юдахин өңдөнгөн эстүү адамдар, эстүү урпактар. Андай адамдардын эл мурасын, эл байлыгын ыйык сактап, ыйык коргоп, керек болсо отко түшүп берерине күбө болбодукпу. Ушундай иштерди улуу орус элинин: П.Н.Рыбников, А.Н. Афанасьев, В.Даль, Н.М.Карамзин, Н.И.Костомаров, С.В.Максимов өңдүү уулдары да иштегендерин илимдин тарыхынан билебиз.

Эстүү уулдардын иштерин бардык адамдар бирдей түшүнө бербеген учурлар да болот. Ушуга карата ал бирин-экин болгон ишти айтчу. Анысы мындай:

-Отузунчу жылдардын алдында Ошко бардым. Ак-Бууранын боюндагы чайканада отурам. Жанымда кагаз-карандаш. Ар кимдин кебине кулак салам. Баарыбызга белгилүү го, турмушту үйрөнүү дегендин өзү байкоодон, көз салуудан, адамдардын тилине назар коюудан башталат эмеспи. Ошондон улам ар кимдин сөзүнө кулак түрөм. Ар ким ар кимден: “Тойгончо жеп, өлгөнчө карганат”, “Уй тилиндей тилке”, “Ат.., аттан кийин жат”, “Майданда жалгыз чогуул болбо”, “Өзүңө ишенбесең ишке кепилдик бере албайсың”, “Баяналуу жан керегарына кетсе – бүт өмүрүн бейпайга салар”, “Кургак акыл, куралай насаат – кулактын кужурун алат...” деген сыяктуу кептерди угам. Кесибим сөз жыйноо болгондуктан, керектүү сөздөрдү кагазга жазып кирем.

Маңдай жакта эки жаш милиционер турган. Алар мага көз артат. Мен байкамаксан болуп сөздөрдү жаза берем. Аңгыча болбой эле тигилер бири-бирин күчтөп мени көздөй жулкунуп келди... Ошондо мени алар “шпионсуң” дегенге чейин барышты. Органга алып барышып, териштиришти. Мен айтам:

-Ой, ишенгиле, мен кыргыз сөздөрүн чогулткан адаммын.

-Кой, кантип эле аалим адам базардан келип сөз чогултсун?

-Сөз чогултканы жүрбөгөндө эмне, бирөөнү тукум курут кылат белем?

-Бизди бир чымчык көрбө. Кайдан келгенсиз?

-Петербург – азыркы Ленинграддан.

-Кара башын жейт, кантип эле ошол Петербургдан келип, биздин сөздү чогултсун!

-Жо-жок, бул шпион...

-Өйдө-төмөндү сүйлөй бербейли. Пишпекте (Фрунзеде) менин бир тууган агам бар. Педтехникумда директор, Петр Кузьмич Юдахин...

Кимдир бирөө кирген суудай чамынып Фрунзе тарапка звонить этти. Акыры акыйкат сөзгө ишенди. Мени коё беришти.

Биз өңдөнгөн аспиранттар эл-жер аралап чыкканда бизге мына бул өңдүүлөргө көңүл буруп, тиешелүү материалдарды топтогула дечү: жергиликтүү үй тиричиликке, үй курулушуна, ар кыл эмгек куралдарына, буюм-заттарга, кол өнөрчүлүккө, аңчылык-мергенчиликке, элдик оюн-зоок, фольклордук чыгармачылыкка, этнографиялык түрдүү көрүнүштөргө, каада-салт, үрп-адаттарга... абдан көңүл бургула. Тиешелүү бир да сөздү калтырбай жазып келгиле дээр эле.

Мындан тышкары ар кимибиз өзүбүз кызыктуу деп эсептеген ар кандай түрдүүлүктү, ар башкалыкты кылдат байкагыла, сыпаттап жазгыла деп өтүнчү, тапшырчу. Кээде биз жаштыгыбыздан сөздүн өзүн эле жазып келсек анда ага тиешелүү иллюстративдик материалдарды талап этчү. Мүнөздөп жазуунун ачыктыгын, тактыгын, дааналыгын күтчү. Ойду же баяндоону кагазга түшүргөндө эркке койчу. Тигинт, минт... деп тизгин бууп же тизгинди чоё берчү эмес. Эгер күмөн санаган учурлар болсо, анда кыйытып же жандатып гана айтчу.

Элди көп аралагандыктан, адамдар нелерди жактырып, нелерди жактырбасын жакшы билчү. Кыргыздардын өтө жөнөкөй, абдан меймандос, эң карапайым, кээ бирлери ич-койнунан бери аңтарып таштарын кеп кылчу.

Андай кишилерге арамдык-кытмырлык, орду жок аярдык мүнөздүү болбостугун белгилөөчү. Ал эми дайыма баш кийимчен жүрүп, калың кийинип, күчтүү оокаттанып, энөө жүргөндүктү тоо шартына, климатка байланышкан себептен көрчү. Бир кезде кыргыз айылдарында бангилик, масчылык, аракечтик, уурулук, үй-бүлө бузуучулук өндүүлөр жок экендигин, ал турсун, үйгө кулпу салуу дегенди билишпегенин, демек адамдар ортосунда бири-бирине ишенүү ушунчалык күчтүү экенин айтып калчу. Эгер кимдир бирөөлөр үйдөн алыс кетсе, үй эшигин адамдардан эмес, ит-куштардан сактоо үчүн гана каалга жаап же эргилчек тартып койчу дээр эле. Кыргыздар ачык келип, өздөрү да башкалардан ошондой ачыктыкты талап кыларын да эстечү. Мисал кылып, В.В.Радлов, С.Тянь-Шанский ж.б. кыргыз жергесине келгенде эркек-аял, жаш-кары дебей үй көтөрө аларды курчап, аңгеме-баянга катышкандарын көңүлгө тутчу.

К.К.Юдахиндин кыргыз элинин турмушун ичтен аңтарып арыга үйрөнгөн материалдарын илик кылганда, эл тилиндеги он миңдеген не бир сөздөрдү, туюнтмаларды жазып алганын дайыма айтып жүрөбүз. Бул – чындык. Ошол жазылып алынган байлыктардын ичинде адамдардын кылык-жоругун, мүнөзүн ачкан учкул сөздөрдөн тартып, табияттын сырына чейинки, жер суунун келбетине чейинки айтылган не бир канаттуу айтымдар бар. Ооба, тилде... тилде гана сакталган эң байыркы атоолор, түшүнүктөр, сырлар кезигет. Ошолордун кыйласы агайдын эмгеги менен илим үчүн, элдин тарыхы жана этнографиясы, фольклору, тил таануу илим үчүн баа жеткис булак катары сакталып калынды. Эгер ал эмгек бүгүнкүгө чейин аткарылбаган болсо, анда мурда жоготкондорубуз аз келгенсип, дагы далай кызыктарды (сөздөрдөн, туюнтмалардан, тил байлыгынан) кол жуумакпыз.

...Мына ушундайлардын баарын К.К.Юдахин агай кыргыз элинин келечекки илими, тилинин өнүгүшү үчүн иштеп келди. Мындагы бир өзөк нерсе – анын орус-кыргыз элинин досчулугун, деги эле союзубуздагы элдердин интернационалдык мамилелеринин чыңалышын, чыныгы социалисттик коомдун кызыкчылыгын жогору коюп ишенгендигинде.

1975-жыл.

Ысмайыл КАДЫРОВ,
акын

“КАРАГУЛ БОТОМ АЙТТЫРГАН ТАГДЫР”

Сатыбалды Наматов – жаңыдан канаты жетилген шумкардай, табына келип калган тулпардай туйлап турган кырчын курагында, обого шаңшып чыгарында, элге бергенинен бере элеги көп болуп, акыл-эси толуп илимге да, адабиятка да шайма-шай кирүүгө даяр болуп калган убагында капилеттен

набыт болгон. Ал 1937-жылдагы кандуу репрессиянын курмандыгынын бири.

Ал 1905-жылы Ат-Башы районунун азыркы Жаңы-Күч айылынын аймагындагы Балагазы деген жерде жарык дүйнөгө келген. Сатыбалдынын чоң атасы **Токтогул** оокаттуу адам болгон. Токтогулдун эки аялы болуп, улуусунан **Намат**, кичүүсүнөн - Кенжекул. Токтогул балдарын молдодон окутуп сабатын ачкан. Намат элге алымдуу, кадыр-барктуу, сабаттуу адам болгондуктан эл аны бий шайлашат. Наматтын атасы Токтогул уулу бий болуп турганда Мекеге барып, ажы болуп келген экен. Намат бийдин үч аялы болгон. Байбичеси Уултайдан Түркмөн, **Сатыбалды**, ортончу Кызалак аттуу жеңе аялынан Курманалы, кичи аялы Сейилмандан Белек, Жанек, Күлүш төрөлөт. Сейилман белгилүү фольклор изилдөөчү, манас таануучу Ыбырайым Абдрахмановдун бир тууган карындашы болгон. Ы.Абдрахманов 1905-жыл Караколдогу 7 жылдык татар мектебин бүтүп, 11 жылы Жети-Өгүздө биринчи баскычтагы мектепте мугалим болуп иштейт. 1916-жылдагы Улуу Үркүндө эл менен кошо Кытайга качып барып, Кашкарда туруп калат. 1918-жылы эл кайра жерине кайта баштаганда алар Көлгө Ат-Башы аркылуу өтмөк болуп, Ат-Башыга келип кыштап калышат. Ал жерден Сейилманга Намат үйлөнөт. Ыбырайым жалгыз карындашын каралап Ат-Башыда калып калат. Ошол мезгилде революциядан кийин ачылган Ат-Башыдагы советтик мектептердин алгачкы мугалимдеринен болуп иштей баштайт. Мына ушул жерден ал жээни Сатыбалдыны да араб графикасында окутат. Ы.Абдрахмановдун таасири менен билим алууга кызыгуусу артат. Сатыбалдынын зээндүүлүгүн байкаган Ы.Абдрахманов 1926-жылы аны атка учкаштырып алып, Алма-Атадагы Казак-кыргыз эл агартуу институтуна киргизип келет. Жеринен зээндүү, билим алууга дилгир Сатыбалдынын мына ушул жерден турмушка болгон көз карашы калыптанат, ой чабыты артат. Орус, казак, татар, өзбек тилиндеги адабияттарды көп окуйт, өзү ыр, аңгеме жаза баштайт. Чыгармалары ошол кездеги басма сөзгө жарыяланып турат. 1928-жылы институтту методист-педагог адистиги боюнча бүтүп келип, Кыргызмамбаста редактор, ошол эле учурда Кыргыз педагогикалык техникумунда мугалим болуп иштей баштайт. 1930-жылы “Манас” эпосун басууга даярдоо боюнча илимий комиссияга мүчө болот. Ошол жылдары атасы Намат үй-бүлөсү менен көчүп келип, Бишкекте чогуу жашап турушат.

1933-жылы 2-декабрда Эл агартуу комиссары П.Т.Пановдун №85 буйругу менен Эл агартуу комиссариатынын мектептер башкармалыгынын алдында Окуу программаларын жана окутуу методикасын иштеп чыгуу боюнча сектор түзүлүп, ага Б.Данияров сектор башчы, С. Наматов башталгыч класстардын методисти жана кыргыз тилинин программасын, методун түзүү боюнча жетектөөчү адис болуп дайындалат. Анткени ушул кезге чейин эле С.Наматов “Сабатсыздык жоюлсун” (1929) деген чоңдор үчүн алиппени (ал 7 жолу оңдолуп, толукталып басылган), “Биздин мектеп” 1930 И.Арабаев менен бирге “Алиппе” (1931), “Кичинекей колхозчу” (1931), “Тунгуч” (кыз-келиндер үчүн окуу китеби, А.Шабданов менен бирге (1929), “Чала сабаттуулар үчүн окуу китеби” (1930), “Окуу китеби” (1930), “Жаш

эпкиндүүлөр” (1931) (бул окуу китептери да бир нече жолу толукталып, оңдолуп кайра басылган) деген окуу китептерин жазып, “Эне тилинин методикасынан (1930), “Тилибиздин методикасынан” (1932), “Балдар алиппесин окутуу методу” (1933), “Башталгыч класстардын программасы” (1932), “Борьба в вопросах учебной программы и методики” (1933) деген окуу программаларын иштеп чыгып төбөсү көрүнүп калган эле. Эл комиссариатына (азыркыча Министрликке) кызматка келгенден баштап, ал эки эсе күч менен эмгектенген. Негизги кызматын аткаруу менен катар элдин сабатсыздыгын жоюуга, ошол мезгилде жаңыдан түзүлүп жаткан мектептерде кыргыз тилин окутуу усулун иштеп чыгууга баш оту менен киришип, мурдагы окуу китептерин оңдоп - түзөп кайрадан чыгарып, улам жаңыларын даярдап, күндү күн, түндү түн дебей эмгектене баштаган. Чоңдор үчүн алиппенин, балдар үчүн алиппенин, беш методикалык китептин, башталгыч класстын мугалимдери үчүн 6 программанын, бир катар илимий-методикалык макалалардын, көркөм чыгармалардын автору болуп калган. С.Наматов жазган алиппе жана окуу китептеринин саны ошол кездеги окуу китептеринин авторлоруна караганда көп болгон, сапаты да мыкты болуп, илимий жана методикалык талапка ылайык жазылгандыгы менен айырмаланган. Ошол мезгилде жапырт сабатсыздыкты жоюуда эл агартуу майданынын алгачкы карлыгачтары, улуу инсандар И.Арабаев, К.Тыныстанов, А.Шабданов, Б.Данияров, С.М.Абрамзон, Ы.Тойчунов, Б.Кененсарин, К.Мифтаков, Ш.Көкөнов ж.б. менен бирге иштешкен.

1932-33-жылдары Кыргыз улуттук театрында ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун жактыруусу менен К.Тыныстанов башында турган авторлордун “Академиялык кечелер” аттуу спектаклдер сериясы коюлган. Ал ошол кезде элдин абдан катуу жактыруусуна ээ болгон. Бирок 1933-жылдын 7-мартындагы “Правда” гезитине жарыяланган “До конца разбить буржуазно-кулацкий национализм” деген макалада “Академиялык кечелер” негизсиз катуу сынга алынган, театрда коюлуудан алып ташталган. Авторлоруна, айрыкча, негизги автору К.Тыныстановго саясий күнөө коюлуп, айыптала баштаган. Ушундан тартып К.Тыныстановдун чыгармалары буржуазиялык-улутчул көрүнүш катары тынымсыз жамандала берген.

Бул саясий кампаниядан С.Наматов да четте калган эмес. К.Тыныстановдун шакирти катары анын окуу китептери да тымызын иликтене баштаган. Натыйжада балдар үчүн жана чоңдор үчүн жазган алиппелеринен “буржуазиялык идеяны жактаган, советтик коомго жат элементтер табылып” С.Наматов 1935-жылдын 17-февралында Эл агартуу комиссары Т.Жолдошевдин буйругу менен Эл агартуу комиссариатындагы методисттик кызматынан алынган. Анын бардык китептерин карап чыгуу үчүн комиссия түзүлүп, натыйжада Эл агартуу комиссариатынын 1935-жылдын 17-мартындагы №90 буйругу менен С.Наматовдун бир катар окуу китептери, алиппелери колдонуудан алып салынган. Министрликтен кызматтан алынгандан кийин С.Наматов 1935-37-жылдары Кыргыз пединститутунда мугалим болуп иштеп, кыргыз тилин окутуунун методикасы боюнча студенттерге лекция окуган.

1937-жылдын 22-июлунда Эл агартуу комиссарынын №144 буйругу менен пединститутка тапшыруучуларды кабыл алуу комиссиясына мүчө болсо, К.Тыныстанов камалгандан кийин, Тыныстановдун улутчулдук концепциясын жактаган улутчул катары С.Наматов 1937-жылы 10-августта Эл агартуу комиссары О.Алиевдин №152 буйругу менен мугалимдик кызматтан бошотулган. Ошол мезгилде атасы Намат баш болгон туугандары “эми сени да камайт, бул бир ааламат болуп калды, сен Алма-Ата жакка барып, бул ааламат басылганча 2-3 жыл жүрүп кел” деп кеңеш беришет. Бирок Сатыбалды “мен өкмөт менен партияга эч кандай жамандык кылган жокмун, анын үстүнө эч бир партиянын мүчөсү эмесмин, мени камабайт” деп актыгына ишенип болбой коёт. Бирок, советтик идеяга ашкере берилген, ак экенимди акыры түшүнүшөт деген Сатыбалдынын үмүтү таш каап 1937-жылы 26-сентябрда камакка алынат. НКВДнын кызматкерлери тарабынан үйү тинтилип, үйүндөгү болгон китептери, кол жазмалары, сүрөттөрү жок кылынат. 1938-жылдын 10-февралында атууга өкүм чыгарылган, 14-февралда өкүм ишке ашырылган. Мына ошол учурда С.Наматов болгону 33 гана жашта эле. Бирок ушул кезге чейин сөөгү кайсыл жерге коюлганы белгисиз болуп келет. Ошол каардуу жылдар артта калып, заман өзгөрүп, дээрлик 20 жыл өткөндөн кийин гана С.Наматовдун ишин 1957-жылдын 26-февралында Кыргыз ССР Жогорку соту кайра карап, кылмыш иши жок болгондуктан 1938-жылдагы өкүмдү жокко чыгарган. Ошентип кийин акталса да С.Наматов өзүнүн татыктуу ордун али ээлей элек. Албетте 1956-жылга чейин С.Наматов жана анын эмгектери жөнүндө эч ким айта да, жаза да алмак эмес. С.Наматовго арналган чоң эмгектер жаралбаса да белгилүү окумуштуулар, жазуучулар өз макалаларында анын эмгегин белгилешет. 1960-жылдан тартып ушул кезге чейин профессор Аскар Осмонкулов С.Наматовдун эмгегин айтып, китептерине жазып, эмгектерин сан жагынан гана эмес, сапат жагынан да жогору баалап келет. Кыргыз Улуттук университетинин филология факультетинде С.Наматовдун өмүрү жана чыгармачылыгы боюнча курстук, дипломдук иштер жазылат. Ошондой эле жаш изилдөөчү Ө.Өмүрзаков 2002-ж. “Сатыбалды Наматов – окумуштуу-педагог” деген китепче чыгарган.

Ал эми анын жазуучулугу жөнүндө да бир-эки пикирди кыстара кетели. Зыяш Бектенов «Замандаштарым жөнүндө эскерүү» аттуу китебинде (Бишкек, «Адабият», 1992) «Ошол мезгилде кыргыз жазуучуларынын ичинен кара сөз менен аңгеме жазгандардын чеберлери: Касым Тыныстанов, Сыдык Карачев, Касымалы Баялинов, Сатыбалды Нааматов, Узакбай Абдукаимов жана Ташым Байжиевдер болчу» (111-бет), «Сатыбалды Нааматовдун ылакап аты Эпкин болгон» (52-бет) десе, Салижан Жигитов «... кыргыз совет адабиятына негиз салгандардын ичинде С.Карачев менен К.Тыныстанов экөөнөн башкалары да бар. Алардын көрүнүктүүлөрү деп Бөрү Кененсарин, Сатыбалды Нааматов, Шарип Көкөновдорду атасак болот» дейт («Унутулгус инсан», Советтик Кыргызстан, 25.10.1989). Окумуштуулар Киреше Иманалиев менен Абдылда Мусаев “башкалар менен катар эле С.Наматов да жаңы поэзиянын пайда болушуна жана өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде эмгек

сиңирген” деп белгилешет (“Жаңы бийиктиктен”, КМ, 23.02.1989). С.Наматовдун педагогикалык, жазуучулук эмгектери жөнүндө башка көрүнүктүү инсандардын да ушундай эле пикирлери арбын.

С.Наматов баш-аягы 41 эмгегин элине тартуулаган. Азыркы кезде анын 27си Улуттук китепканада сакталып турат.

Сатыбалды 1931-жылы Салима деген кызга үйлөнөт. Алар Сатыбалды окуугабы же командировкага барганбы, айтор, Москвадан таанышат. Ал кезде Салима Москвадагы борбордук медициналык техникумдун акушердик бөлүмүндө окуучу экен. Салима 1931-жылы техникумду бүтүрөт. Атайын медициналык билимдүү алгачкы кыргыз кызы. Республикалык төрөт үйүндө 36 жыл эмгектенип, миңдеген наристелердин киндигин кесип, ардактуу киндик эне аталган. 1932-жылы алар кыздуу болуп, атын Үмүт коюшкан.

Салима апанын тагдыры да татаал. Ал кичине кезинде эле ата-энеден жетим калып (Тоң районунан), Алексеев деген орус адамынын колунда тарбияланат. Аларды ата-эне катары тутуп, Алексеевдердин көзү өткөнчө катташып турган. С.Наматовго турмушка чыкканга чейин фамилиясы да Алексеева болгон. Кийин Сатыбалдынын таекеси Ы.Абдрахмановду ата катары тутуп, бир үйдө чогуу жашап, Ы.Абдрахмановдун көзү өткөнчө бири-бирине жөлөк болуп турушкан. Салима апа 1990-жылы 78 жашында Бишкекте кызы Үмүттүн колунда каза болду. Учурунда эч ким кызыкпагандыктан көп маалыматты өз башы менен кошо ала кетти. Карыр-карыганча Сатыбалдыны күттү. “Мага тирүү эле бир жерде келалбай аргасыз жүргөндөй сезилет” деп үмүтүн үзбөй жүрүп өттү дүйнөдөн.

Сатыбалды репрессияланганда жалгыз кызы Үмүт 5 гана жашта эле. Атасын элес-булас гана билет. Үмүт кийин Москвадан Соода институтун бүтүп, соода тармагында иштеп жүрүп ардактуу эс алууга чыккан. Жолдошу Уманкулов Абдрахман – илимпоз-медик. Уулу Алматай, кызы Алтынай медиктер. Үмүт эже азыр неберелерин тарбиялоодо.

Эми С.Наматовдун адамдык бейнеси жөнүндөгү пикирлерге көз жүгүртөлү. Белгилүү журналист Ш.Жамансариев “Баскан жол” деген китебинде С.Наматов жөнүндө төмөнкүчө жазган: “Ал кишинин бийик интеллектуалдык элеси көз алдымда... С.Наматов дайыма жарашыктуу кийинип, манап жүрөр эле. Бизге шляпа, кастюм, макентөш кийип, галстук тагынган кыргыз интеллигенти жалгыз гана ошол өңдөнүп турчу. Саал кемигирээк келген калың эрин, жазы маңдай, бозомтук жүздүү, кайраттуу калың чачтуу, орто бойлуу, арык чырай келбети жай сүйлөгөн мүнөзүнө куп келишип турчу.” Ал эми белгилүүлү окумуштуу-педагог З.Бектенов “Сатыбалды акылы тунук, сыпайы, өт билимдүү мыкты адам эле” дейт. Кыргыз эл акыны Абдрасул Токтомушев “өтө эмгекчил, токтоо сүйлөгөн, сабырдуу мырза жигит эле. Поэзияны жакшы көрөт, жашы талдайт дешчү” деген пикирди айткан. Иниси Белек Сатыбалдыны төмөнкүчө сүрөттөйт: “Сатыбалды оор-басырыктуу, сыйчыл, бирөөгө жаман айтпаган, адамга дайыма колунан келген жакшылыгын аябаган, үй-бүлөгө, ага-тууганга карамдуу, элге алымдуу, башкаларга мээрбандык менен мамиле жасаган, ишине так, калп айтканды жек көргөн, бирөөнүн үстүнөн жамандык

издебеген, жатын да, жакынын да бирдей көргөн адам эле. Орто бойлуу, мурду чоңураак сылык мүнөз адам болчу. Кызы Үмүттүн уулу Алматай таятасына окшоп кетет. Айрыкча мурду”.

Эми С.Наматовдун илимге, маданият-адабиятка кошкон салымын айта кетейин.

1) С.Наматов сабатсыздыкты жоюуга тикелей катышкан, окуу китептерин жазган алгачкы агартуучулардын бири.

2) Казак-кыргыз эл агартуу институтун (Казинпрос) алгачкылардан болуп бүтүп жогорку билимдүү методист-педагог адистигине ээ болгон, кыргыз тилин, айрыкча алиппени окутуу усулун, башталгыч класстардын программасын алгачкылардан болуп иштеп чыккан жаш илимпоз. 1932-ж. чыккан “Тилибиздин методикасынан”. “Анык политехникелешкен мектеп үчүн күрөшүү” деген китептери даана эле илимий нукта жазылган дешет азыркы окумуштуулар.

3) Сатыбалдынын поэзиялык, прозалык чыгармалары жаңы советтик адабияттын пайда болушуна жана өнүгүүсүнө салым кошкондугу менен баалуу. “Алай”, “Аял” деген ырлар циклин, “Түштүктө жер төңкөрүшү” деген поэма жазган алгачкы акындардын бири.

4) “Шексиз тилек”, “Тынымкан” деген аңгеме, “Барса келбес сапар” деген повесть жазган алгачкы жазуучулардын бири.

5) “Кыргыз аялы өзү жөнүндө эмне билүү керек” деген колдонмону, “Башталгыч класстардын программасын”, Д.Фурмановдун “Козголонун” (Кыргыз драма театрында коюлган), М.Горькийдин “Егор Булычевин” которгон алгачкы котормочулардын бири. Гоголдун “Текшерүүчүсүн” которуп басмага тапшырып, М.Шолоховдун “Тынч Дон” романын которуп жатканда репрессияланган.

6) 1928-ж. “Жөжөлөр. Молдо Сасык” деген балдар аңгемелери жарык көргөн балдар адабиятын баштоочу.

7) “Он алтынчы жыл” деген пьеса жазган алгачкы драматургдардын бири.

8) С.Карачевдин “Эркисиз күндөрдө” деген китебине сын жазган алгачкы сынчылардын бири.

9). “Кызыл Кыргызстан” гезитине, “Жаңы маданият жолунда” журналына бир катар макалаларды жазган, айрымдарын “Эпкин” деген псевдоним менен чыгарып турган алгачкы журналисттердин бири.

Сатыбалды 1928-жылдан 1935-жылга чейин 8 жылда эле жогоркудай эмгектерди калкына тартуулаган. Отуз үчүндө репрессияланган Сатыбалды 8 жылда жогоркудай орошон эмгек жаратса, кийин элге эмне деген гана эмгектерди бермек. Айтмакчы, анын чыга турган китептери (алар сөзсүз болгон) жок кылынган. Анткени, 1935-жылдын жарымынан тартып - 37-жылдары бир да китеби чыккан эмес. Ал эми жогоркудай китептерди жазган адам китеп жазбай тура алмак беле?

Мен С.Наматовдун алиппелеринин сабатсыздыкты жоюуда, жаштардын дүйнөгө болгон көз караштарын калыптандырууда өтөгөн зор кызматын, эмгектеринде сабак өтүү ыкмаларынын берилишин, илимийлигин,

методикалык эмгектеринин ошол башка методикалык китептер жок кездеги баалуулугун, өздөрү чала сабат биринчи мугалимдер үчүн жол көрсөткүч болгонун, аңгемелери менен ырларынын кыргыз совет адабиятынын түптөлүшүнө кошкон салымын ж.б. баалуулуктарын сөз кылбастан, жарык көргөн эмгектерин атоо менен гана чектелдим. С.Наматов аз жашады, бирок өткөн кылымда кыргыз элинин сабатын ачууга атан төөдөй эмгек сиңирип, орошон иш жасады. Бирок ушул кезге чейин жалпы элибизге али белгисиз бойдон калып келатканы өкүндүрөт.

2009-жыл

Темиркул ҮМӨТАЛИЕВ, КР Эл акыны,

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Кыргыз тили өзүм сүйлөп үйрөнгөм,
Абалтадан ата-бабам сүйлөгөн!
Сен бар кезде – мен тирүүмүн, мен бармын,
Сен жоголсоң – мен жоголом дүйнөдөн.
Эч бир жерден “мен кыргызмын” дебесин
Ойлоп сенин тагдырыңа күйбөгөн!

Мидин АЛЫБАЕВ
акын.

ТИЛЕКМАТТЫН ТИЛИ

Байсалов Тилекмат,
Жакшы жазат.
Жакшы билет кат.
Анда,
Билим десе билим,
Орто мектептен кийин
Чалараак бүткөн,
Институттардын бирин.
Ошондой болсо да –
Тилекмат иним,
Оңдой албай жүрөт
Оозеки тилин.
Ал өзү,
Жамандык кылбайт кишиге,
Чын берилет аткарган ишине.
Комсомолдук милдетти билет,

Коомдук ишке жан-дили менен кирет.
Ачыгын айтсак, ак ниет жигит,
Өлкөбүздүн тилегин тилеп.

Жумушуна кечикпей барат
Тез бүтсөм деп күйүп жанат,
Ага жат, ичкилик – арак.
Анда,
Тартип десе тартип,
Жалган жерден жамандайлы кантип?
Бирок,
Биздин Тилекмат үйрөнүп алган бир адат,
Ал жыйналышка барарын барат,
Кандай маселе болсо да, сөз алат.
Трибунаны бек кучактап,
Сүйлөй баштайт бат-бат.
Кээсин кыргызчалап, кээсин орусчалап
Деги бирөөнү айтса боло так.
Угуп турган уккан киши уялат.
Маселен анын сөзү:

- Жолдоштор!
Качан выполнит этилет биздин план?
Адин мен эмне кылам,
Астабайт эттик го улам.
Демек, сначит
Эмне кылыш керек,
Өзүбүз киришпесек, кто жардам берет?
Канса-кансоп айта турган болчу,
Боло турган болчу болсок.
Өзүбүздө уят жок.
Биздин жерге баары өсөт го,
Свекла, хлопок, и еще
Мүйүздүү – рогатый скот,
Демек, сначит
Все баарыбыз ишке кирели?
Техниканы освоит эткенди билели?

Мына ушул,
“Сначит” менен “демек”,
Тилекматтын оозуна “аа” дегенде келет.
Качан болсо кайталай берет,
Кур кыйкырык эмне кепек?
Мындай “чечендерди”
Эл айтат “кызыл кекиртек”
Жолдош Тилекмат!

Бул сага жазылган кат
Жыйналышта сүйлөсөң сүйлө,
Бирок, тилиң болсунчу так!

Сүйүнбай ЭРАЛИЕВ, КР Эл Баатыры

КЫРГЫЗ ТОПУРАГЫНА

“Тилди сүй,
Сөздөр – кыш, ой – данакер,
Тургуз үй!”
Айткан элек аттанарда жолума...
Үңүп, казып келемин өз дүнүйөмдү
Кыргыз тили – алган курал колума.
Тууган жерим, ыраазы бол баарына!

Мен сөздөргө жан бералбай – түйшүктүү,
Мен ойлорго от бералбай – түйшүктүү,
Тууган жерим!
Кээде катуу кыйналганда ырымда,
Балким, пайдам көп тиймекпи, - деп кетем,
Бир айдабай,
Жылкы айдасам кырда?!

**Байдылда САРНОГОЕВ,
КР Эл акыны**

Тоо инженер Молдобек,
Дайым сүйлөйт орусча.
“Привет” деп кол берет,
Тааныштары жолукса.

Агроном Дүйшө да,
Же орусча так билбейт.
Кыштакта туулуп-өссө да,
Кыргызчалап аз сүйлөйт.

Бассаң-турсаң эрте-кеч,
Байка алардын балдарын.
Аталары келгенде,
“Папалашат” ар дайым.

Орус тили жылдыз да,
Биздин улуу заманда.
Бирок кыргыз кыргызча,
Сүйлөбөсө жаман да.
Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.

Улутчул дешет билбеген,
Улутун кимдер сүйбөгөн.
Кызыл эт кезде торолтуп,
Кыялым көккө күүлөгөн.
Кыргыз деп келгем дүйнөгө,
Кыргыз деп өтөм дүйнөдөн.

Эсенгул ИБРАЕВ,
КР Эл акыны,

УЛУТ БОЛСОМ – ТИЛИМ МЕНЕН УЛУТМУН

Эй жарандар, эрендер,
Бектер жана берендер,
Мейли бакыр, мейли баатыр... –
“МЕН КЫРГЫЗМЫН” дегендер!
Зоок үчүн келгеним жок бу жерге,
Соболум бар айта турган силерге.
Бир АТА ЖУРТ,
Бир АСАБА,
Бир АЖО бар бир элде.

Анан муну билип ал,
Кулагыңа сырга кылып илип ал:
Ар адамдын ар башкача дини бар,
Ар башкача дили бар.
Бирок билгин,
Бир улуттун бирден гана тили бар,
Билгин, муну билип ал!

Эй, эрендер!

Эскертерим силерге:
Чындап кызмат кылам десе ким элге,
Сүйсүн тилин
Сүйгөн жарын сүйгөндөй
Күйсүн тилге
Перзентине күйгөндөй.
Жалгыз ырын ырдай берет кекилик,
Кекиликтер койсун мени кечирип.
Эне тилин билбей туруп,
Эне тилге күйбөй туруп,
Эли-журтун
сүйөмүн деш чекилик.
Ысыгыңа алар күйүп,
Суугуңа тоңалбайт.
Эне тилин түшүнбөгөн,
Кур кыйкырып күпүлдөгөн,
Эч убакта Ата журттун
Анык уулу болалбайт!

Бул чындыкты
Тилин танган
Тилазарлар,
Динин танган
Диназарлар угушсун.
Мейли алардын куйкалары
Курумшудай курушсун.
Ар улуттун улуттугун аныктаар.
Тил деген бул –
МЕТРИКАСЫ улуттун!

П

Анан муну билип ал,
Адам түгүл
Айбандын да тили бар.
Жана да бир кызык кеп,
Айтканыма далил болор бышык кеп:
“Ав-ав!” десе күчүк деп,
“Мый-оо” десе,
Түшүнөбүз мышык деп.
Койдо “ма-а” бар,
Уйда “мө-өө” бар, а түгүл
Тилибизди биз билбесек,
Кандай болот катыгүн!?

Суур деле таштай элек аңкушун,

А сен, кыргыз, байкушум...
Өз тилиңди жерисең.
Айтчы анда ким болосуң деги сен?!

Маңкурттарды көрүп туруп,
Маңкурттукка кыялбайм.
КЫРГЫЗ десе сыймыктанам,
КЫРГЫЗ десе уялбайм.
КЫРГЫЗ тилин билбегенди
КЫРГЫЗ десе ынанбайм!

Көңүлүмдү жай таптырбас бушман бар,
Бул шумдукту
Укпаган бар,
Уккан бар:
Өз тилине өзү каршы чыккан бар,
Өзөк өрттөп,
Өздөн чыккан душман бар.

Кыргыз туруп
Кыргыз боло албаган,
Кийиз жүрөк
“Киргиздерге” таң калам.
Эне тили гүлдөп жаткан,
Эне тилде сүйлөп жаткан,
Коңшулардан арданам.

Тилибизге кесир кылсак,
Тирүү туруп жетим кылсак,
Чоң өкүнүч бар мында.
Жууса кетпес күнөө болор
Соңку келчү урпактардын алдында.

Ш

Эл ичинде эселек бар,
Эсер бар,
Биймансыз бар,
Жана ырыс кесер бар.
Жакшы билбей эне тилин
“ЖАРДЫ” – деп,
Жанын жеген безер бар,
Эң жугуштуу кесел бар.

Эй кыргызым,
Ким деп айтам,

Кыргыз тилин
Жарды деген балаңды?
Кыргыз тили жарды эмес,
Так өзүнүн жан дүйнөсү караңгы.

Дегеле ошол
Кыргызмын деп,
Кыргыз үчүн
Кызмат кылчу адамбы?!
Жок, калайык,
Өздөн чыккан сасыткылар,
Саткындар дейм аларды.

Толубайың сындаган тил,
Арстанбек ырдаган тил,
Манас бабаң сүйлөгөн тил,
Жыйырма эки кылым бою
Кыргызды алга сүйрөгөн тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК!?

Жээренче-чечен сайраган тил,
Жеңижок ыр кайраган тил,
Карачачың канбаган тил,
Жаныбектей аксымдарды
Жарга такап жайлаган тил,
Тагай бийден тараган тил,
Кара мүртөз кан-бектерди
Кадамактай кадаган тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!

Өнбөс доону өндүргөн тил,
Өжөрдү эпке көндүргөн тил,
Жаш жүрөктү ийиткен тил,
Таш жүрөктү жибиткен тил
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!

Кылым менен оожалган тил,
Кыргыздардан соо калган тил,
Байрон, Бальзак, Шекспирди,
Бал татытып оодарган тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!

Пушкин, Тютчев, Есенинди,
Толстойду, Карамзинди,
Кыргыздарча сүйлөткөн тил,

Кызгалдактай гүлдөткөн тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК?!

Кеп атасын барктаган тил,
Кесер башты сактаган тил,
Эрди кундан куткарган тил,
Эгешкенди жумшарткан тил,
Кан төгүүнү токтоткон тил,
Касташкандар достошкон тил,
ЖАРДЫ ТИЛБИ, КАЛАЙЫК!?

Санап-санап кетем эргип,
Сан ойлорго жетем эргип,
Ушул тилди жарды тил деш –
Ары жагы келесоолук,
Бери жагы текеберлик.

1У

Тирүүчүлүк сезилбесе,
Турмуш өлдү деп билем,
Түндө жаркып көрүнбөсө,
Жылдыз өлдү деп билем,
Кыргыз тили сүйлөнбөсө,
Кыргыз өлдү деп билем!

Улутундун уулу болуп,
Улайм десең учугун,
Өзгөлөрдөн калып калбай,
Өссүн десең тукумун,
Эне тилге толук бойдон
Берүү керек укугун.

Басмырланып башка тилге,
Жыйындарда сүйлөнбөсө,
Аймагында жашаган эл,
Аздап-аздап үйрөнбөсө,
Көчө тилдин деңгээлинен
Көтөрүлбөйт тилибиз,
Тил өспөсө,
Кантип өсөт дилибиз,
Энөө Кыке,
Анан муну билиңиз:
Токтом токуп салуу менен,
Буйрук кабыл алуу менен,
Өспөйт тилиң, калың журт,

Кан-жанымдан
Кайнап чыккан зарымды ук!

Атың кыргыз,
Затың башка
Өзүң кыргыз,
Сөзүң башка
Диниң кыргыз,
Тилиң башка,
Болуп калсын дебесең –
Жыйындарды,
Курултайда,
Чогулушта,
Жолугушта,
АЖОҢ баштап,
Кожоң коштоп,
Өз тилинде сүйлөбөйсүң неге сен?!

Кылым сүргөн кыргыз тили,
Кызгалдактай гүлдөсүн,
Жайып тамыр-бутактарын
Жаш арчадай бүрдөсүн,
Ишкананы кенен ээлеп,
Иш кагазда сайрасын,
Көчөлөрдө эркин басып,
Көрнөктөрдө жайнасын.

Бакчалардан байыр алып,
Окуу жайда окулсун,
Тоолуктардын өз тилинде
Токтомдору токулсун,
Телеграф, телефондор
Сүйлөп турсун кыргызча,
Ата Журттун эне тили
Аралашсын турмушка.
Желбиреген желегиндей,
Жетсин колу жылдызга!

У

Бул чындыкты өз да,
Жат да угушсун,
ЭНЕ ТИЛИМ –
ЭНЕМ,
ЭЛИМ,
УЮТКУМ.

Тунук болсом –
Тилим менен тунукмун,
Улук болсом –
Тилим менен улукмун,
УЛУТ БОЛСОМ –
ТИЛИМ МЕНЕН УЛУТМУН!
Анткени тил –
Ар улуттун улуттугун аныктаар,
ПАСПОРТУ да,
МАНДАТЫ да,
МЕТРИКАСЫ УЛУТТУН!

Сайнидин ИШЕНОВ

ЭНЕ ТИЛИМ

Эне тилим нечен кылым карыткан,
Карагыла ачып өткөн тарыхтан.
Өз тилинде сүйлөп кыргыз элибиз,
Эне тилин жоодон сактап калышкан.

Эне тилде улуу Манас сүйлөгөн,
Акыл айткан Бакай эне тил менен.
Алмамбет да чоро болуп Манаска,
Кыргыз тилин өз тилиндей үйрөнгөн,
Эне тилим байлыгыбыз уюткан,
Адашканда жолду ачкан туюктан.
Эне тилди кастарласак, өстүрсөк,
Биримдик чоң, күчүбүз көп уюшкан.

Эне тилим “апа” менен башталып,
Миң-миллион “апаладык” канчалык.
Баржак-баржак күлүп, “жанчып сокуну”,
Канча ыйладык көздөргө биз жаш алып.

Апаладык эмчек ээмп жатканда,
Түшүнбөдүк “чакайсың” деп айтса да.
Эне тилим өз апамдай эң кымбат,
Жаралыптыр эмчек сүтүн татканда.

Токтосун САМУДИНОВ,
КР эл акыны.

ЭНЕ ТИЛ

Дөбөгө чалдар отуруп,
Өткөндөн айткан санжыра.
Чачыла мисал алтындан
Чачылган элдин алдына.

Байыркы ата-бабабыз
Душманын кээде беттеген,
Жыкчу экен чөгө түшүрүп,
Найзадан сүрдүү кеп менен.

Акындар айткан асыл кеп
Кан менен чуркап денеге...
Сөз үчүн сыйрып боз үйдү,
Кылышчу кызыл кереге.

Сары май болуп сакталган
Кылымды көргөн көп ырлар...
Адамдын эркин багынткан
Сөздөрдө мээр чөбүң бар.

Оозанткан улуу сөз менен
Эзелки Умай энебиз.
Эне тил атап андыктан
Каректей сактап келебиз.

СӨЗДӨР

Сөздөр бар бийик асмандай,
Жайылып дайра аккандай.
Сөздөр бар таңдай тамшантып,
Апалар жапкан ак нандай.

Кездешсе, көздөр кылгырып,
Сөздөр бар айткан жылдырып.
Айтылбай турган сөздөр бар,
Тереңде жаткан тунгуюк.

Сыртына тепкен ызаны
Сөздөр бар жарат мисалы.
Жайдары жаркын сөздөр бар
Жайылып турган кучагы.

Дарыдай шыпаа сөздөр бар,
Сакайып андан кеткен бар.
Андабай айткан сөзүнөн
Ай-жылдап жапа чеккен бар.

Акмалап аткан окко тең
Алдамчы сөздөр жок бекен.
Амалы күчтүү алардан
Абайлап жүргүн дос десең.

Билдирген көңүл түздүгүн
Кептерди сүйлөп биз бүгүн
Чеберлеп кармап жүрөлү
Сөздөрдү чылбыр, тизгинин.

Акылдан достор, шашпайлы,
Кептерди желге чачпайлы.
Көздөрдү кандай сактасак,
Сөздөрдү андай сактайлы!

**Анатай ӨМҮРКАНОВ,
КР эл акыны**

ЭНЕ ТИЛ

Күлүктүн күн көздөп чабышы,
Кыраандын канатын кагышы.
Кылымдан-кылымга кыргыздын
Кыйшайбай келаткан намысы.

Эне тил – азизим, ыйыгым,
Эңкейүүм, кулдугум, сыйынуум.
Багытым, бараткан максатым,
Башталуум жана да тыйылуум.

Комуздун кайрыгы канында,
Атпай журт жаны бар жанында.
Кыргызга бак берип тура көр
Жашоонун ай жылы барында.

Чалкыган мухиттей “Манасың”,
Чамынып Ай беттеп агасың.
“Алсыз” деп бирөөнүн айтканы
Арбытат жүрөктүн жарасын.

“Окшош ал соолчу кудукка”
Дегенди угузба, угузба.
Диниңди унутсаң унуткун,
Тилиңди эч качан унутпа.

Ар дайым ай-күнгө теңебей,
Аркырап учкун дейм жебедей!..
Тагдырың ойлоном оорулуу
Баласын ойлогон энедей.

Оо, КЫРГЫЗЫМ..

Кыргызча бир сөз билбей,
Кыргыздардын тагдырын чечип жаткан
Кыргыз менен маңкурт бирдей
Энесине жаа тарткан.

Үйүмдүн кулап калып түндүк жагы,
Жырткычтай капкандагы
Кыйкырып көз алактап
Жардам деп кыргызчалап жалынсам...
Жалдырап туруп үнсүз:
Айткын дейт, - орусчалап...

Жардам сурап жалынгандын
Бардык тилде тили бирдей экендигин,
Билбеген ушул зөөкүр,
Эмнени билмек эле?!
Жакшылыкты жасабаган
Мен эмес энесине эч, эч кимге.
Андан көрө моло таштан
Аласың жылуулукту ушунча жалдыраса.

Андан көрө чөл суу берет
Акактап оозуң ачсаң.
Түн жолуна жылдызын чырак кылат,
Ажат ач – деп барсаң сурап.
Көлөкөңдөн жакшылык болуп калат,
А мындан эч убакта.
Бу маңкурттай жаа тарткан апасына.

Шайлообек ДҮЙШЕЕВ,
Кыргыз Эл акыны,

КАЙРАН ТИЛ

Кайран тил ай, кайран тил, өсалбай тур,
Кара чырак жаккансып өчалбай тур.
Эсен хандын эсебин тапкан тилим,
Эркеч-Тамдан бери карай өталбай тур.

Ат бороюн сыдырып кеталбай тур,
Ааламды кой, Ак үйгө жеталбай тур.
Алмамбетти Кытайдан апкелген тил,
Ат-Башынын суусунан кечалбай тур.

Кайран тилим, калкылдап агалбай тур,
Калка болор калкы жок каралбай тур.
Өгүз хандан бери карай өлбөй келип,
Өз элине тилмечти табалбай тур.

Сагынбайдын туусун саялбай тур,
Саякбайдын торусун чабалбай тур.
Кыяматтан кылт этпей келген тилим,
Кыз-уулуна өзүнүн жагалбай тур.

Мекенинен мээримди табалбай тур,
Мелт-калт болуп мелмилдеп агалбай тур.
Мезгилинде Меккенин мээсин чаккан,
Мэриянын мээсин чагалбай тур.

Өз жеринде казанын жагалбай тур,
Өз элинде канатын жаялбай тур.
Өтүн алган бир кезде Азиянын,
Өкмөттүн каалгасын кагалбай тур.

Кан Манастан калган тил ыйман кылып,
Каргалар жүр, карачы, кырман кылып.
Калып барат Сүйүнбай, Сооронбайлар
Калып барат окулбай “Сынган кылыч”.

Алды-артыбыз толуп тур “киргиздерге”,

Азыр алар жарыгы тийгис жерде.
Айтматовдой дөөлөрдү “мырка” дешип,
Айкөл тилди киргизди киргис жерге.

Жаны бөлөк бүгүнкү үшкөлдөрдүн,
Жайы болду жалпы үйгө түшкөндөрдүн.
Жайытына айланды Кыргызстан,
Жатынына орусча бүткөндөрдүн.

Ороп алып мыйзамды бүйлөсүнө,
Орус тилин айлантып күндөшүнө.
Эне тилди коргоочу жигиттериң,
Эки катын алганды үйрөтүүдө.

Солоп алып мыйзамды бүйлөсүнө,
Соода жолу ушул деп дүрбөтүүдө.
Созолонуп ант берген жигиттериң,
Сойкукана ачканды үйрөтүүдө.

Ала-Тоону толтурдук саман тилге,
Ата салттан айырган арам тилге.
Даанышман тил айланды даакы сакал,
Дамбал кийип жер чийген халал тилге.

Көкүрөгү күү болгон комуздарга,
Көзүн кыргыз сатып жүр орустарга.
Таяк болор тарыхын тааныбастан,
Талааларын каздырды доңуздарга.

Алп Манастын ааламдык сөзүн түзгөн,
Азат кылат ким тилди өкүм күчтөн?
Алып жаткан өңдөнүп кетет кээде,
Алоокенин ким бирөө өчүн бизден.

Калып сөөгү аскада, арчада дейт,
Кара кытай жеңалбай чарчаган дейт.
Манжунун бир ошондо акылманы,
Мамындай деп накылын калчаган дейт:

-Кабак-кашын айланып байкагыла,
Кам-жем албай калп мактап, жайкагыла.
Каада-салты укмуш эл, меймандос эл,
Каада-салты “укмуш!” деп алкагыла.
Качан карты келгенде чайкагыла,
Кара сууга кан куюп жайпагыла,

Кара түнгө түшүрүп касабасын,
Кара көзүн кашайтып таркагыла.
Байкатпастан башынан артуу кылып,
Баш кийимин башкага тартуу кылып,
Касиетин ошентип кайсагыла,
Касиети жок болот калпак менен,
Касиети кыргыздын калпагында!
Деген экен карыя кайтарында...

Кырсык деген келем деп эстеттирбейт,
Кыйын элдер кыздарын жектеттирбейт.
Чийки алмасын мындай кой, башкаларга
Чирип калган кыгын да тепсеттирбейт!..

Коюн сойгон, колтуктап ашын берген,
Коногуна тартуулап атын берген.
Бапак берген чеченди көргөн жокмун,
Чечен бапак бергенче башын берген.

Башы бар эл базарды желек кылбайт,
Башы бар эл балдарын жемек кылбайт.
Башы бар эл эч качан башкаларга
Башындагы калпагын белек кылбайт!..

Акбар РЫСКУЛОВ,
акын

КЫРГЫЗГА КЫРГЫЗ ТИЛДИН КЕРЕГИ НЕ?

Кыргызга кыргыз тилдин кереги не?
Кызматта жарабаса керегине,
Билимдин бара албасаң бийигине,
Илимдин кире албасаң тереңине –
кыргызга кыргыз тилдин кереги не?
Кыргызча түшүндүрүп нан албасаң,
Кызартка куттуктоо кат салалбасаң,
Казарман, Ош, Токмокко жөнөйүн деп,
Кассадан жөндөп белет алалбасаң,
Курултай, жыйындарда сөз сүйлөбөй,
Кокустан жаңылам деп алаңдасаң –
кыргызга кыргыз тилдин кереги не?

Терс толго эшиткенде элим менден,
Терсяк дебегиле теңир берген,

Өзөктү өрттөп жүргөн сөзүмдү айттым,
Өрт чыкпайт, билесиңер, тегин жерден:
Эненин сүтүндөй ак эне тилде
Бешик ыр эшитпесек келиндерден –
кыргызга кыргыз тилдин кереги не?
Купшундап сурап турат дебегиле,
Кур намыс тартпайт бекем мен эмине?
Курсак ток, кийим бүтүн болсо болду
кыргызга кыргыз тилдин кереги не?

Маркабай ААМАТОВ,
акын

ЭНЕ ТИЛГЕ

Суу жүргөндөй соолуп калган нук менен
Кан жүрдүбү, калкым, оору денене?
“Өз тилиңде сүйлө балам, ук...” – деген
Таазим бүгүн, таазим Кыргыз Энеге!

Нылдай баскан эзүүлөрдөн алсырап,
Энчин алдың ыйык тилим жетимдин,
Эки сөздү кошо албаган балдырап –
Эне, маңкурт балдарыңды кечиргин?..

Аз болгондо... дарыядай тыйылып,
Арман коштоп ара жолдо урпагың,
Башка журттун бактысына сыйынып –
Кетет беле ойлоп кара курсагың?

Заманга бап умтулганга умтул да,
Өз тилиңди билгин урпак эң алгач.
Торгой сайрап окшой албас булбулга –
Булбул сайрап торгой болуп бералбас!..

Жакын туруп өгөй болдук өзүңө,
Боорго тартып, мээрим төкчү, энеке!
Акыбыз бар биздин өсүп-өнүүгө –
Кыргыз уулу кыргыз болсун эмесе!

Кожогелди КУЛТЕГИН,
акын

КЫРГЫЗ ТИЛИ

Үзүм, үзүм, үзүм жалын – тил деген,
Үзүр: отто, тилде болбойт кирдеген.
Кыргыз тилдин күмбөзү го, күмбөзү –
Кыргыз туруп кыргыз тилин билбеген?!

Кесим, кесим, кесим жалын – тил деген,
Кечир: отто, тилде жашайт пир деген.
Кызматтуулар, араңарда ким калды
Кыргыз тилин патек кылып кийбеген?

Кыргыз тили – кызыл арча жалыны,
Кыйлалардан ашат табы, жарыгы!
Канча кылым, канча доорду чапчыган
Калкагар тоо – арчанын ал тамыры!

Кыргыз өлкө ыргаса да желегин
Кысынтууда тилин кыргыз эненин.
Эшектин бир токуму окшойт анда бу
Эгемендик, эгемендик дегениң?!

Көз жиберип көп нерсеге соо маалда,
Көргөнүңө көңүл толор жооп арна:
Тилиңди бил, эне тилди корго деп –
Тин сунулган тилге окшош бу тоолор да!..

Үзүм, үзүм, үзүм жалын – тил деген,
Үзүр: отто, тилде болбойт кирдеген.
Кыргыз тилдин күмбөзү го, күмбөзү
Кыргыз туруп кыргыз тилин билбеген!

Жыпар АКУНОВА
акын

ЭНЕ ТИЛИМ БАР

Маңдайым жарык, маанайым чөкпөй,
Сыймыктанчу эне тилим бар.
“Манастай” улуу залкарды бөлөп көөдөнгө,
Терметип келген, телчитип келген тарыхты
Намыскөй бир ууч, кыргыздай улуу элим бар.

Канча бир улуу кыргызда өчүп жоголбой,
Кылымдар кезип, жашаган эне тилим бар.
Тарыхын элдин жоготпой дастан жараткан,

Тил кессе дагы тайманбай айтып келаткан,
Сыймыгым менин, сырттаным эне тилим бар.

Барчынбек БУГУБАЕВ,
акын

КЫРГЫЗ ТИЛДЕН ТИЛИҢЕРДИ ТАРТКЫЛА!..

Ал кезекте, мектептерде,
Окуу жайда, калаада
Кыргыз тилде аз сүйлөгөн
Көчөлөрдө жана да,
Тактап айтсак андагы шарт,
Таасир берген сага да,
Анда чындап түшкөн эле
Ата-энелер санаага.

Ошондуктан бир жагынан
Сен күнөөлүү эмессиң,
Бирок да сен кыргыз элге,
Кыргыз тилге керексиң.
Башка тилге керегиң жок
Буга кандай демексиң?

Мына бүгүн азаттыктан
Алган элдин белеги
Кыргыз тили, Кыргыз гимни,
Кыргызымдын желеги.
Элге келген бул ооматка
Эргип маани берели,
Кыргыз тилдин бизден башка
Эч кимге жок кереги.

Андай болсо кыргыз тили
Сүйлөп турат жаныңда,
Ар-намысың мына мен! – деп
Агып турат каныңда.
Тууган элдин көөдөнүндө
Тулпар болуп табыңда
Өзгө иштен жаңылсаң да,
Өз тилиңден жаңылба,
Бакыбат эр, жигит болсоң,
Башка тилге жагынба.

Сен сүйбөсөң, мен сүйбөсөм,
Биздин тилди ким сүйөт?
Жаратылыш тил берген соң,
Жарык чачып күйчү деп
Өз тилиңди өзүң баалап,
Өз тилиңди сүйчү деп.
Кадимки эле Карл Маркс
Эчак жашы алтымышка чыкканда
Толстойдун томдорунун
Атак-даңкын укканда
Күндүр-түндүр, сөздүктөрдү аңтарып,
Орус тилин үйрөнүптүр үч айда.
Максаттанып, Толстойду, Пушкинди
Окуйм – деп түп нускада,
Көп тил билсең ошончолук көп адамсың дегендей,
Түп нусканын, пайдасын да жыргалын
Билиш үчүн оболу,
Өзүбүздүн түбүбүздү, тегибизди унутпай,
Өзүбүз да “түп нускада” бололу.
Мына ошентип улуу Маркс
Алтымыштан ашканда,
Тил үйрөнүү керектигин үйрөтүптүр жаштарга,
Силер дагы үйрөткүлө,
Үйрөнгүлө билимди,
Ыйык милдет экендигин
Айрыкча өз тилиңди,
Андай болсо да бир мисал айталы
Кыргыз тилдин касиети жүнүндө.

Эмне гана болбойт кызык өмүрдө
Тобо дейбиз, момун, көркөм, моюбаган,
Тилибиз бар бактыга
Андай болсо ар бир улут, өз тилинде
Сүйлөй алса, ырдай алса жакшы да.
Ансыз деле аз дагы эмес, көп дагы эмес элибиз.
Ошондуктан ойлонуп,
Кыргыз тилден тилиңерди тарткыла!
Андан көрө кам көргүлө,
Көңүл сырын тапкыла!
Кыргыз тилин сүйбөй туруп,
Сүйө албайсың Манасын.
Кантип чындап сүйө аласың
Суусун, нанын, абасын.
Кантип билет бай тарыхын,

Кан Бакайдай бабасын.
Кантип чындап сүйө аласың
Ала-Тоосун, талаасын.
Билсең эгер кыргыз тили
Билинбеген канатың.
Өз тилиңди сыйлабасаң,
Өз тилиңдин кусуруна каласың!

Кыргыз тили аялуу тил!
Ыйык, назик билгенге,
Өзү менен, сөзү менен
Бирге кармап жүргөнгө
Кадимкидей жөлөк болот
Касиетин билгенге...

Мүмкүн эмес кыргыз тилин сүйбөскө,
Ошондуктан Чыңгыз агам бир кезде,
Эки тилди билиш үчүн жакшылап,
Эки китеп которгонун айтышат.
Сөздүктөрдөн сөздүктөрдү антарып,
Сөз сөөлөтүн билген сайын канчалык.
Таланты өсүп, жетилгендир өнөрү,
Таттуу ширин, таамай тилге тамшанып,
Көрдүңүзбү тил керектигин.
Чыкем чыкты канчасына белестин,
Андай болсо, андай салып өзүң да
Айтматовдон акылдуумун дебессиң...
Бул бир мисал, экинчисин айтайын,
Түпкү тилдин эмне экенин байкагын.
Дүйнө билген Сталинди билесиз,
Балким сындап, балким жактап жүрөсүз,
Кыргызымдын шайырлары чогулуп
Москвага курултайга барганда,
Мыскал эже кыргыз тилде,
“Алымканды” абазына салганда
Обонду угуп, отуралбай Сталин
Ордунан тик туруптур.
Аны көрүп чоң залдагы делегаттар,
Министрлер туруп-туруп угуптур
Рузвельтке, Черчилге
Дүйнөдөгү кыйын делген бир да жанга турбаган,
Сталиндин ордунан тик тургузган,
Обонду да турган бойдон угузган,
Кыргыз тилдин касиети эмеспи,
Сизге дагы башка мисал керекпи?

Дале болсо Айтматовду
Айткым келет кайталап,
Дале болсо Чыкебизден
Даанышмандык байкалат.
Кыргыз тили, орус тили
Эки канат сыңары,
Сыртка чыкса орус тили алып барат,
Үйгө келсе кыргыз тили калкалап,
Эки тилдин эркеси да кулуну,
Эмине бул эрдик эмей чыныгы...

А сен болсо, орус, немис, жапон тилин билесиң,
Кыргыз тилин түшүнсөң да сүйлөй албай жүрөсүң.
Антсең дагы Ала-Тоону биздей эле сүйөсүң,
Ал сүйүүндү сен далилде иш менен,
Өзүңдү-өзүң мажбурлаган эмгек менен күч менен.

Кыргыз тилде сүйлөп турсаң,
Кыргыз жериң, кең Ала-Тоо
Кубанычка сыябы?
Кыргыз эне наристенин
Эң биринчи тилин уккан сыңары,
Сени көрүп канчалаган
Калаалыктар ойгонот.
Эне тилдин касиетин
Эстейли деп ойломок...
Өз элинен өз тилинен
Бйык кайда жигитке,
Өз тилинде сүйлөй алсаң
Жараганың бир ишке.
Эне тил – бул аба сыңар,
Түшүнүшсө, билишсе,
Эне тилин билбегенге оңой эмес ар качан,
Өз жеринин абасынан
Алыс калган күлүкчө.

Андай болсо, күлүк тулпар баяны,
Акын Совет Урманбетов агайдын
Атактуу бул чыгармасын силерге
Мисал кылып алалы.

...Бир хан угуп качандыр бир
Тулпар жайын алыскы,
Кеңешти да ал тулпарды

Уурдатып алышты,
Тапталгырып, алып берет – деп намысты,
Бир чоң тойдо аламанга салышты.
Узак жолдо келе жатты күлүктөр,
Карап жатты куштай учуп үмүттөр,
Биз сөз кылган баягы,
Хан алдырып салган тулпар жанагы,
Араң зорго келген экен төртүнчү
Ачууланып ажонун, курулуптур заманы,
Кана айткыла билгениңер
Не кылабыз дегенде
Бир саяпкер айтыптыр,
Иш мааниси тереңде
Үч түш көрсөң, ишенүүчү иш эмес,
Биздин тулпар үчтөн кийин араң келет дегенге,
Кубат болуп, касиети колдомок,
Тулпар туулган жердин чөбү
Керек деди тулпарга,
...Күндөп-түндөп чөбүн ташып келишет,
Туулган жердин чөбүн, жемин беришет,
“Саяпкер таптай берет, таптай берет,
Көргөндөр мактай берет, мактай берет”.
...Кайрадан той, кайра кошот жарышка,
Кайран тулпар жарайт дешип намыска
Биз сөз кылган баягы,
Хан алдырып салган күлүк жанагы,
Араң зорго экиден соң келиптир,
Кайран каган капаланып кейиптир.
Хан кайрадан: “Кана айткыла жигиттер
Не кылабыз” дегенде, саяпкери айтыптыр:

-“Иш мааниси тереңде,
Бир себеп бар үмүткө
Тулпар туулган жердин суусу
Керек” – деди күлүккө,
...Күндөп-түндөп, арабалап,
Суусун ташып келишет.
Туулган жердин тунук суусун,
Мөл булагын беришет.
“Саяпкер таптай берет, таптай берет,
Көргөндөр мактай берет, мактай берет!”

...Кайрадан той, кайра кошот жарышка
Кайран тулпар жарайт дешип намыска.
Биз сөз кылган баягы

Хан алдырып салган күлүк жанагы
Турпат сыны анык тулпар сезилчү
Араң зорго келген экен экинчи..?
Ал ошондо
Кайран каган, капаланып кейиптир,
Эмне мындай, бирден кийип келиптир,
Не кылабыз? дегенде,
Саяпкери айтыптыр:
-Иш мааниси тереңде,
Биздин тулпар келиш үчүн биринчи,
Тулпар туулган жердин керек абасы?..
Ушундай го чамасы...
Деп айтканда хан катасын тез билип,
Туулган жерге ал тулпарды берген экен жеткирип,
Өз жеринде далай түшүп жарышка
Далай жолу жараган – дейт намыска
Көрдүңүзбү? Туулган жердин абасы
Тулпардын да болгон экен канаты,
Кыргыз тили кыргыз үчүн
Аба өңдүү билсеңер,
Силер дагы жарыштарда келсеңер биринчи,
Эне тилдин кадыр-баркын билсеңер!

Мынча болду да бир мисал угалы
Токойдогу бир чогулуш тууралуу,
Кайың, арча, карагайлар айтышат,
-Балта деген чыгыптыр, баштан аяк шылыптыр.
-Ал эмне экен?
-Темир экен, сабы биздин токойдон
-Ошол Сапка түшүндүрүп айткыла
деп, улуусу айткан окшой сыягы,
Башка болсо бир жөндүү
Өзүн-өзү кыябы?
Деген сөздөр Сапка жетип акыры,
Ойго батып келген экен акылы.
Бул окуя элге-журтка угулуп
Токой кыйбай калган экен тыйылып...
Ал сыңары, балтага Сап жигиттер,
Баарыңардан, бүтүндөй эл үмүткөр,
Кыргыз тили токой эмес кыйгыдай,
Беш-он жылдык бийликтин
Кочушуна сыйгыдай.
Ошондуктан,
Улуу-кичүү, улутуна карабай,
Эркек-аял, жынысына карабай,

Кыргыз тили кылымдардын белеги,
Керек мага, керек сага абадай,
Өзгө тилдин мазагына калбайлы,
Өз тилимдин керегине жарабай.

Өтө кыйын эне тилдин кусуру,
Улуу-кичүү унутпайлы ушуну,
Эпосторун эстегенде ойлойбуз,
Эне тилим бардык тилдин Кызыры.

Мирлан САМЫЙКОЖО
акын

КАЙРАН ТИЛ

Кайратым качып, калтырак басып денемди,
Кадала тиктеп экзамен алчу эжемди.
Күрмөөгө келбей буулуп калды кайран тил,
Кулагым керең, эшитпей эмне дегенди.

Колумда дептер барагы сөзгө толтура,
Үргүлөп барып, үстөлгө кеттим олтура.
Кысылып үнүм, кымбатка турду сөз айтуу,
Өз эне тилди алмашыш кыйын болчу да.

Кыргыз да эмес, орустан болуп эжекем,
Кыргызча эмес, орусча болчу эрежем.
Кыйылып кетти, кыйылып кетти кайран тил,
Кымбаты мына жашоодон алган эрезем.

Кор болот экен корукта турган пил деле,
Кусадар болор капаста калса ким деле.
Корукта эмес, капаста эмес, кеңдиктен,
Корунат тура билбесе сөздү тил деле.

Мазмуну

Рыскелди Момбеков.....	3
Ишеналы Арабай уулу. Башкы сөз.....	7
Касым Тыныстанов. О переходе к новому алфавиту.....	11
Константин Юдахин. Тил илими – океан.....	16
Хусейин Карасаев. Кыргыз тили мамлекеттик тил болууга укуктуу.....	19
Аалы Токомбаев. Кенешчү кеп көп.....	22
Саткын Сасыкбаев. Термин жана тил маданияты.....	26
Кубанычбек Маликов. Орундуу көтөрүлгөн маселе.....	32
Түгөлбай Сыдыкбеков. Тилибиз бөтөнчө эмес	37
Болот Юнусалиев. Адабий тилдин кээ бир маселелери.....	47
Коллектив. Калктын күткөнү.....	54
Чыңгыз Айтматов. Эне тил тагдыры.....	58
Төлөгөн Касым-бек. Элинде өнүкпөгөн тил өлөт.....	83
Сагындык Өмүрбаев. Түшүнүксүз сөздө тил байыйбы?.....	89
Мар Байжиев. Тил – бул саясат эмес. Биялогия.....	98
Кармышак Ташбаев. “Өсө турган эл өзүн өзү пир тутат, Өчө турган эл өзүн өзү кор тутат”.....	101
Камбаралы Бобулов.”Манас” - биздин тилибиз жана дилибиз.....	106
Салижан Жигитов. “Кыргыз өндүү кедей элдин тили өнүпөйт”.....	112
Казак Акматов. Кыргыздар намыскөй болушу керек.....	118
Советбек Байгазиев. Эне тилибиз глобалдашуунун Коркунучу астында. Эмне кылуу керек.....	125
Расулберди Маметов. Мамлекеттик тил мыйзамын аткарууга милдеттүүбүз.....	137
Байас Турал. Улуттук тил жана улуттук аң-сезим.....	141
Жумабек Мүсүралиев. Мамлекеттик тилге мамлекеттик деңгээлдеги мамиле керек	149
Самсак Станалиев. Эне тилим энемдин ак сүтүнөн жаралган.....	154
Тынчтыкбек Нурмамбетов. Тил тагдыры – эл тагдыры.....	165
Бейшебай Усубалиев. Курулуп бүтпөс эстелик.....	170
Абдылдажан Акматалиев. Сөз кадырын жоготкон улут өз кадырын жоготкон.....	180
Султан Раев. Эне тил эне сүтүндөй.....	186
Амантай Акбаров. Кыргыз тили Кыргыз Республикасын сактайт.....	188
Каныбек Иманалиев. Биринчи нарк жоголот, анан салт жоголот.....	191
Жумагул Байдилдеев. Кыргыз тилинин тагдыры архивдик документтерде.....	195
Галина Василькова. Эне тил – эки канатым	200
Александр Костюк.”Тил кадырын дил билет”.....	205
Болотбек Кузьменко. Мыйзамдын майнабы кайда?.....	209
Людмила Гребеншикова. “Эне тилди сүйүш керек”.....	214
Уильям Фирман. Оорулуу тил камкордукка муктаж.....	217
Людмила Пак. “Башка тилдерден кыргыз тилин үйрөнүү оңой”.....	222
Хазиф Захур Ахмад. “Тилден бал да тамат, уу да тамат”.....	224

Г. Якубова. Кыргыз тилинин эртеңи кандай?.....	225
Даут Кара Шомфман. Дил жакырдыгы – тил жакырдыгы.....	230
Аскар Осмонкулов. Алтынды дат баспайт.....	238
Жээмбай Мукамбаев. Устат	243
Ысмацыл Кадыров. “Карагул ботом айттырган тагдыр”	253

Ырлар

Темиркул Үмөталиев. Кыргыз тили.....	262
Мидин Алыбаев. Тилекматтын тили.....	263
Сүйүнбай Эралиев. Кыргыз тапурагына.....	265
Байдылда Сорногоев. “Тоо инженер Молдобек”	266
Эсенгул Ибраев. Улут болсом – тилим менен улутмун.....	267
Сайнидин Ишенов. Эне тилим	275
Токтосун Самудинов. Эне тил	276
Сөздөр	277
Анатай Өмүрканов. Эне тил	278
Оо, кыргызым.....	279
Шайлообек Дүйшеев. Кайран тил.....	280
Акбар Рыскулов. Кыргызга кыргыз тилдин кереги не?.....	284
Маркабай Ааматов. Эне тилге	285
Кожогелди Култегин. Кыргыз тили	286
Жыпар Акунова. Эне тилим бар	288
Барчынбек Бугубаев. Кыргыз тилден тилиңерди тарткыла!.....	289
Мирлан Самыйкожо. Кайран тил	297